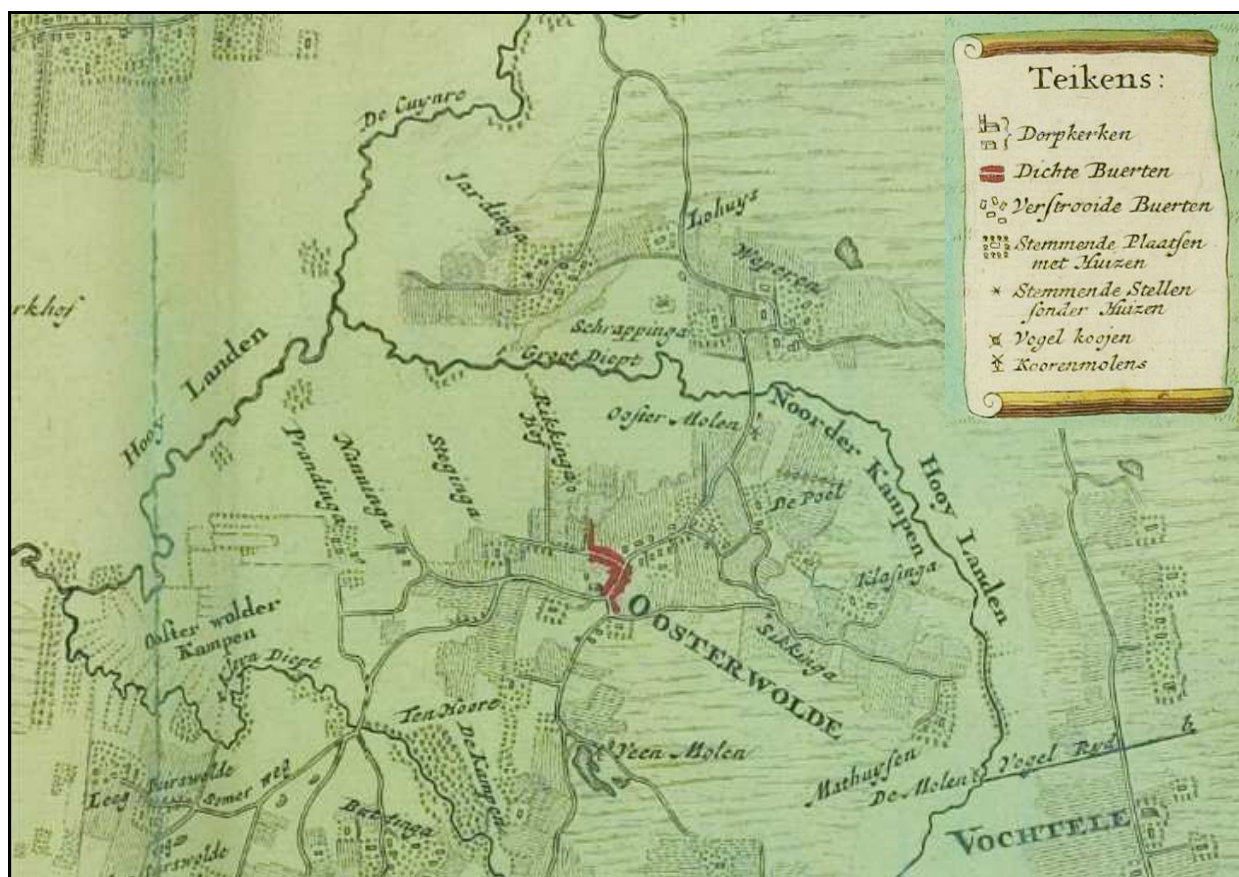

Nota Archeologie

Gemeente Ooststellingwerf

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Ooststellingwerf
Titel: Nota Archeologie Gemeente Ooststellingwerf
Afbeelding titelblad: Uitsnede uit de kaart Schotanus van Ooststellingwerf uit 1718
Datum: 16 december 2014
Auteurs: Werkgroep Archeologie Fryslân, Aukje Mennens

Status: definitief

Inhoudsopgave	1
1. Samenvatting	3
2. Inleiding	7
3. Wettelijk en beleidsmatig kader	11
3.1 Rijk	11
3.1.1 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	11
3.1.2 Erfgoedinspectie archeologie	13
3.2 Provincie	13
3.3 Gemeente	15
3.4 Samenwerking gemeenten, provincie en rijk	17
3.4.1 Rijk en provincie	17
3.4.2 Gemeenten en provincie	17
4. Landschaps- en bewoningsgeschiedenis van de gemeente Ooststellingwerf	21
4.1 Landschapsgeschiedenis	21
4.2 Bewoningsgeschiedenis	25
4.2.1 Vroege prehistorie (tot 3000 jaar geleden)	25
4.2.2 Late prehistorie (2850 - 12 v. Chr.)	30
4.2.3 Romeinse tijd (12 v. Chr. – 450 na Chr.) en vroege middeleeuwen (500-1000)	35
4.2.4 Late middeleeuwen (1000-1500)	36
4.2.4.1 Essen	38
4.2.4.2 Landweren	39
4.2.5 Nieuwe tijd (vanaf 1500 tot heden)	40
4.2.5.1 Leidijken	41
4.2.5.2 Verdedigingslinie – Friese Waterlinie	42
4.2.5.3 Systematische ontginning van de veengebieden	46
4.2.5.4 De kampen Ybenhaer en Oranje bij Fochteloo	47
4.2.6 Korte geschiedenis van de dorpen in de gemeente Ooststellingwerf	49
4.2.6.1 Van oorsprong middeleeuwse dorpen	49
4.2.6.2 Dorpen uit de nieuwe tijd	60
5. Beleidskader van de gemeente Ooststellingwerf	63
5.1 Instrumentarium	63
5.1.1 Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart	63
5.1.2 Bestemmingsplannen en beheersverordeningen	66
5.1.3 Erfgoedverordening	67
5.1.4 Plan van Aanpak (PvA) en Programma van Eisen (PvE)	67
5.2 Voorlichting	67
5.3 Inzet amateurarcheologen en vrijwilligers	68
5.4 Archeologische Ondersteuning	68
5.5 Financiering	69
5.5.1 Kosten voor de gemeente vanwege opstellen en uitvoeren van archeologiebeleid	69
5.5.2 Kosten voor de gemeente als verstoorder	69
5.5.3 Excessieve opgravingskosten	69
5.5.4 Toevalsvondsten	69

6.	Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart	71
6.1	Archeologisch waardevolle terreinen (AMK-terreinen)	71
6.2	Cultuurhistorisch waardevolle terreinen met een archeologische component	72
6.3	Vuursteenvindplaatsen en dobben (provinciale terreinen)	73
6.4	Cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones met een archeologische component	73
6.5	Rivierdalen	73
6.6	Archeologische verwachtingswaarden	74
6.7	Kennislacunes	74
7.	Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart: doorvertaling naar ruimtelijke plannen	77
8.	Literatuurlijst en Bronvermelding	81
9.	Begrippenlijst	85
Bijlage A	Wetgeving van toepassing op archeologie	87
Bijlage B	Standaard bestemmingsregels	91
Bijlage C	Stappenplan archeologie	99
Bijlage D	Metaaldetectoronderzoek	101
Bijlage E	Adviezen onderzoek bij ingrepen	103
Bijlage F	Geologische en archeologische tijdschaal	105
Bijlage G	Archeologische periodes	107
Bijlage H	Lijst archeologische onderzoeksrapporten	109
Bijlage I	Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart, gemeente Ooststellingwerf	113
Bijlage J	Monumentenkaarten gemeente Ooststellingwerf	115
Bijlage K	Cultuurhistorische Kaart Fryslân (CHK2) in kaartbeelden	117
Bijlage L	Uitgebreide rapportage monumenten	119

1. Samenvatting

De gemeente Ooststellingwerf zet in deze Nota Archeologie het gemeentelijk archeologiebeleid uiteen. Dit archeologiebeleid is geformuleerd vanuit het besef dat de gemeente als bevoegde overheid de belangen van het waardevolle maar veelal kwetsbare archeologische erfgoed op een goede manier dient te behartigen.

De lange bewoningsgeschiedenis heeft overal in de bodem van de gemeente Ooststellingwerf sporen en resten van haar bewoners nagelaten. Het bodemarchief vormt de belangrijkste bron van de kennis over het verleden, want schriftelijke bronnen zijn pas voorhanden vanaf de middeleeuwen (vanaf circa 1000 na Chr.). Maar ook voor de middeleeuwen en nieuwe tijd geeft het bodemarchief toch nog de meeste informatie over de geschiedenis in de vorm van nederzettingsresten, stins- en stateterreinen, schansen, oude kerkterreinen, verdwenen dorpen, historische boerderijplaatsen, rivierdalen, middeleeuwse ontginningslinten en andere resten of structuren. De meeste archeologische resten liggen onzichtbaar in de bodem opgesloten. Dit maakt het archeologisch erfgoed erg kwetsbaar.

Afbeelding 1: Het dal van de Boven Tjonger bij Jardinga: locatie van een slachtplaats uit het mesolithicum (bron: www.archeoforum.nl).

Door het toenemende aantal ruimtelijke ontwikkelingen en bodemingrepen in de laatste decennia is een groot aantal archeologische vindplaatsen ongezien verstoord of verdwenen. De ministers van de Raad voor Europa hebben in het Verdrag van Malta (1992) vastgelegd dat de deelnemende landen (waaronder Nederland) zich gaan inzetten voor behoud van archeologisch erfgoed. In navolging van het Verdrag van Malta is in 2007 de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz) in werking getreden en is tegelijkertijd de Monumentenwet 1988 hierop aangepast.

Gemeentelijk beleid

Bovengenoemde wetswijziging op het gebied van de archeologische monumentenzorg verplicht de Nederlandse gemeenten om archeologische waarden in ruimtelijke planprocedures te betrekken en waardevolle archeologische resten te beschermen. De gemeente is de eerst verantwoordelijke voor het behoud van het eigen archeologische erfgoed. Een uitzondering hierop vormen de wettelijk beschermde archeologische terreinen, waarvoor het Rijk verantwoordelijk is. Binnen de gemeente Ooststellingwerf zijn negen wettelijk beschermde archeologische monumenten aanwezig.

Het is derhalve van groot belang dat de gemeente goed geïnformeerd is over de gebieden, waarvan de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' (hieronder ook wel aangeduid als 'beleidsadvieskaart') van de gemeente Ooststellingwerf aangeeft dat daar archeologische waarden aanwezig zijn of in een bepaalde mate te verwachten zijn. Het waarderen van deze gegevens en het maken van keuzes in het beleid is de volgende stap. Hierna volgt het uitdragen van dit beleid richting alle betrokkenen.

De gemeente Ooststellingwerf is van mening dat het streven naar behoud van archeologische waarden niet hoeft te leiden tot het hinderen of vertragen van ruimtelijke ontwikkelingen. Door de kennis over waardevolle gebieden te delen en vroegtijdig in het planproces overleg te plegen over mogelijkheden voor bescherming, hoeft archeologie geen hindernis te vormen in de verdere

planvorming en planuitvoering. Het eigen bodemarchief draagt, als onderdeel van de gehele cultuurhistorie, zelfs bij aan een betere kwaliteit van ontwerp en inbedding in de ruimtelijke kwaliteit van de gemeente.

De gemeente Ooststellingwerf geeft via ruimtelijke plannen (middels de dubbelbestemming 'Waarde archeologie') vorm aan de bescherming van het gemeentelijk bodemarchief.

Afbeelding 2: Opgravingsvlak tijdens de opgraving van de mesolithische slachtplaats langs de Boven-Tjonger bij Jardinga in 2003 (bron: Paleoaktueel 14/15, p. 33). Rechts twee vondsten uit het dal van de Tjonger: boven: een hoektand van een beer; onder: een stuk bot (radius) van een eland (foto's: GIA).

Ruimtelijke ordening en archeologie

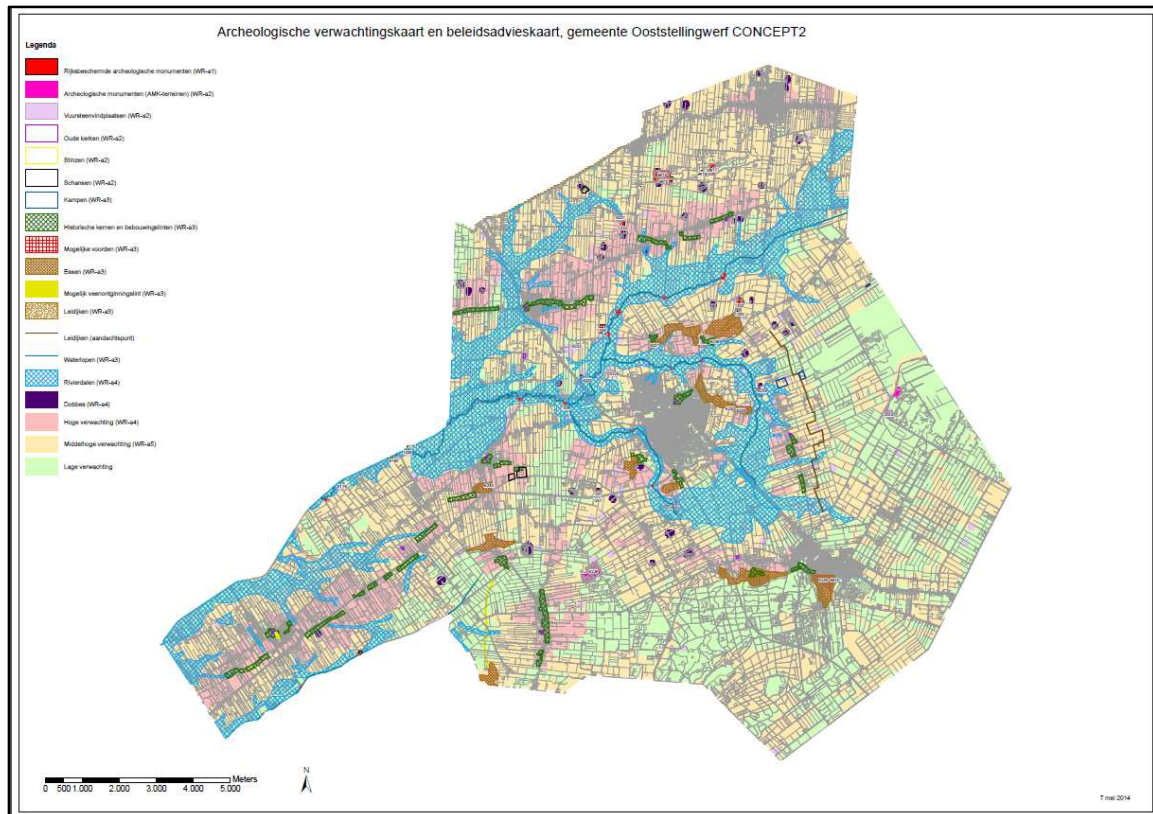
De archeologische waarden in de gemeente Ooststellingwerf worden weergegeven op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart. In nieuwe bestemmingsplannen worden omgevingsvergunningen gekoppeld aan vereisten voor archeologisch onderzoek. De aanvrager van een omgevingsvergunning dient bij voorgenomen bodemingrepen in een terrein of gebied met bekende of te verwachten archeologische waarden eerst een rapport te overleggen, waarin de archeologische waarde van het te verstoren terrein in voldoende mate is vastgesteld. Gebieden met een lage archeologische waarde of gebieden waarvan bekend is dat de bodem verstoord is, zijn vrijgesteld van archeologisch onderzoek. De Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart wordt tegelijkertijd met de Nota Archeologie vastgesteld.

Erfgoedverordening

Ook middels een Erfgoedverordening kan de bescherming van de archeologische waarden worden geregeld voor zover deze bescherming (nog) niet in de vigerende bestemmingsplannen geregeld is. De Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart dient daarbij als beleidsadvieskaart op het gebied van de archeologische monumentenzorg. De vigerende 'Erfgoedverordening 2010 gemeente Ooststellingwerf' zal na vaststelling van de Nota Archeologie en de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart worden aangepast.

Onderzoekskosten

In de wetgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg is bepaald dat de initiatiefnemer ofwel de 'verstoorder' van ruimtelijke plannen waarbij archeologische waarden in het geding komen, de kosten voor archeologisch onderzoek voor zijn of haar rekening moet nemen. De 'verstoorder' (particulier, projectontwikkelaar, woningbouwcorporatie of overheid) is in principe verantwoordelijk voor alle onderzoekskosten.

Afbeelding 3: Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart van de gemeente Ooststellingwerf.

Rijksbijdragen bestuurslastenvergoeding en excessieve opgravingskosten

Voor het implementeren en uitwerken van archeologiebeleid doet het Rijk een bijdrage in het Gemeentefonds (bestuurslastenvergoeding Malta). Dit bedrag wordt jaarlijks bepaald en is afhankelijk van het aantal wooneenheden per gemeente. De gemeente Ooststellingwerf reserveert dit bedrag voor 'archeologie' en gebruikt het bedrag voor de uitvoering van het gemeentelijke archeologiebeleid.

Samenwerking met de provincie

De provincie Fryslân stelt de Friese gemeenten voor om gezamenlijk te komen tot oplossingen voor de diversiteit aan vraagstukken die voortvloeien uit het rijke bodemarchief in de Friese gemeenten. Ook het in gezamenlijkheid inzetten op de doorontwikkeling van de FAMKE heeft tot voordeel dat de gemeente er financieel en inhoudelijk niet helemaal alleen voorstaat bij het ontwikkelen en uitvoeren van het gemeentelijke archeologiebeleid.

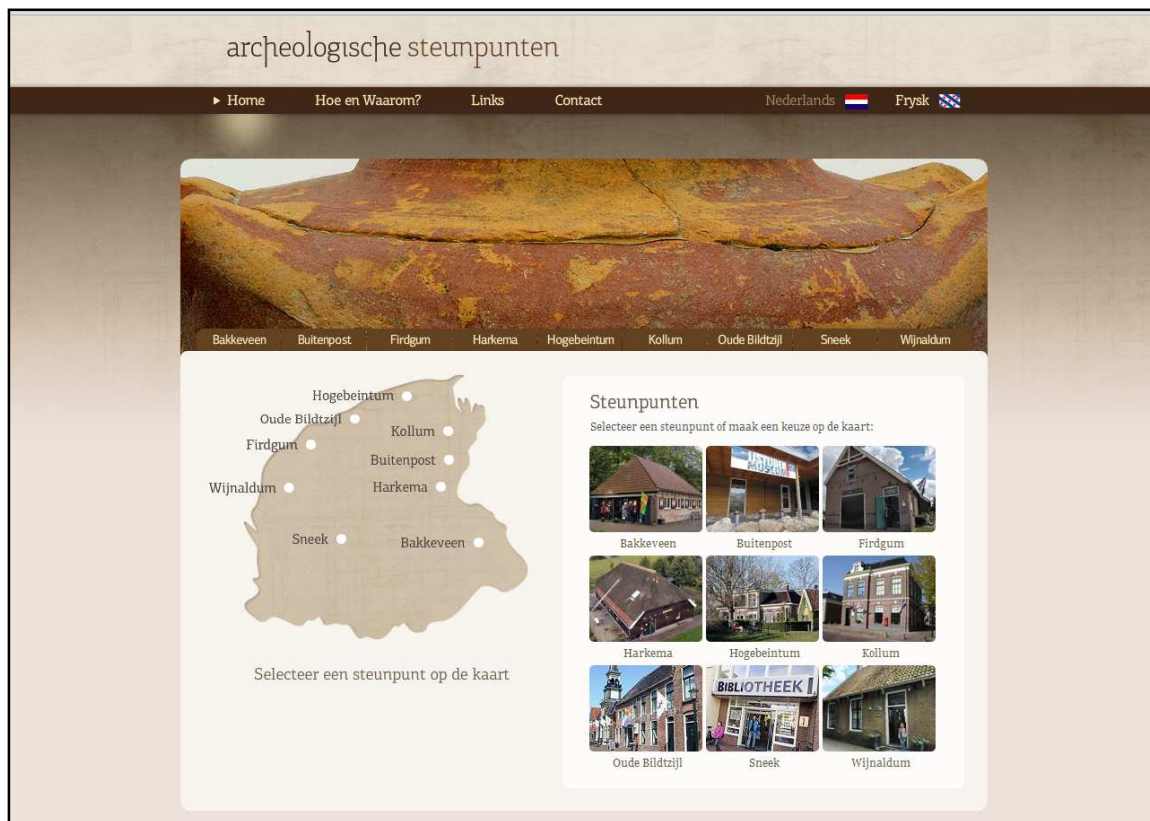
De gemeente Ooststellingwerf heeft er voor gekozen om zelf een verdiepingsslag en eerste doorontwikkeling uit te voeren en een 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' te laten vervaardigen.

Communicatie

De inwoners van de gemeente Ooststellingwerf worden middels de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' als ook de 'Nota Archeologie' geïnformeerd over de bekende en te verwachten archeologische waarden binnen het grondgebied van de gemeente en over het nieuwe gemeentelijke archeologiebeleid. Bij eigen archeologische projecten wordt er, afhankelijk van de mogelijkheden, extra aandacht aan communicatie, tentoonstellingen en educatie gegeven.

Verspreid over de provincie Fryslân zijn archeologische steunpunten opgericht om de bevolking en de toeristen middels een kleine tentoonstelling informatie te verschaffen over de specifieke ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van de streek waarin het steunpunt is gevestigd. Binnen de gemeente Ooststellingwerf is op dit moment nog geen archeologisch steunpunt aanwezig. De provincie Fryslân heeft de intentie om samen met de gemeente Ooststellingwerf in Appelscha een Archeologisch Steunpunt met als thema 'bronstijd' op te zetten. In Bakkeveen (gemeente

Opsterland) is een ASP aanwezig met als thema 'de eerste boeren in de Friese Wouden' (vanaf circa 3400 v. Chr.).

Afbeelding 4: Website van de archeologische steunpunten in Fryslân (www.aspfryslan.nl).

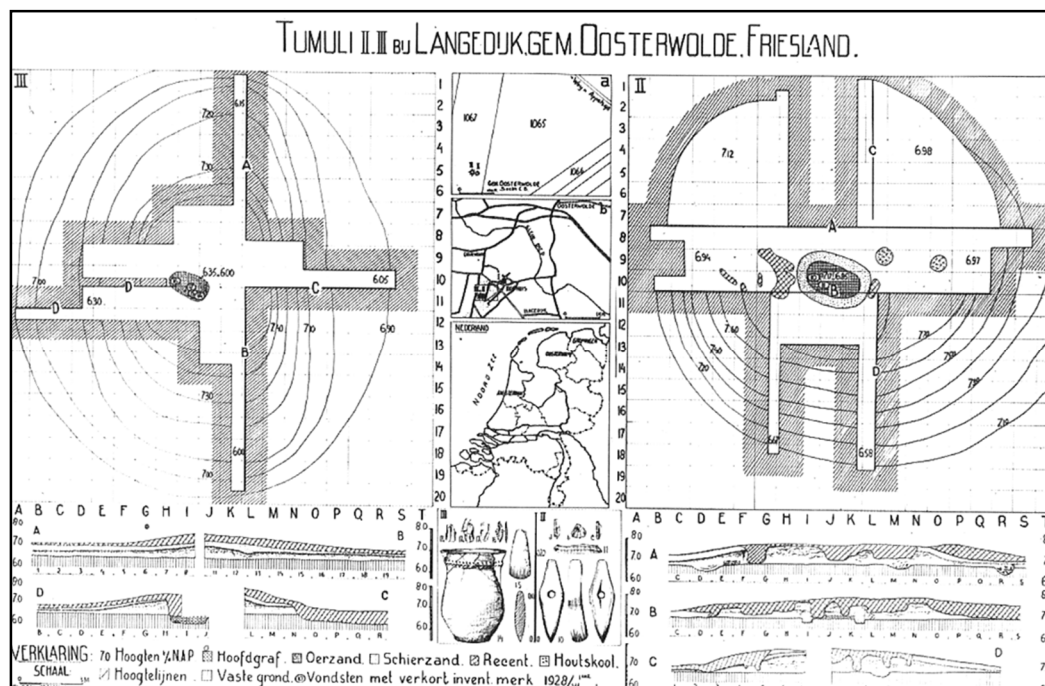
2. Inleiding

In deze Nota Archeologie wordt het archeologiebeleid van de gemeente Ooststellingwerf gepresenteerd. Dit archeologiebeleid is geformuleerd vanuit de overtuiging dat de gemeente het waardevolle en veelal kwetsbare archeologische erfgoed op een goede manier dient te behartigen. Los van de verplichting om aantasting en onomkeerbare versterking van het eigen bodemarchief te voorkomen, kan inzicht in het eigen bodemarchief een meerwaarde betekenen waar het gaat om het promoten van de kernkwaliteiten van de eigen gemeente, toerisme en recreatie, en de invulling van ruimtelijke plannen.

Het bodemarchief

De lange bewoningsgeschiedenis heeft overal in de gemeente Ooststellingwerf sporen en resten in de bodem achtergelaten. Het bodemarchief gaat duizenden jaren verder terug dan de oudste schriftelijke bronnen. Schriftelijke bronnen zijn namelijk pas voorhanden vanaf circa 1000 na Chr. en dan vaak ook nog zeer summier. Het overgrote deel van het verleden kan daarom slechts bestudeerd worden aan de hand van de overblijfselen die in de bodem zijn achtergebleven. Het bodemarchief is daarmee één van de belangrijkste bronnen van de kennis over het verleden van de gemeente Ooststellingwerf. Zelfs waar het gaat om de bewoningsgeschiedenis vanaf de middeleeuwen, herbergt het bodemarchief zoveel meer informatie over het leven van boeren en burgers dan de schriftelijke bronnen uit die tijd.

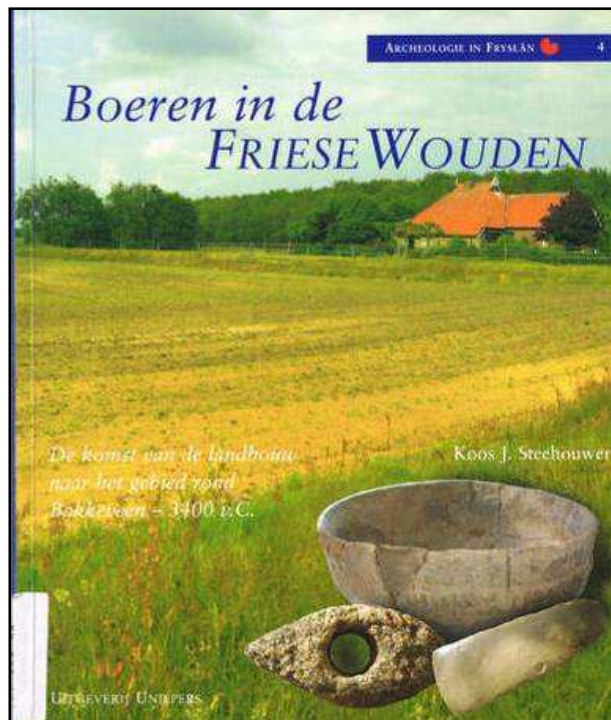
Het bodemarchief laat zich dan ook lezen als een spannend boek over de bewoners uit een (ver) verleden: over rondtrekkende jagers-verzamelaars (nomadische volkeren) in de steentijd, de eerste boeren van de Trechterbekercultuur (hunebedbouwers), grafheuvels en grafvelden uit de late steentijd, bronstijd en ijzertijd, nederzettingen uit de late steentijd tot en met de middeleeuwen, oude kerkhoven, een stins of state, schansen, dorpen en gehuchten, leidijken en ontginningsrelicten. De bodem bevat de informatie die van belang is om de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van de gemeente Ooststellingwerf te begrijpen. De huidige dorpen liggen vaak op een locatie die al eeuwenlang in trek was als nederzettinglocatie. Andere gebieden waren gedurende vele eeuwen ongeschikt voor bewoning vanwege een dik veenpakket dat zich daar gevormd had. Allemaal hoofdstukken in het boek over de bewoningsgeschiedenis van de gemeente Ooststellingwerf. Maar er ontbreken ook nog steeds paragrafen in dit boek. Deze kennis ligt nog opgeslagen in de bodem. Kennis van het bodemarchief maakt het verleden weer voelbaar en levert zo een bijdrage aan de identiteit van het cultuurlandschap. Bewoners ontlenen hun identiteit voor een deel aan het cultuurlandschap.

Afbeelding 5: Opgravingstekeningen van de grafheuvels II en III bij Langedijke (bron: Van Giffen 1929).

Achtergrond voor het gemeentelijk archeologiebeleid

Voor een verantwoord beheer van het archeologische erfgoed is het noodzakelijk dat niet alleen het gemeentebestuur inzicht heeft in het eigen bodemarchief, maar dat deze kennis ook aan de inwoners van de gemeente Ooststellingwerf bekend gemaakt wordt. Door hun eigen geschiedenis te leren kennen doen de gemeente en haar bewoners inspiratie op voor inrichtingsvraagstukken. Kennis over de ontstaansgeschiedenis, het landschap en de inrichting van de openbare ruimte (hoe is het zo gekomen) vormt de basis voor een verantwoorde keuze ten aanzien van de toekomstige inrichting van de openbare ruimte (hoe gaat het worden). Het archeologisch erfgoed is daarnaast onlosmakelijk verbonden met cultuur, leefbaarheid en toerisme.

Afbeelding 6: Het populair wetenschappelijke boek over de eerste boeren (Trechterbeker-cultuur) in Fryslân rond 3400 v. Chr., het thema van het Archeologische Steunpunt (ASP) te Bakkeveen.

Inzicht in het eigen cultuurhistorische erfgoed is voor de gemeente dan ook van belang. Het besef dat een groot deel van de cultuurhistorie in de bodem, het archeologisch erfgoed, de afgelopen 50 jaar ongezien is verdwenen ten gevolge van bodemverstorende ingrepen, bestaat al een aantal decennia in Europa. In 1992 werd het 'Verdrag van Malta' door de leden van de Raad van Europa (waaronder Nederland) ondertekend, met als doel archeologische waarden te beschermen als onvervangbaar onderdeel van het cultureel erfgoed. Behoud van archeologische waarden in de bodem ('in situ') werd als uitgangspunt genomen, net als het principe dat de veroorzaker van bodemverstorende activiteiten de kosten van archeologisch onderzoek betaalt (principe van 'de verstoorder betaalt').

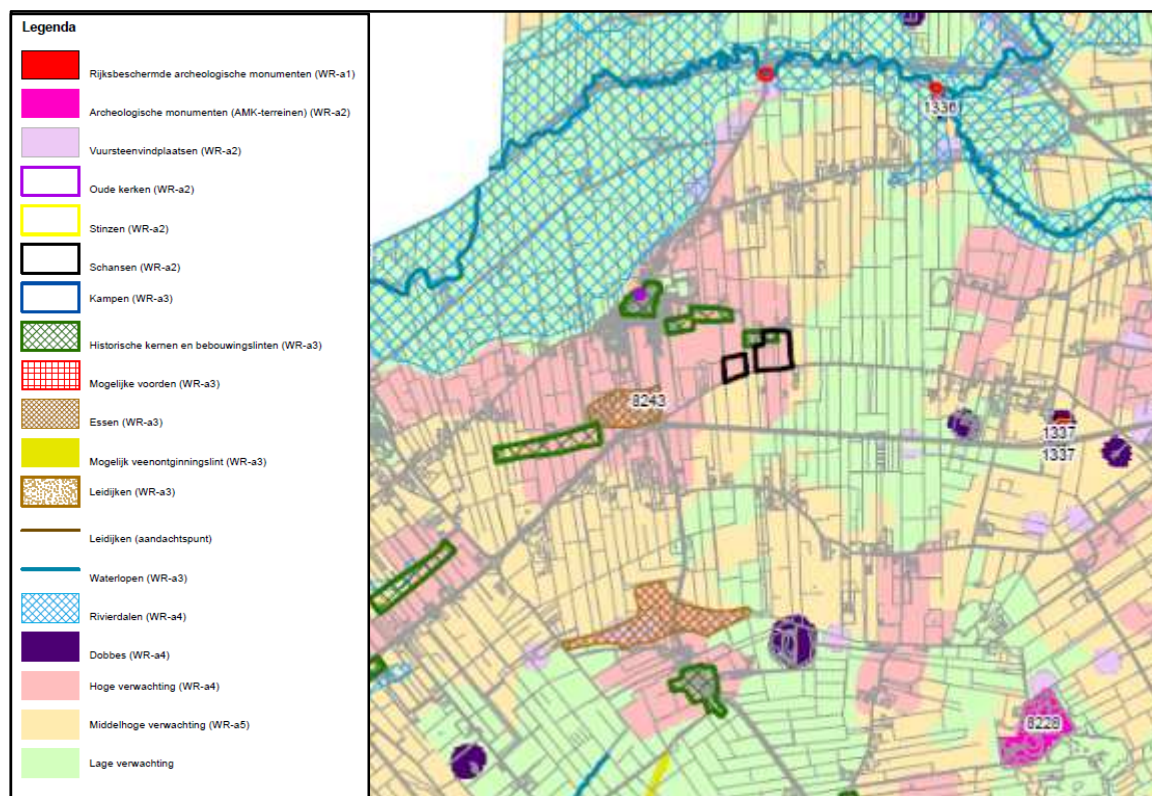
Als uitwerking van dit internationale verdrag is in Nederland in 2007 de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz) in werking getreden. Sindsdien zijn de gemeenten grotendeels verantwoordelijk voor behoud van hun waardevolle bodemarchief.

Gemeentelijk archeologiebeleid

De gemeente Ooststellingwerf zet in op het behoud van waardevolle archeologische relicten. De Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart van de gemeente Ooststellingwerf is de onderlegger voor het in de Nota Archeologie geformuleerde beleid. Voor de vervaardiging van deze beleidsadvieskaart is gebruik gemaakt van de archeologisch waardevolle terreinen, dobbes en vuursteenvindplaatsen die op de advieskaarten 'steentijd-bronstijd' en de 'ijzertijd-middeleeuwen' van de Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE) staan aangegeven. De bekende archeologische terreinen zijn aangevuld met terreinen afkomstig van de Cultuurhistorische Kaart (CHK2) van de provincie Fryslân, zoals een stins/state-terrein, voormalige schansen en (oude) kerkterreinen. Daarnaast is een aantal andere waardevolle terreinen en elementen aan de beleidsadvieskaart toegevoegd, waaronder historische kernen en bebouwingslinten, essen, de

kampen Ybenhaer en Oranje, een stukje leidijk en de historische waterlopen van de Tjonger en de Linde met de daarin aanwezige historische voorden.

Op de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' van de gemeente Ooststellingwerf staan verder gebieden met een bepaalde archeologische verwachtingswaarde aangegeven. Het archeologisch verwachtingsmodel is gebaseerd op de ruimtelijke verspreiding van de vindplaatsen, op de kennis over de landschapsgeschiedenis van de gemeente Ooststellingwerf en op de aanwezige bodemkundige en geomorfologische eenheden. Het verwachtingsmodel kent een driedeling: gebieden met een hoge kans, een middelhoge kans en een lage kans op het aantreffen van archeologische resten of structuren *ofwel gebieden met een hoge, middelhoge of lage verwachting.*

Afbeelding 7: Uitsnede uit de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart van het gebied rond Makkinga.

Het gemeentelijke archeologiebeleid wordt doorvertaald in ruimtelijke plannen (bestemmingsplannen en beheersverordeningen). De archeologische monumentenzorg krijgt hierdoor een vaste plek in het proces van de ruimtelijke ordening. Door vroegtijdig de archeologische belangen te kennen en deze te beschermen middels een helder en werkbaar archeologiebeleid, worden vertraging en onnodige kosten in planvorming en -uitvoering voorkomen. Hiertoe is in Bijlage C een stappenplan voor het archeologische proces bijgevoegd.

De Nota Archeologie en de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart zijn beschikbaar voor alle betrokkenen in de gemeente Ooststellingwerf. Gemeente en inwoners onderbouwen en versterken met de kennis van het eigen erfgoed toekomstige plannen.

Ten behoeve van Hoofdstuk 4 over de landschaps- en bewoningsgeschiedenis heeft een aantal amateurarcheologen en deskundigen een schat aan informatie verstrekt en de teksten kritisch bekeken. Hiervoor worden de 'meelezers' - L. Tiesinga, H. de Jong, A. Burie-Gotink, J. Slofstra, D. Worst en S. Bloemhoff - hartelijk bedankt.

3. Wettelijk en beleidsmatig kader

Het gemeentelijk archeologiebeleid wordt gestuurd door het beleid en de wet- en regelgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg van provincie en rijk. Dit beleid is op Europees niveau verankerd in het Verdrag van Valletta ofwel Malta (1992). Het verdrag heeft als doel archeologische waarden te beschermen als onvervangbaar onderdeel van het cultureel erfgoed. Het accent ligt hierbij op het streven naar behoud en beheer van archeologische waarden 'in situ' (in de bodem).

De uitgangspunten van het Verdrag van Malta zijn:

1. Vroegtijdig rekening houden met archeologie bij de besluitvorming over ruimtelijke ingrepen. Wanneer bescherming en inpassing van behoudenswaardige archeologische waarden niet mogelijk is, zal de historische informatie door middel van verantwoord archeologisch onderzoek moeten worden veilig gesteld (artikel 5);
2. De veroorzaker van een bodemverstoring is verantwoordelijk voor het vroegtijdig (laten) uitvoeren van noodzakelijk archeologisch (voor)onderzoek en de financiering daarvan, het zogenaamde principe van 'de verstoorder betaalt' (artikel 6).

De implementatie van het Verdrag van Malta heeft in 2007 geleid tot de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz). De Wamz is een wijzigingswet, die een aanpassing betekende van de Monumentenwet 1988, de Ontgrondingenwet, de Wet Milieubeheer en de Woningwet. Het archeologisch belang is ingevlochten in de regelingen die betrekking hebben op de ruimtelijke processen en de uitvoering ervan. Er dient met archeologische (verwachtings)waarden rekening te worden gehouden bij onder andere: de vaststelling van bestemmingsplannen, de verlening van een omgevingsvergunningen, ontgrondingen en milieueffectrapportages.

Bijkomende aspecten van de nieuwe wetgeving waren de herziening van het archeologiebestel, de komst van marktconform opererende archeologische bedrijven en de introductie van een kwaliteitssysteem.

In het Besluit op de ruimtelijke ordening werd aanvankelijk alleen de omgang met de archeologische (verwachtings)waarden in bestemmingsplannen geregeld. Vanaf 1 januari 2012 is het verplicht ook de andere cultuurhistorische waarden (zoals bijvoorbeeld de middeleeuwse dijken) mee te nemen in nieuwe bestemmingsplannen.

In Bijlage A wordt uitgebreider aandacht besteed aan de wetten die van belang zijn voor de archeologische monumentenzorg (onder andere de Monumentenwet 1988, de Wet ruimtelijke ordening (Wro), de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) en het Besluit op de ruimtelijke ordening (Bro)).

3.1 Rijk

3.1.1 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) te Amersfoort houdt zich, waar het de archeologie betreft, bezig met de archeologische monumentenzorg op nationaal niveau, onderzoek en kennisoverdracht.

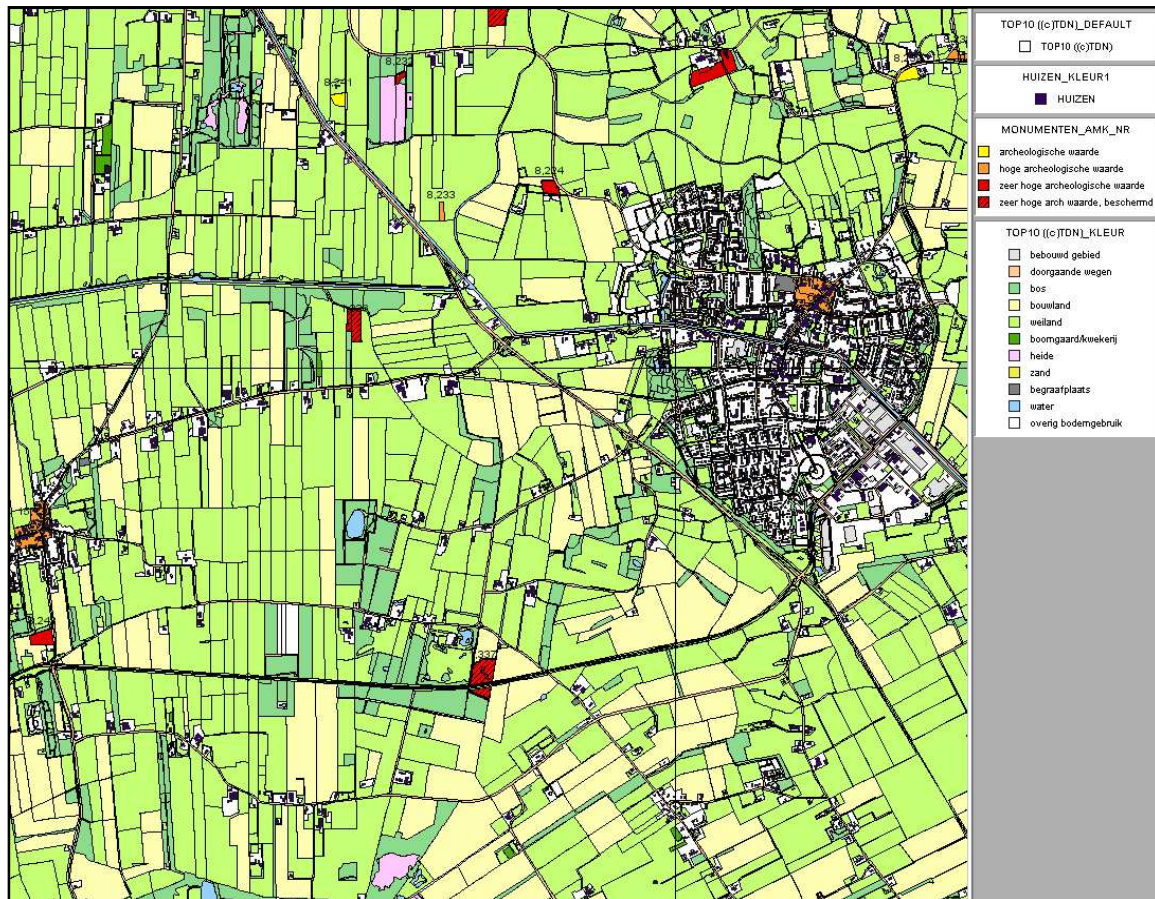
Wettelijke taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg

Hoewel de taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg in Nederland grotendeels zijn gedecentraliseerd naar de gemeenten, behartigt het Rijk ook nog een aantal wettelijke taken op archeologisch gebied:

- aanwijzing archeologische rijksmonumenten: namens de minister van OCW wijst de Rijksdienst onroerende goederen als beschermd monument, waaronder archeologische vindplaatsen (ex artikel 3 van de Monumentenwet 1988);
- verlening monumentenvergunningen: de Rijksdienst verleent namens de minister van OCW monumentenvergunningen voor bodemverstorende activiteiten op wettelijk beschermde archeologische monumenten (ex artikel 11 en 12 van de Monumentenwet 1988);
- verlening opgravingsvergunningen: de Rijksdienst verleent namens de minister van OCW opgravingsvergunningen aan (markt)partijen die archeologisch vervolgonderzoek willen gaan uitvoeren (artikel 45 van de Monumentenwet 1988). Deze opgravingsvergunning kan weer

worden ingetrokken als de vergunninghouder niet langer bekwaam is tot het doen van opgravingen, zich niet houdt aan de gestelde beperkingen of de gestelde voorschriften niet naleeft (artikel 47);

- instandhouding centraal archeologisch informatiesysteem: artikel 55 van de Monumentenwet 1988 geeft aan dat de minister een Centraal archeologisch informatiesysteem in stand houdt waarin onder andere onderzoeksgegevens en vondstmeldingen worden geregistreerd. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed verwerkt archeologische gegevens in het centrale archeologische informatiesysteem (ARCHIS) en op de Archeologische Monumentenkaart (AMK). De AMK geeft een overzicht van de belangrijkste archeologische terreinen in Nederland.

Afbeelding 8: Archeologische Monumentenkaart (AMK) van Oosterwolde en omgeving: de geel, oranje en rood gekleurde vlakken zijn AMK-terreinen. De wettelijk beschermde archeologische terreinen staan als rode vlakken met een zwarte arcering aangegeven (bron: ARCHIS).

Niet wettelijke taken

Naast de wettelijke taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg ontwikkelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich als kenniscentrum, houdt zich bezig met een Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) en treedt op als coördinator bij projecten van zogenaamde convenantpartners.

Convenantpartners: bij grote infrastructurele projecten en provinciegrens overschrijdende projecten treedt het Rijk op als eerste aanspreekpunt en coördinator van het archeologische onderzoekstraject. De gemeenten zijn echter nog steeds het bevoegd gezag (uitgezonderd de wettelijk beschermde archeologische monumenten). De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft daartoe convenanten afgesloten met onder andere de Gasunie, Rijkswaterstaat, Nederlandse Spoorwegen, Dienst Landelijk Gebied en grote terreinbeherende instanties zoals de Dienst Vastgoed van Defensie, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten.

Kenniscentrum: De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed fungeert als kenniscentrum voor roerend en onroerend erfgoed, derhalve ook voor het archeologisch erfgoed. Samen met nationale en internationale kennispartners zoals musea, universiteiten en archieven verricht het kenniscentrum onderzoek, karakteriseert het materialen en analyseert het veranderings-processen. De Rijksdienst zorgt ervoor dat derden die kennis praktisch kunnen toepassen.

Nationale Onderzoeksagenda (NOaA): de Rijksdienst ontwikkelde en ontwikkelt nog steeds samen met andere partners in het archeologische veld een Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) (www.noaa.nl). De NOaA is opgezet om op nationaal niveau de samenhang te bevorderen in de doelen en de prioriteiten van het archeologische onderzoek.

De hoofdstukken van de NOaA die een meer algemene achtergrondinformatie kunnen verschaffen over de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van Ooststellingwerf, zijn:

- hoofdstuk 8: Paleografie en landschapsgenese;
- hoofdstuk 11: De vroege prehistorie;
- hoofdstuk 12: De late prehistorie en protohistorie van holoceen Noord-Nederland;
- hoofdstuk 13: Late Middeleeuwen, Vroegmoderne tijd en het historische landschap van Holoceen Noord-Nederland;
- hoofdstuk 25: Toelichting bij de nieuwe paleogeografische kaarten van Nederland.

3.1.2 Erfgoedinspectie archeologie

De Erfgoedinspectie archeologie houdt toezicht op de naleving van de Monumentenwet 1988 bij archeologische opgravingen, bij de omgang met vondsten en waar het gaat om wettelijk beschermde archeologische monumenten. De Erfgoedinspectie archeologie kijkt met name of archeologische onderzoeken worden uitgevoerd volgens de in de beroepsgroep geldende normen én of onderzoeksrapporten en opgravingsdocumentatie voldoen aan de kwaliteitseisen (Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie).

Daarnaast informeert de Erfgoedinspectie de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap over knelpunten in de gang van zaken binnen het archeologisch vakgebied.

In de toekomst zullen de taken van de erfgoedinspectie waarschijnlijk worden overgenomen door Regionale Uitvoeringsdiensten (RUD's). Een regionale uitvoeringsdienst is een veelal regionaal werkende dienst die de uitvoering van VROM-taken van provincie, waterschap en gemeenten overneemt. In Fryslân is dit de 'Fryske Utfieringstsjinst Miljeu en Omjouwing' (FUMO).

3.2 Provincie

De provinciale archeologie speelt zich af op het terrein van beleid met betrekking tot voorlichting, onderzoek en bescherming. De archeologie is verankerd in het streekplan 'Om de kwaliteit fan de romte' (Streekplan Fryslân 2007) en de Provinciale verordening 'Romte Fryslân'. In het Streekplan staat aangegeven dat de provincie streeft naar het in stand houden en waar mogelijk verder ontwikkelen van belangrijke cultuurhistorische kwaliteiten en waarden, die een wezenlijk onderdeel vormen van de identiteit, de leefbaarheid en de toeristische aantrekkelijkheid van de provincie. Deze waarden vormen geen belemmering, maar kunnen juist als inspiratiebron dienen ten behoeve van de kwaliteit van ruimtelijke ontwikkelingen.

Wettelijke taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg

De wettelijke taken van de provincie op het gebied van de archeologische monumentenzorg liggen op de volgende vlakken:

- adviseren in het kader van de aanwijzingsprocedure voor rijksbeschermden archeologische monumenten (artikel 3, sub 3 Monumentenwet 1988);
- aanwijzing van archeologische attentiegebieden (artikel 44, sub 1 Monumentenwet 1988);
- het in stand houden van een depot waarin roerende monumenten die zijn gevonden bij het doen van opgravingen binnen die provincie kunnen worden opgeslagen op een wijze die uit een oogpunt van behoud en toegankelijkheid verantwoord is (artikel 51, sub 1 Monumentenwet 1988);
- wettelijke taken op het gebied van de ruimtelijke ordening, zoals provinciale inpassingsplannen, MER's en tracéprocedures;

- verlenen van provinciale vergunningen (o.a. ontgrondingsvergunning) en het bijbehorende toezicht en handhaving (Ontgrondingenwet).

De provincie heeft een wettelijke 'depottaak', wat inhoudt dat alle vondsten en documentatie behorend bij archeologisch onderzoek bewaard dienen te worden in het provinciaal depot voor bodemvondsten. De provincie heeft tevens de bevoegdheid gemeentelijke depots aan te wijzen (ex artikel 51, sub 2 Monumentenwet 1988). Door middel van een brief d.d. 31-10-2008 hebben Gedeputeerde Staten van Fryslân echter aangegeven geen gemeentelijke depots te zullen aanwijzen. De provincies Groningen, Fryslân en Drenthe beschikken over een gezamenlijk depot, het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD), dat in Nuis gehuisvest is. De provincie Fryslân is eigenaar van de vondsten die bij archeologisch onderzoek in de bodem zijn aangetroffen (artikel 50, sub a Monumentenwet 1988).

Afbeelding 9: Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis. Stellingen met dozen vol vondstmateriaal afkomstig van opgravingen en andere archeologische onderzoeken (foto: Michiel Rooke).

Provinciaal Erfgoedbeleid

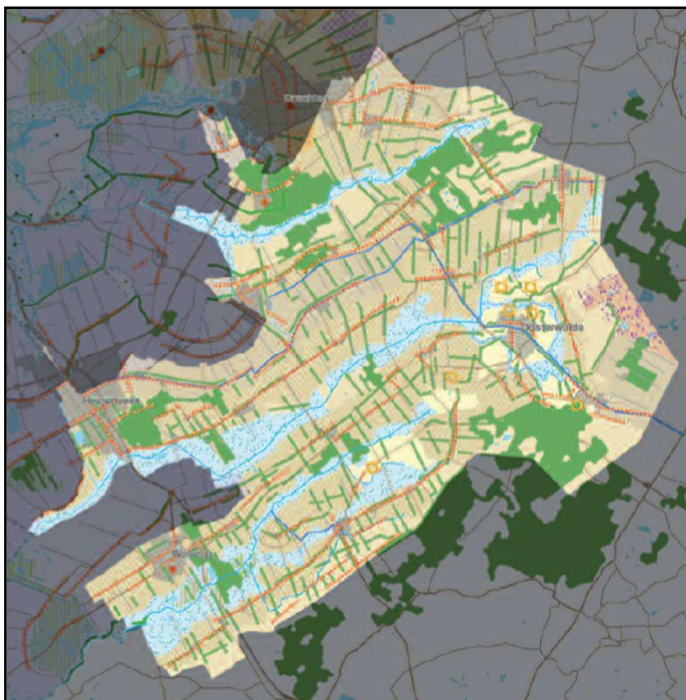
Volgens de 'Nota Erfgoed 2010-2013' (een provinciale beleidsvisie en uitvoeringsagenda)(de looptijd van deze Nota Erfgoed is op 31-12-2013 verlengd t/m 2015) kiest de provincie voor het ontwikkelen van erfgoedbeleid waarin men het behoud en de ontwikkeling van Friese archeologische, monumentale en cultuurhistorische elementen, patronen en structuren wil bereiken.

In de Uitvoeringsagenda van de Nota Erfgoed staat een aantal archeologische speerpunten aangegeven waar de provincie op wil focussen. Belangrijke speerpunten zijn het streven van de provincie om samen met gemeenten te zoeken naar 'Friese' oplossingen voor specifieke archeologische beleidsvragen én het 'doorontwikkelen' van de FAMKE als onderdeel van de CHK. Andere provinciale acties met betrekking tot de archeologische monumentenzorg zijn:

- ondersteuning wetenschappelijk onderzoek;
- opstellen van een Provinciale Onderzoekagenda Archeologie (POaA);
- afbouw van begeleiding van en advisering over non-destructief onderzoek;

- continuering van de toetsing van onomkeerbare ingrepen;
- stimuleren van archeologie-vriendelijk beheer van waardevolle terreinen;
- continuering inzet en ondersteuning archeologische steunpunten;
- continuering en uitbouwen van het beleid ten aanzien van het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis, met name m.b.t. technische eisen en doorontwikkeling als kennis- en voorlichtingscentrum;
- continuering beleid t.a.v. amateurarcheologie en realiseren efficiëntere verwerking van vondstmeldingen.

In 2012 is de nota 'Grutsk op 'e Romte' door de provincie gepresenteerd (www.fryslan.nl/grutsk). In deze nota worden landschappelijke en cultuurhistorische structuren van provinciaal belang in samenhang geanalyseerd en gewaardeerd. De gemeente Ooststellingwerf ligt binnen de 'Zuidelijke Wouden'. Door middel van informeren, inspireren en adviseren streeft de provincie naar behoud en verdere ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit. Op deze wijze verwacht de provincie Fryslân de doorwerking van de provinciale belangen in ruimtelijke plannen van gemeenten, rijk en provincie binnen Fryslân te borgen.

Afbeelding 10: Kaart 'Zuidelijke Wouden' uit de nota 'Grutsk op 'e Romte' van de provincie Fryslân (bron: www.fryslan.nl/grutsk)

3.3 Gemeente

Wettelijke taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg

De wetswijziging op het gebied van de archeologische monumentenzorg verplicht de gemeente om archeologische waarden in de ruimtelijke planprocedures te betrekken en zo het bodemarchief te beschermen. In artikel 38a van de Monumentenwet 1988 wordt gesteld dat de gemeenteraad bij de vaststelling van een bestemmingsplan of een beheersverordening rekening moet houden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten.

Gemeentelijk archeologiebeleid

Het gemeentelijk archeologiebeleid wordt gestuurd door het beleid en de wet- en regelgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg van Rijk en Provincie. Zoals al vaker is gezegd, is dit beleid op Europees niveau verankerd in het Verdrag van Malta (1992). Op grond van de gewijzigde Monumentenwet 1988 is de gemeente het bevoegd gezag waar het gaat om het archeologisch erfgoed binnen het gemeentelijk grondgebied. Een uitzondering hierop vormen de wettelijk beschermde archeologische monumenten, waarover de minister (en in diens naam de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) beslist. Zo ook waar het gaat om het verlenen van ontgrondingsvergunningen, wat een taak van de provincie is.

De Gemeente Ooststellingwerf zet middels deze Nota Archeologie in op het behoud van waardevolle archeologische relictten. Behoud betekent in deze dat behoud 'in situ' (ter plekke) wordt nagestreefd. De Gemeente Ooststellingwerf heeft de ambitie om een voor de gemeente representatief deel van het erfgoed te behouden, daarbij de provinciale belangen op dit gebied in acht nemend. Indien behoud echter niet aan de orde kan zijn, zal de gemeente eisen dat afdoende archeologisch onderzoek wordt verricht. Dit onderzoek moet worden uitgevoerd volgens de richtlijnen die de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie daaraan stelt. Ook de FAMKE geeft richtlijnen waar het gaat om het vooronderzoek (plannen van aanpak voor waarderend of karterend booronderzoek) en deze zullen, waar het de archeologisch waardevolle terreinen, vuursteenvindplaatsen, dobben en verwachtingswaarden betreft, ook gebruikt worden.

Ruimtelijke plannen en archeologie c.q. cultuurhistorie met een archeologisch component

De uitgangspunten van het gemeentelijk archeologiebeleid worden verankerd in de ruimtelijke plannen van de gemeente. Zowel bekende archeologische resten als ook de resten die nu nog niet bekend zijn, vallen onder de verantwoordelijkheid van de gemeentelijke zorg en worden in het bestemmingsplan door middel van een stelsel van omgevingsvergunningen beschermd.

In zowel de consoliderende als ook de ontwikkelingsgerichte bestemmingsplannen c.q. beheersverordeningen moeten de bekende en te verwachten archeologische waarden meegenomen worden (Monumentenwet en Bro). Bij ontwikkelingsgerichte plannen dienen de binnen het plangebied aanwezige archeologische waarden vooraf in kaart gebracht te worden middels een adviserend bureauonderzoek en/of een booronderzoek, mogelijk zelfs gevolgd door proefsleuvenonderzoek. Indien behoud van archeologische resten door middel van planaanpassing of fysieke bescherming niet tot de mogelijkheden behoort, moeten de randvoorwaarden voor vervolgonderzoek middels de regels in het bestemmingsplan geregeld worden.

De gemeente Ooststellingwerf gaat behalve de archeologische (verwachtings)waarden ook een aantal cultuurhistorisch waardevolle terreinen en zones met een archeologische component een planologische bescherming geven, waaronder historische dorpskernen of dorpslinten, oude kerkplaatsen, schansen, een stins/state, een stuk leidijk, een middeleeuws ontginningslint, de WO II kampen Ybenhaer en Oranje, alsook de historische rivierlopen van de Tjonger en de Linde (inclusief zijarmen) en de historische voordren (doorwaadbare plaatsen).

In de archeologische paragraaf in de Toelichting van een bestemmingsplan of beheersverordening dient beschreven te worden op welke wijze de archeologische (verwachtings)waarden en de cultuurhistorische waarden beschermd kunnen worden. Dit kan gebeuren door aan het ruimtelijk gebruik voorwaarden te stellen in de vorm van een omgevingsvergunningenstelsel en bouwregels. Dit dient vervolgens een juridische doorvertaling te krijgen in de Regels bij het bestemmingsplan, zoals door middel van het toekennen van een dubbelbestemming 'waarde archeologie' (zie bijlage B: Standaard Bestemmingsregels). De voorwaarden ten aanzien van deze archeologische (verwachtings)waarden als ook de cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden met een archeologische component moeten gebaseerd zijn op kennis over dergelijke waarden, zoals deze staan aangegeven op de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' van de gemeente Ooststellingwerf.

Structuurvisies

In een gemeentelijke structuurvisie worden de archeologische (verwachtings)waarden en beleidskeuzes voor behoud van het bodemarchief opgenomen, dit in het kader van de langetermijnvisie op cultuurhistorisch erfgoed. Dit geldt ook voor de andere erfgoedwaarden die de gemeente Ooststellingwerf van belang acht.

Erfgoedverordening

Middels een erfgoedverordening kunnen de archeologische belangen binnen een gemeente gewaarborgd worden, waar dit nog niet het geval is in de vigerende bestemmingsplannen (artikel 38, Monumentenwet 1988).

Archeologisch onderzoek

De gemeente eist bij planvoornemens op archeologisch waardevolle terreinen en in gebieden met een archeologische verwachting archeologisch vooronderzoek in de vorm van een 'inventariserend bureauonderzoek' of een booronderzoek (zie de categorieën/zones op de beleidsadvieskaart). Het

gaat hierbij zowel om planvoornemens van particulieren, woningbouwverenigingen, projectontwikkelaars en andere initiatiefnemers, als ook om planvoornemens van andere overheden (rijk en provincie) en van de gemeente Ooststellingwerf zelf.

Indien de logische beleidsadvieskaart voor een bepaalde locatie aangeeft dat het gebied een lage verwachting heeft, kunnen de planvoornemens vanuit archeologisch oogpunt zonder nader onderzoek worden uitgevoerd.

3.4 Samenwerking gemeenten, provincie en rijk

Het rijke Friese bodemarchief brengt met zich mee dat het niet altijd even makkelijk is de belangen van het archeologisch erfgoed goed te borgen bij voornemens op het gebied van de ruimtelijke ordening, infrastructuur, landbouw, natuurontwikkeling en andere plannen die bodemingrepen met zich meebrengen. De provincie kiest er voor om samen met rijk en gemeenten te komen tot een oplossing voor de diversiteit aan vraagstukken die hieruit voortvloeien.

3.4.1 Rijk en provincie

De provincie Fryslân heeft samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 28 januari 2011 het Terpenproject opgestart. Binnen de gemeente Ooststellingwerf zijn echter geen terpen aanwezig, dus heeft dit project geen betrekking op de archeologische waarden binnen Ooststellingwerf.

3.4.2 Gemeenten en provincie

De provincie Fryslân geeft in haar Nota Erfgoed 2010-2013 aan dat zij er naar streeft om samen met de gemeenten een agenda opstellen om de problemen op het gebied van de archeologische monumentenzorg het hoofd te kunnen bieden en te komen tot gezamenlijke oplossingen. Wanneer gemeenten en provincie hierbij in gezamenlijkheid kunnen optrekken, kunnen de kosten ook gezamenlijk worden gedragen.

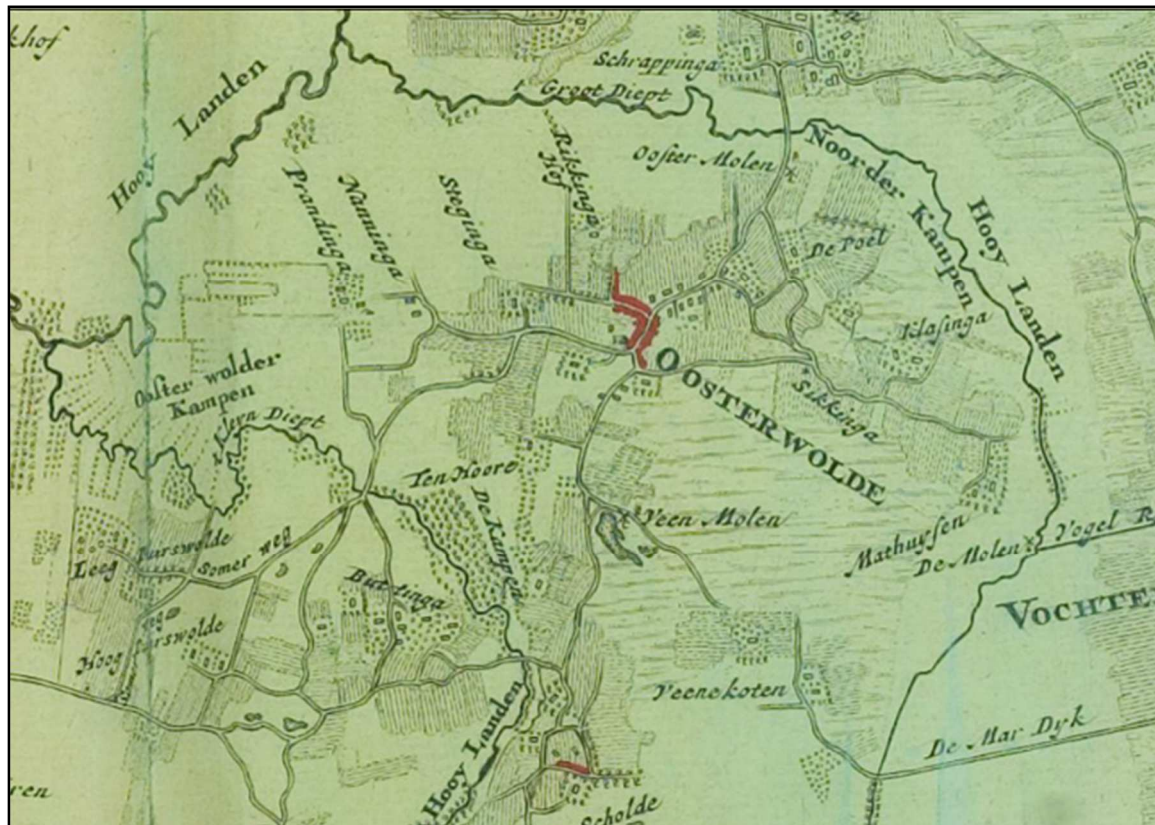
Speerpunten provincie Fryslân

Een *eerste speerpunt* van de provincie Fryslân is het doorontwikkelen van de FAMKE, zoals een verdiepingsslag voor het gemeentelijk grondgebied, een actualisatie aan de hand van onderzoeken en een betere voorlichting. Daarnaast staat op de Cultuurhistorische kaart nog een groot aantal terreinen (zoals boerderijplaatsen en dijken) aangegeven, waar weliswaar een archeologische component aanwezig is, maar die nog niet als archeologisch terrein op de provinciale FAMKE staan vermeld.

Om de archeologische belangen (terreinen en verwachtingswaarden) op juridisch verantwoorde wijze in ruimtelijke plannen mee te kunnen nemen, heeft de gemeente Ooststellingwerf besloten een 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' op te laten stellen. Behalve de bekende archeologische terreinen, vuursteenvindplaatsen en dobben (zoals aangegeven op de FAMKE) zijn ook cultuurhistorisch waardevolle terreinen met een archeologische component (zoals aangegeven op de CHK2) als terrein op de beleidsadvieskaart gezet. De (voormalige) rivierlopen en de dalen van de Tjonger en Linde zijn vanwege hun grote archeologische belang aan de kaart toegevoegd. Op basis van de meest recente bodemkaart en de geomorfologische kaart zijn gebieden met een bepaalde archeologische verwachting op de beleidsadvieskaart gezet. Tevens zijn naar aanleiding van de resultaten van archeologisch onderzoek gebieden met een verstoorde bodemopbouw vrij gegeven. Zie voor een nadere uitleg Hoofdstuk 6.

Een *tweede speerpunt* van de provincie Fryslân betreft het in samenwerking met de gemeenten komen tot 'Friese' oplossingen voor specifieke archeologische beleidsvragen. Het betreft het instellen van een archeologiefonds om zo de archeologische 'zorgplicht' en de in verhouding hoge kosten die gemeenten met veel en/of bijzondere archeologische waarden tegen komen, te verlichten. Tijdens een bijeenkomst van de portefeuillehouders Ruimte en Wonen (van de Vereniging van Friese Gemeenten, VFG) in september 2012 is duidelijk geworden dat veel Friese

gemeenten vanuit financieel oogpunt de tijd nog niet rijp achten om met de provincie te gaan samenwerken op het gebied van een archeologiefonds.

Afbeelding 11: Kaart van Schotanus van Oosterwolde en omgeving uit 1718 (bron: HisGis).

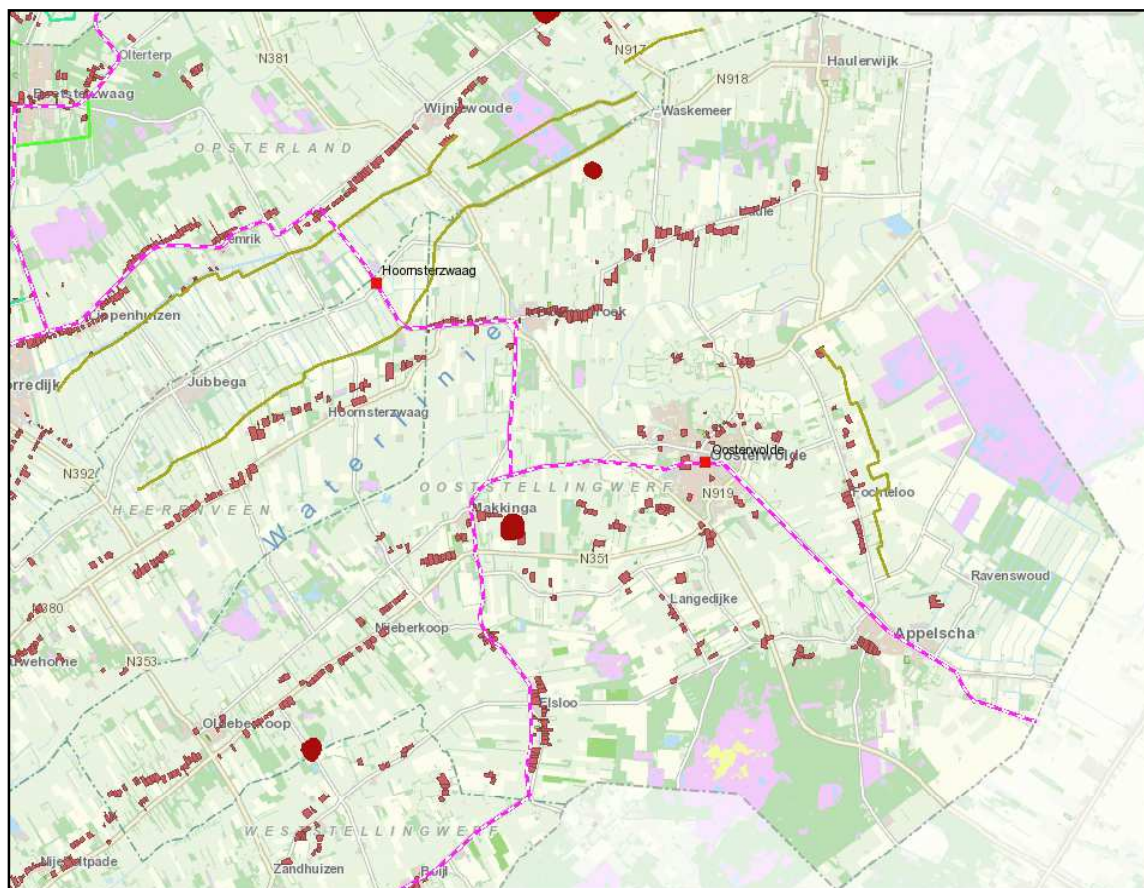
Provinciale en Regionale c.q. Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie

De provincie Fryslân geeft in de Nota Erfgoed 2010-2013 aan dat het wenselijk is om de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) een vertaling te geven naar de Friese situatie, en wel in de vorm van een Provinciale Onderzoeksagenda (POaA). Deze provinciale onderzoeksagenda heeft als hoofdtak om het provinciale selectiebeleid op het gebied van de archeologie te ondersteunen. Dit is van belang voor zowel het onderscheid tussen provinciale en gemeentelijke belangen als voor de keuze tussen wel en niet beschermen van bepaalde archeologische belangen. De provincie geeft hiermee een aantal onderzoeksthema's aan die vanuit haar optiek van provinciaal, regio-overstijgend belang zijn. Die thema's vormen het zwaartepunt voor archeologisch onderzoek dat in het kader van provinciale RO-taken uitgevoerd dient te worden. Door toepassing van de POaA kan archeologisch onderzoek binnen de provincie meer vanuit dezelfde basis worden uitgevoerd en kunnen de resultaten van het onderzoek met elkaar in verband worden gebracht.

Gemeenten kunnen de Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie gebruiken als inspiratie voor het gemeentelijk beleid. Daarnaast speelt deze provinciale agenda een rol bij het opstellen van programma's van eisen voor archeologisch onderzoek in gebieden met provinciale belangen.

De Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie kan in samenwerking met de provincie een doorontwikkeling en verbijzondering krijgen voor het regionale c.q. gemeentelijke bodemarchief (net als bij de FAMKE) of er kan gekozen worden voor een eigen Regionale of Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie. De kennis over het regionale en/of gemeentelijke bodemarchief neemt steeds verder toe door archeologisch onderzoek dat in de afgelopen decennia is verricht. Per regio of gemeente wordt verder ingezoomd op de regionale en lokale archeologische waarden die van een andere aard kunnen zijn dan de nationale en provinciale archeologische belangen. Denk daarbij aan archeologische en cultuurhistorische waarden die van groot belang zijn voor de lokale geschiedenis in Ooststellingwerf.

Specifieke waarden in de gemeente Ooststellingwerf liggen onder meer op het vlak van de steentijdvindplaatsen, urnenvelden en grafvelden, essen, schansen, middeleeuwse/historische dorpskernen, een mogelijk middeleeuws ontginningslint, leidijken, kampen uit WO II, rivierlopen en rivierdalen, en voordren. Deze waarden zijn meegenomen op de beleidsadvieskaart van de gemeente.

Afbeelding 12: Cultuurhistorische Kaart van de provincie Fryslân met daarop aangegeven een selectie aan cultuurhistorische waarden, zoals boerderijplaatsen (bruine vlakjes), schansen (roodbruine vlakken), tramlijnen (roze-wit gestreepte lijnelementen) en leidijken (legergroene lijnen)(bron: www.fryslan.nl/kaarten).

Aan de hand van een regionale of gemeentelijke onderzoeksagenda kan worden aangegeven waar de regio of de gemeente Ooststellingwerf haar archeologische speerpunten ziet:

- welke archeologische waarden zijn van belang voor de regio/gemeente (periode, soort vindplaats);
- welke onderzoeksvragen dienen altijd in een programma van eisen voor gravend onderzoek binnen de regio/gemeente te worden meegenomen;
- wat de relatie is tussen de verschillende onderzoeksagenda's en dan meer toegespitst op de lokale geschiedenis.

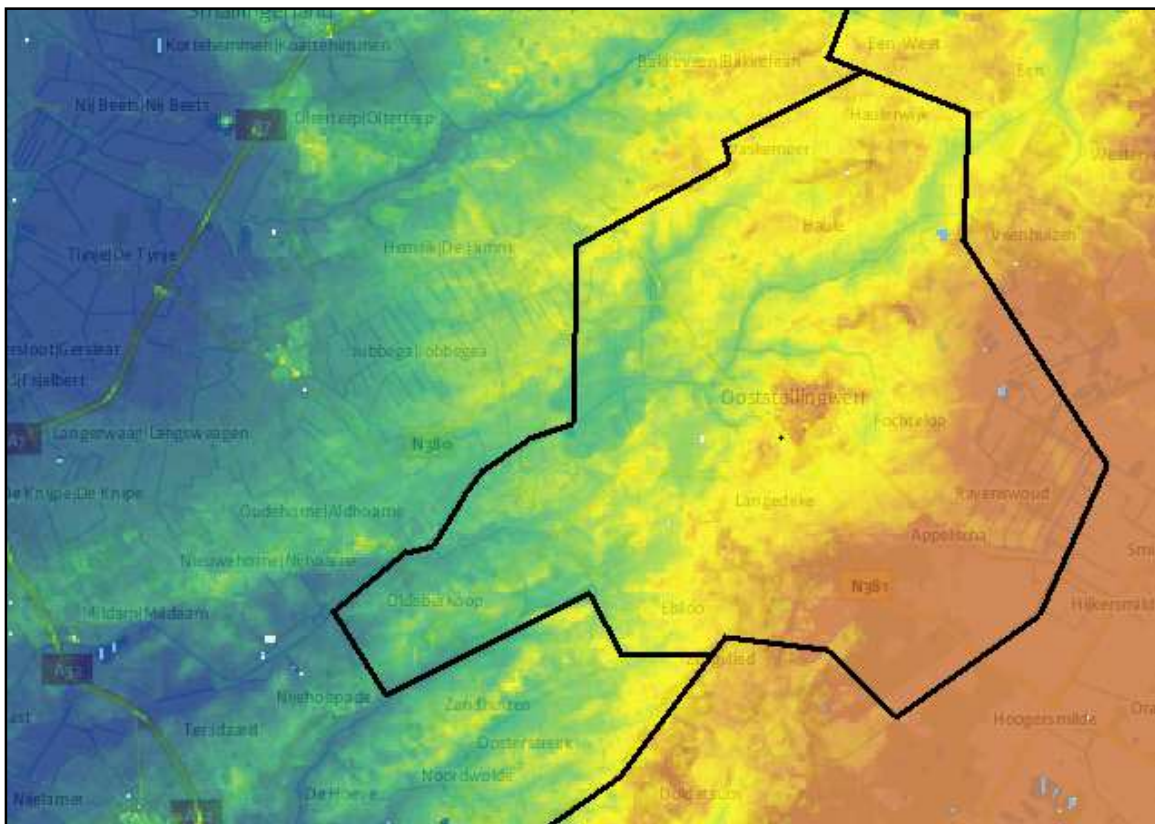
Met behulp van een gemeentelijke onderzoeksagenda en de daarin opgenomen gemeentelijke prioriteiten op het gebied van de archeologie kunnen de onderzoeksvragen in een Programma van Eisen (voor archeologisch onderzoek) makkelijker 'op maat' geformuleerd worden. Met behulp hiervan kan men sturing geven aan het archeologische onderzoek en onnodig onderzoek voorkomen.

4. Landschaps- en bewoningsgeschiedenis van gemeente Ooststellingwerf

4.1 Landschapsgeschiedenis

Pleistoceen

De gemeente Ooststellingwerf ligt op de rand van het Fries-Drents keileemplateau ofwel het Fries-Drents Plateau. Deze keileem is tijdens de voorlaatste ijstijd (het Saalien, 250.000-130.000 jaar geleden) afgezet en heeft als zuidgrens de lijn Gaasterland-Steenwijk-Meppel-Hoogeveen-Coevorden. Het landijsdek trok zich gedurende het Saalien tijdens warmere perioden terug naar het noorden en breidde zich tijdens koudere perioden uit naar het zuiden. Het landschap van Ooststellingwerf is voornamelijk gevormd in de tweede fase van het Saalien. Het landijs nam in die periode snel in dikte toe en bewoog zich in zuidwestelijke richting. Uit die tijd dateren de langgerekte ruggen en depressies of laagten in de Stellingwerfen. De ruggen en laagten in dit gebied hebben een noordoost-zuidwest oriëntatie. Onder deze ijskap vormden zich grondmorenes bestaande uit klei, leem, zand, grind en grotere keien, de zogenaamde keileem.

Afbeelding 13: Uitsnede uit het Actueel Hoogtebestand (AHN) voor het grondgebied van de gemeente Ooststellingwerf en omgeving (bron: www.hn.nl). De zwarte lijn geeft bij benadering de gemeentegrens van Ooststellingwerf aan.

Na het Saalien brak tussen 130.000 en 115.000 jaar geleden een warmere periode aan, het Eemien genaamd, waarin de ijskappen smolten en de zeespiegel rees. Het overtollige smeltwater werd via de laagten in het toenmalige landschap afgevoerd. Omdat met het grote volume aan smeltwater ook zand, grind en stenen werden meegevoerd, vond er erosie in deze laagten plaats. Op het keileemplateau werden zo metersdiepe smeltwatergeulen uitgesleten. Zo ontstonden de voorlopers van de dalen van de Tjonger en de Linde in Ooststellingwerf en het iets noordelijker gelegen Koningsdiep. Op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) zijn de noordoost-zuidwest georiënteerde keileemruggen en een vlechtend stelsel van grotere en kleinere dalen zichtbaar (zie afbeelding 13). Tijdens het Eemien maakten de eerste mensen hun opwachting in Noord-Nederland.

Na de warmere periode van het Eemien brak opnieuw een ijstijd aan, het weichselien (115.000-10.000 jaar geleden). In deze periode bereikte het landijs Noord-Nederland echter niet. De meest

zuidelijke grens van het landijs lag over Denemarken en Noord-Duitsland heen (zie afbeelding 14). Wel was de invloed van het koude klimaat goed merkbaar. Oudere afzettingen van klei en zand erodeerden door vorst, dooi en smeltwaterstromen.

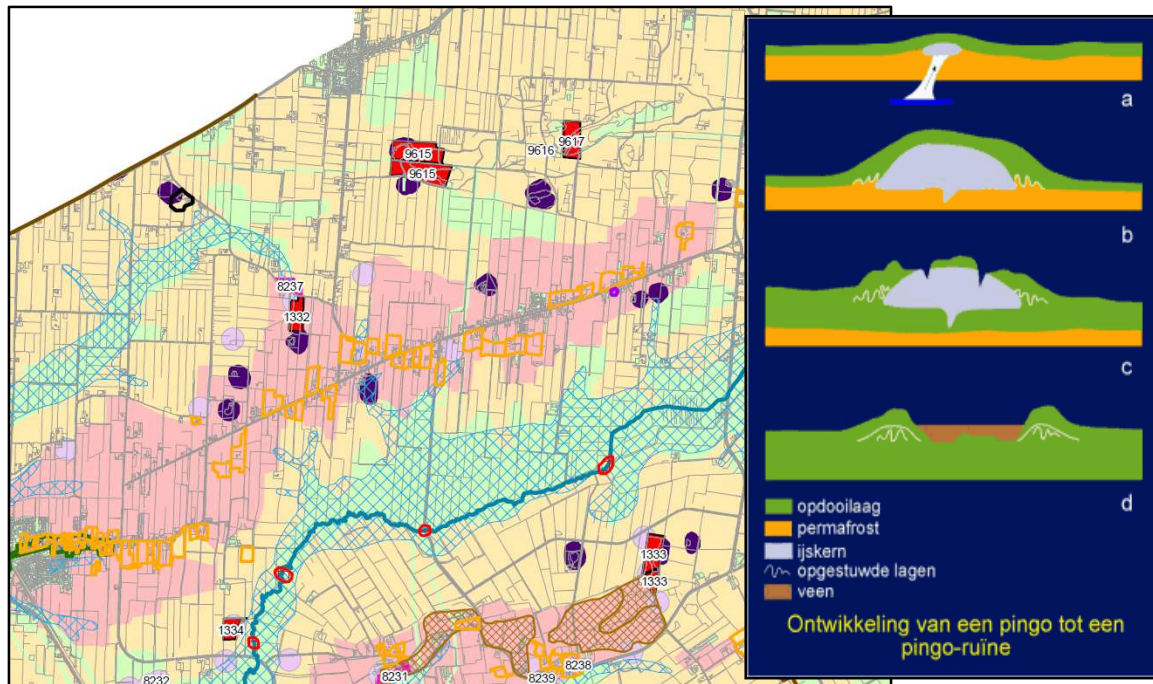

Afbeelding 14: Kaart met daarop in gele, blauwe en rode lijnen aangegeven tot waar het landijs tijdens de ijstijden Nederland en Duitsland bedekten. De blauwe lijn: het Elsterien; de gele lijn: voorlaatste ijstijd ofwel Saalien; de rode lijn: laatste ijstijd ofwel Weichselien (zie voor de datering: Bijlage G)(bron: www.kennislink.nl).

Het overgrote deel van het nu nog zichtbare reliëf van het Fries-Drents keileemplateau is gevormd tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien. In deze periode ontwikkelde zich een patroon van beekdalen vanuit het centrale deel van het plateau naar de kust. De oriëntatie van de dalen (zuidwest-noordoost) hangt samen met de richting waarop het landijs zich in het saalien voortbewoog. De rivieren de Tjonger en de Linde volgen deels de loop van de oudere depressies.

Aan het einde van het Weichselien werden dekzanden afgezet. Vanwege het ontbreken van dichte vegetatie en het droge (koude) klimaat, kon de wind gemakkelijk grip krijgen op het fijne zand aan de oppervlakte. Dit proces van erosie en hernieuwde afzetting had tot gevolg dat het bestaande reliëf in het landschap vervlakte: dalen werden met zand opgevuld en hoge koppen werden door winderosie afgevlakt. Op vlaktes ontstond echter ook nieuw reliëf in de vorm van dekzandkoppen en –ruggen. De dekzanden worden ingedeeld in twee afzettingsfasen: tijdens het midden Weichselien is het Oude Dekzand (lemig materiaal) afgezet en in het laat Weichselien het Jonge Dekzand. Tijdens de zomerperioden was de bodem permanent bevroren op een dunne bovenlaag na (permafrost).

Ook ontstonden in het Weichselien pingo's of vorstheuvelds doordat grote concentraties water in de ondergrond bevroren (permafrost). Ondergronds water zette door bevriezing uit en vormde een grote ijslens en de bovenliggende grond werd opgetild tot een heuveltje. Toen het klimaat weer warmer werd, smolt de ijslens en gleden de bovengrond van de ijsmassa af naar de buitenkant en vormde een wal rond het nu ontstane meer. Deze pingoruïnes komen in de gemeente Ooststellingwerf vooral ten noorden van Donkerbroek en rondom Oosterwolde voor (zie afbeelding 15). Veel dobben die met een paars vlak op de beleidsadvieskaart van de gemeente Ooststellingwerf staan aangegeven, zijn pingoruïnes.

Afbeelding 15: Links een uitsnede uit de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' van de gemeente Ooststellingwerf. De dobbes en/of pingoruïnes staan als een paarse vlek aangegeven. Rechts een impressie hoe pingo's in de laatste ijstijd (tot 10.000 v.Chr.) ontstonden en na de laatste ijstijd in een pingoruïne veranderden

Het landschap veranderde in het weichselien in een toendra met daarin wat boomgroei zoals dwergberken en dwergwilgen. In de laatste fase van het weichselien kwamen op de zandruggen langs de rivierdalen open dennenbossen of groepjes dennen voor. In deze iets warmere laatste periode van het Weichselien deden mens en dier wederom hun intrede in het landschap.

Holoceen

Circa 10.000 jaar geleden werd het klimaat geleidelijk aan warmer. Hierdoor smolt het landijs, als gevolg waarvan de zeespiegel steeg. Door een toenemende opwarming en door het vochtiger worden van het klimaat verdween aan het begin van het Holoceen langzamerhand de toendra. Dennen, loofbomen en struiken deden hun intrede en vormden een parkachtig landschap en de rondtrekkende rendierkuddes maakten plaats voor standwild.

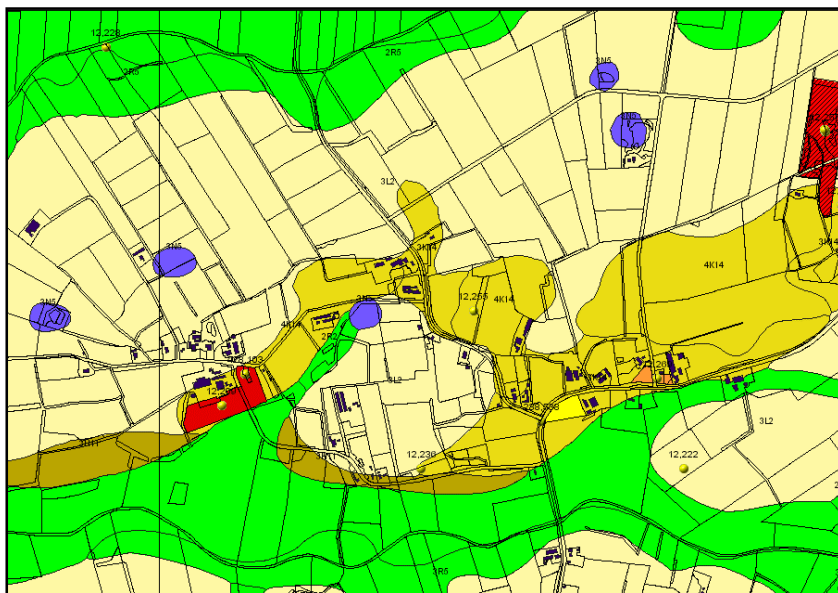
Rond 6000 v.Chr. was het parklandschap langzamerhand veranderd in een dicht loofbos. Dit loofbos wordt wel aangeduid als het Atlantische climaxbos. Verondersteld wordt dat de dichtheid van deze bossen van negatieve invloed was op de aanwezigheid van wild, voornamelijk grote grazers. Hierdoor verloor het gebied haar aantrekkelijkheid voor de mens die met de jacht grotendeels in z'n levensbehoefte moest voorzien. Het zeer dichte, aaneengesloten loofwoud (eik en linde) bedekte de zand- en leemgronden van het Fries-Drents Plateau tot circa 3000 v.Chr. In grote delen van de rivierdalen van de Tjonger en Linde groeiden zogenaamde broekbossen met elzen en berken. De rivieren en beken gingen door de toenemende neerslag en de stijging van het grondwater niveau periodiek meer water afvoeren.

Ook de sterke stijging van de zeespiegel, en een daarmee samenhangende verslechterde afwatering van rivieren vanaf het Fries-Drents Plateau, leidden tot vernatting. Daarnaast was de komst van de eerste landbouwers van invloed op het landschap. Eerst kleinschalig maar in de loop van de eeuwen steeds grootschaliger, omdat de bevolkingsdichtheid groter werd en er meer landbouwgebied nodig was. Dit resulteerde in het kappen van steeds grotere stukken van het Atlantische woud. In de loop van de eeuwen daarna (2800-1300 v.Chr.) maakte het gesloten loofwoud plaats voor een halfopen tot open landschap. In deze periode kreeg het gebied dat in gebruik was genomen voor de landbouw, te maken met vernatting door lokale en regionale grondwaterstijging ten gevolge van de ontbossing.

De vernatting had tot gevolg dat zich een steeds verder aangroeiend veenpakket kon ontwikkelen. Veenvorming vond het eerst plaats in de lagere delen van het gebied: in de dalen van de vroegere smeltwaterstromen en in depressies (zoals dobben en pingoruïnes). In de stroomdalen kwam de veengroei al omstreeks 4000 v.Chr. op gang en in de 3000 jaar daarna raakten alle hoofd- en zijgeulen van de voormalige smeltwatergeulen opgevuld met laagveen. Door het steeds verder stijgende grondwater kon zich ook veengroei ontwikkelen op de hogere flanken langs de dalen. Vanuit de dalen en depressies kroop het veen langzamerhand over het beboste dekzandlandschap in de gemeente Ooststellingwerf. Op het keilemplateau trad een sterke vernatting op als gevolg van lokale hoogveengroei vanuit de vele tientallen brongebieden. Het water stagneerde op hogere gronden, omdat het water niet meer goed afgevoerd kon worden via het omringende veengebied.

Met de opwarming werd het klimaat steeds vochtiger. Door een geleidelijke stijging van de zeespiegel verslechterde de waterafvoer vanaf het Drents Plateau en vernatte het landschap. De vernatting en de daarmee samenhangende veengroei had tot gevolg dat de bewoningsmogelijkheden in de loop van de prehistorie steeds verder afnamen. Het veen begon aanvankelijk lokaal te groeien in rivierdalen, zoals dat van de Tjonger en de Linde, en in depressies. Vanuit de dalen en depressies kroop het veen langzamerhand over het beboste dekzandlandschap heen en bedekte in de loop van de eeuwen ook de dekzandkoppen en –ruggen. Dit had tot gevolg dat het bewoonbare gebied van Ooststellingwerf in de loop van de eeuwen steeds kleiner werd. Het duurde echter tot de ijzertijd dat de bewoners van Ooststellingwerf echt last kregen van natte voeten.

Rond de jaartelling moeten al deze lokale hoogveengebieden uiteindelijk in een gegroeid zijn tot een aaneengesloten hoogveencomplex. Het ontbreken van vindplaatsen vanaf de ijzertijd tot aan de vroege middeleeuwen doet veronderstellen, dat het overgrote deel van grondgebied van de gemeente Ooststellingwerf eeuwenlang niet bewoonbaar was vanwege het hier aanwezige veenpakket. Alleen de hogere dekzandruggen en –koppen werden in de Romeinse tijd (Fochteloo) en in de vroege middeleeuwen (Appelscha en mogelijk het gebied rond Jardinga en Weper) nog bewoond.

Afbeelding 16:
Geomorfologische kaart van het gebied Jardinga - Weper met daarop in donkergeel de hoger gelegen dekzandruggen waarop in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen bewoning mogelijk was (bron: ARCHIS).

4.2 Bewoningsgeschiedenis gemeente Ooststellingwerf

De bewoningsgeschiedenis van Zuidoost Fryslân begint in het Eemien (een warmere periode tussen 130.000 – 115.000 v.Chr.). Rond 130.000 v.Chr. had het landijs dat Noord-Nederland in de voorlaatste ijstijd bedekte, zich teruggetrokken en was er met het stijgen van de temperatuur een landschap met grote bossen, grasvlakten en moerassen ontstaan. In dat landschap maakten de eerste bewoners hun opwachting.

4.2.1 Vroege prehistorie (tot 3000 jaar geleden)

Midden-paleolithicum (midden oude steentijd; vanaf 300.000 – 35.000 v.Chr.)

De eerste bewoners die hier neerstreken waren de Neanderthalers (*Homo sapiens neandertalensis*). Deze groep jagers-verzamelaars verbleef tussen 130.000 en 35.000 jaar geleden regelmatig in Noord-Nederland. Dat was zowel het geval in het Eemien (de warmere periode tussen de voorlaatste en de laatste ijstijd), als ook in de warmere perioden tijdens de laatste ijstijd (het Weichselien). Een kampement uit circa 80.000 tot 50.000 jaar geleden bij Assen laat zien dat de Neanderthalers zich in die warmere perioden van de laatste ijstijd in Noord-Nederland ophielden.

Neanderthalers leefden voornamelijk van de jacht op groot wild, zoals rendieren, paarden, wolharige neushoorns, mammoeten, bizons en bosolifanten. Groepen jagers trokken achter het wild aan en leefden in tijdelijke kampementen, vaak in de open lucht rond een stookplaats of haard. Op verschillende plaatsen in Fryslân zijn werktuigen van de Neanderthalers gevonden, zoals vuistbijlen bij Wijnjewoude en Oldeholtwolde (in het dal van de Tjonger), een kling uit Noardburgum en een Levallois-kern uit Oudwoude. Verder zijn er op de hogere zandgronden van Fryslân nog andere vuursteenartefacten (messen, schrabbers, stekers en spitsen) en vuursteenafslagen (afval, ontstaan bij het vervaardigen van vuurstenen werktuigen) gevonden. In de gemeente Ooststellingwerf is bij Oldeberkoop een schaaf/schrabber aangetroffen.¹ Uit Ooststellingwerf zijn verder geen midden-paleolithische artefacten bekend, mogelijk wel afslagen uit de omgeving van Fochteloo (wellicht vervalsingen) en Ravenswoud (bron: ARCHIS en NAD Nuis). Van de zandgronden elders in Fryslân zijn artefacten (werktuigen) en afslagen (restmateriaal van vuursteenbewerking) bekend uit Achtkarspelen, Opsterland, Gaasterland (o.a. een fragment van een schaaf). Uit de omgeving van Steenwijk (Overijssel) een kling, een bladspits en een kern bekend².

Vanaf circa 50.000 jaar geleden was het gedurende langere tijd te koud voor de mens om hier te leven. Het jachtwild trok naar het zuiden en met hen de Neanderthalers. Rond 30.000 v.Chr. stierven de Neanderthalers uit en maakten ze plaats voor de *Homo sapiens*, die 35.000 jaar geleden vanuit Afrika naar Europa was gekomen.

Laat-paleolithicum (jonge oude steentijd 35.000 – 8800 v.Chr.; in Noord-Nederland vanaf circa 12.000 – 8800 v.Chr.)

In de laatste fase van het Weichselien, zo rond 12.000 v.Chr., was er sprake van een lichte klimaatsverbetering. Hierdoor veranderden de spaarzaam begroeide dekzandgronden in een toendra met verspreide boomgroei. De mens hield zich ook op de toendra op, levend van de jacht en het verzamelen van voedsel. Het jachtwild bestond vermoedelijk in hoofdzaak uit rendier. Naar de belangrijkste vindplaats worden deze rendierjagers doorgaans aangeduid als mensen van de 'Hamburgcultuur'. De rendierjagers van de *Hamburgcultuur* trokken waarschijnlijk met hun voedsel (rendieren) mee en hadden daarom een groot leefgebied. Een vuurstenen werktuig dat typisch bij de Hamburgcultuur hoort is de zogenaamde 'krombekstekker', waarmee uit een stuk been of gewei dunne spanen konden worden gekerfd. Van deze spanen werden vervolgens naalden of priemen gemaakt. Bij Oldeholtwolde in de gemeente Weststellingwerf is een gaaf kampement van deze cultuur opgegraven. Hierbij kwam een haardplaats aan het licht die was bekleed met platte stukken zandsteen. Rond deze haardplaats lag veel vuursteenmateriaal, vooral afslagen (afval bij het produceren van werktuigen) maar ook werktuigen waaronder spitsen, schrabbers, krombekstekkers, pijlpunten en steelspitsen. Aan de hand van de verspreiding van het vuursteenmateriaal op deze vindplaats en de ligging van de stukken zandsteen, hebben archeologen kunnen reconstrueren

¹ Vinder: H. de Jong, 1991.

² Mededeling A. Burie-Gotink.

waar de jagers-verzamelaars zich tijdens hun verblijf mee bezig hebben gehouden: een haard maken en daarin een vuur gaande houden; de buit van de jacht koken en grillen; de huid van een rendier schoonmaken en vuurstenen werktuigen voor de jacht fabriceren (Stapert 1982; Jager 2005). Ook binnen de gemeentegrenzen van Ooststellingwerf zijn veel vuurstenen werktuigen en afslagen van de Hamburgjagers aangetroffen, zoals bij Waskemeer (een kling en een kern), bij Prandinga (een dubbele krombekster), Oosterwolde (een klingschrabber), bij Tronde (een steker, schrabber en een krombeksteker) en verder bij Lochtenrek (Makkinga), Weper, Appelscha, Goldhaer en Haule.

Na 12.000 v. Chr. begon de temperatuur te stijgen en veranderde het toendralandschap in een naaldwoud, wat ingrijpende gevolgen had voor de bewoners. De rendierkudden trokken met de naar het noorden opschuivende toendra's mee. In deze relatief warme periode werd vooral gejaagd op standwild, zoals edelhert, eland en wild zwijn, maar ook op vogels en ander klein wild. Het leefgebied van deze jagers-verzamelaars was door de jacht op standwild een stuk kleiner dan dat van de rendierjagers. In de periode 10.000-8800 v. Chr. hielden jagers-verzamelaars van de *Tjonger- ofwel Federmessercultuur* zich in Ooststellingwerf op. Op verschillende plaatsen zijn artefacten van deze cultuur aangetroffen, zoals bij het Haulerveld, Donkerbroek, Makkinga en Prandinga, Oosterwolde en Appelscha (een Gravettespits). Recent (2013) zijn bij archeologisch onderzoek bij de Drie Tolhekken onder Oosterwolde mogelijk twee werkplaatsen van de Federmessercultuur ontdekt.³

Het waren met name amateurarcheologen die vindplaatsen van jagers-verzamelaars uit de oude en midden steentijd ontdekten en voor het voetlicht brachten. In Ooststellingwerf was het Hendrik Jan Popping die in de eerste helft van de 20ste eeuw belangrijke steentijd-vindplaatsen ontdekte en zelf opgravingen uitvoerde.

Hendrik Jan Popping (1885-1950) Ontdekker van de Tjongercultuur

Hendrik Jan Popping runde in Oosterwolde een drukkerij annex boekhandel, was uitgever van het regionale nieuwsblad 'De Stellingwerfer', journalist, correspondent van het Fries Museum en hield zich daarnaast zeer gedreven met het verleden van zijn gebied bezig. Bij de ontginning van de heidevelden rond zijn woonplaats werd het landschap met daarin de archeologische relictten van een eeuwenlange bewoningsgeschiedenis aangetast en vernietigd. Popping wilde voorkomen dat alles ongezien verloren ging en ging op zoek naar archeologisch resten en structuren in de heidevelden die dreigden te verdwijnen.

Hendrik Jan Popping werd de ontdekker van de Kuinder-cultuur, zoals hij die cultuur zelf noemde (later Tjongercultuur genoemd). In 1930 en later ontdekte Popping een aantal vuursteenvindplaatsen langs en in het dal van de Kuinder of Tjonger: de eerste vindplaats op een zandtong in het dal van de Tjonger bij Prandinga, de tweede bij het graven in de venige Tjongerbedding bij Donkerbroek-Zwembad en de derde op een zandrug langs het Kleindiep bij Makkinga-Lochtenrek. Genoemde vindplaatsen waren de eerste behoorlijk onderzochte en gepubliceerde vindplaatsen van deze laat-paleolithische cultuur. En dat door een amateurarcheoloog! Want de wetenschappelijke wereld had in die tijd weinig belangstelling voor de oudere steentijdculturen. Prof. dr. Van Giffen heeft in 1936 nog wel een onderzoek uitgevoerd bij Lochtenrek, maar de gegevens vervolgens niet verder uitgewerkt of gepubliceerd.

In de jaren daarna verrichtte Popping geregeld onderzoeken en legde zo een omvangrijke collectie vondstmateriaal uit het laat-paleolithicum aan. Ook kocht hij archeologische relictten op die waren gevonden door mensen uit de regio. Om de kosten van de onderzoeken te kunnen betalen verkocht Popping voorwerpen uit zijn verzameling aan musea, het BAI (nu: GIA) en het Fries Genootschap.⁴

³ Mededeling L. Tiesinga.

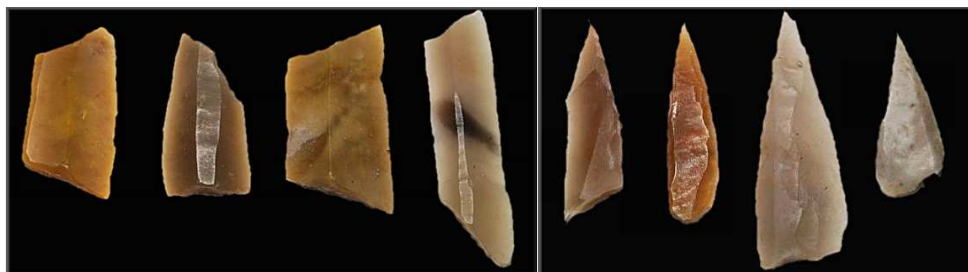
⁴ S. Jager, 2005).

Piet Houtsma uit Waskemeer was een belangrijke amateurarcheoloog van na de Tweede Wereldoorlog in de Stellingwerven. Ook hij heeft vele vindplaatsen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum ontdekt en onderzoeken uitgevoerd. Zo was hij betrokken bij de opgraving van een Hamburg-vindplaats bij Tronde (1966). Alles in nauwe samenwerking met het Biologisch Archeologisch Instituut (nu Groninger Instituut voor Archeologie: GIA) in Groningen. Ook de amateurarcheoloog G.H. Voerman was een belangrijk 'steentieszuker' die samenwerkte met professor Van Giffen.

In de laatste fase van de laatste ijstijd werd het wederom een stuk kouder en maakten de bossen opnieuw plaats voor schaars begroeide vlaktes. De rendierkuddes waren teruggekeerd en de jagers van de Ahrensburgcultuur bezochten het Friese gebied (vindplaatsen bij Oudehaske, Oudega en St. Johannesga). Binnen de gemeente Ooststellingwerf is alleen bij Appelscha een steelspits van deze cultuur aangetroffen.

Mesolithicum (midden-steentijd: 8800 – 4900 v.Chr.)

Door een toenemende opwarming en door het vochtiger worden van het klimaat verdween aan het begin van het Holoceen langzamerhand de toendra. Dennen, loofbomen en struiken deden hun intrede en vormden een parkachtig landschap. De rondtrekkende rendierkuddes maakten plaats voor kleiner standwild, maar ook voor grote grazers zoals elanden, herten en oerossen. De veranderende jachtomstandigheden komen ook tot uitdrukking in de werktuigen. Deze werktuigen zijn een stuk kleiner dan die uit de voorgaande perioden en worden aangeduid met de term microlithen. Jagers-verzamelaars verbleven waarschijnlijk in semi-permanente kampementen en trokken van daaruit naar kleinere, meer tijdelijke kampen waar men zich bezig hield met de jacht op specifiek in die omgeving aanwezige dieren of met de visvangst. Men bivakkeerde vooral op hoger gelegen dekzandkoppen en –ruggen langs rivier- en beekdalen en in de omgeving van pingorüines. In Ooststellingwerf zijn verschillende vindplaatsen uit het mesolithicum aangetroffen, zoals bij Oosterwolde, Weper en Haulerwijk, Jardinga, Olde Kuunder bij Twijtel en op veel andere locaties langs de Tjonger. Ook bij Donkerbroek, Haule, Waskemeer, Langedijke, Fochteloo, Appelscha, Elsloo, Buttinga, Boekhorst, Rijsberkamp en Goldhaer zijn mesolithische vindplaatsen aangetroffen.

Afbeelding 17: Vuurstenen artefacten uit het mesolithicum: trapeziumvormige spitsen en pijlpunten (bron: www.kijkeensomlaag.nl).

Rond 6000 v.Chr. was het parklandschap langzamerhand getransformeerd tot dicht loofbos. Dit loofbos wordt wel aangeduid als het Atlantische climaxbos. Verondersteld wordt dat de dichtheid van deze bossen van negatieve invloed was op de aanwezigheid van elanden, herten en oerossen. Hierdoor verloor het gebied haar aantrekkelijkheid voor de mesolithische mens die met de jacht grotendeels in zijn levensbehoefte moest voorzien. Daarnaast kreeg de mens in die tijd ook nog te maken met een verkleining van het leefgebied door de ontwikkeling van veen in de lager gelegen gebieden. In die periode trok de mesolithische mens zich terug op meer open gebieden, zoals de hooggelegen oevers van grote rivieren en meren. Vanwege de toename van natte omstandigheden vond een groot deel van de jacht op en rond het water plaats. Dit heeft geresulteerd in de vondst van benen vishaken, fuiken van aan elkaar geknoopte twijgen en houten kano's (kano van Pesse in Drenthe).

Aan de oever van de Boven Tjonger ten noordwesten van Jardinga werd in 1981 een vindplaats met slachtafval en vuurstenen werktuigen uit het laat-mesolithicum ontdekt. Op deze locatie hebben jagers-vissers-verzamelaars tot tweemaal toe (tussen 5600-5300 v. Chr. en 5300-4900 v. Chr.) een extractiekamp/slachtplaats ingericht. Na de jacht werden hier het gevangen wild geslacht. Nadat hier in 1981 al een eerste archeologisch onderzoek door het Biologisch Archeologisch Instituut

(BAI) uit Groningen en het Fries Museum had plaatsgevonden, werd er in 2002 en 2003 uitgebreid onderzoek verricht door archeologen Groninger Instituut voor Archeologie (voorheen BAI). De botten van oeros, edelhert, bever en moerasschildpad, en de vuurstenen artefacten lagen op een zandige uitstulping van de oever en in de beddinggedeelten ernaast. Op deze oeveruitstulping vonden de slachtactiviteiten plaats. De dieren werden hier van hun huid, pezen en vlees ontdaan, waarna het afval op de oever en in de bedding achterbleven. Behalve als slachtplaats heeft men zich op dezelfde locatie bezig gehouden met de visvangst, want bij het onderzoek kwamen ook de resten van een mogelijke viswee te voorschijn. Het kampement van deze groep jagers-vissers-verzamelaars moet zich op één van de dekzandkoppen/ruggen in de buurt hebben bevonden. De kampementen lagen veelal op de hogere ruggen langs het rivierdal. Mogelijk is de steentijdvindplaats met bewoningssporen uit het paleolithicum en mesolithicum (Tjongercultuur) aan de overzijde (westkant) van de Boven Tjonger te relateren aan de slachtplaats (zie afbeelding 18: bij rode pijl het AMK-terrein met bewoningssporen uit de steentijd; binnen rode cirkel de slachtlocatie).

Omdat het botmateriaal en de andere organische resten gedurende vele eeuwen in de onderste lagen van het veen lagen, zijn ze goed bewaard gebleven. Uit het onderzoek bij Jardinga kwam naar voren dat in het rivierdal al in het laat-mesolithicum sprake was van de veenvorming.

Op deze locatie moet reeds in de prehistorie een doorwaardbare plaats of voorde in de Tjonger gelegen hebben. Ook in andere perioden dan het laat-mesolithicum zijn mensen hier langs getrokken. Zo zijn er in het dal vondsten uit verschillende perioden aangetroffen: uit het vroeg-neolithicum dateert een aangepunte paal uit de tijd van de Swifterbantcultuur (4340-4220 v. Chr.), uit de vroege bronstijd scherven wikkeldraadaardewerk en uit de midden-bronstijd twee aangepunte palen.

Op de oostelijke c.q. zuidelijke oever van de Boven Tjonger bij Jardinga zijn bij graafwerkzaamheden in het kader van de aanleg van de 'Rioolwaterpersleiding Haulerwijk-Oosterwolde' eveneens vondsten aangetroffen uit het mesolithicum tot en met de nieuwe tijd.⁵ Het vondstmateriaal is verzameld door amateurarcheologen en beoordeeld door specialisten van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het betreft aardewerkscherven van waarschijnlijk de Swifterbantcultuur (4340-4220 v. Chr.), van de Klokbekercultuur, uit de vroege bronstijd (wikkeldraadaardewerk), uit de ijzertijd (600-400 v. Chr.) en mogelijk de vroege middeleeuwen. Andere vondsten waren een barnstenen kraal uit de midden-bronstijd, een hoektand van een beer, vuursteenmateriaal en nog een aantal vondstcategorieën. Mogelijk hebben we hier te maken met locaties van voordeden in de Boven Tjonger, zoals ook het geval is bij de opgravingslocatie Jardinga. Het vuursteenmateriaal is waarschijnlijk afkomstig van hoger gelegen kopjes langs de Boven Tjonger, die vanaf het mesolithicum bewoond waren.

Een vergelijkbare slachtplaats uit het laat-mesolithicum is 4,5 km stroomafwaarts langs een oude meander van de Tjonger (ten noorden van het huidige Tjongerkanaal) aangetroffen westelijk van de Balkweg (zie afbeelding 18: waarnemingsnummer 414776 bij de zwarte pijl). Hier werden resten van een kleine oeroskoe en een verbrande vuurstenen kling aangetroffen.

⁵ Verslag van L. Tiesinga, 'Archeologische vondsten in het Boven Tsjongergebied 2009-2010, augustus 2011.

Vroeg-neolithicum: Swifterbantcultuur (4900-3350 v. Chr.)

De eerste boeren in het noorden waren de mensen van de Swifterbantcultuur die behalve jager-visser-verzamelaar ook aan akkerbouw en veeteelt deden. Deze cultuur, vernoemd naar opgravingen bij Swifterbant in Oostelijk Flevoland, bewoog zich op de overgang van een rondtrekkend bestaan (jacht- en viskampjes) en het settelen in permanente nederzettingen. Mensen van deze cultuur moeten Ooststellingwerf hebben bezocht gezien de artefacten die bijvoorbeeld in de bedding van de Tjonger bij de vindplaats Donkerbroek-Zwembad (o.a. een volgtakgeweibijl) zijn aangetroffen en een aangepunte paal in de Boven Tjonger bij Jardinga (bij de zogenaamde slachtplaats; zie ook bij hierboven bij het mesolithicum). Zuidelijk van slachtplaats bij Jardinga zijn aardewerkscherven van mogelijk de Swifterbantcultuur aangetroffen in het tracé van de rioolwaterpersleiding.

Midden-neolithicum: Trechterbekercultuur (3350-2850 v. Chr.)

Het duurde nog tot circa 3350 v.Chr. (midden neolithicum) voordat de eerste landbouwers in de gemeente Ooststellingwerf neerstreken. Het gaat dan om de boeren van de Trechterbekercultuur, beter bekend als hunebedbouwers. De nederzettingen en grafmonumenten van deze cultuur werden bij voorkeur aangelegd op droge dekzandgronden in de nabijheid van beken en vennen. Men bedreef akkerbouw en veeteelt op kleine velden die in het bos waren opengehakt. Op de veldjes verbouwde men granen en verder hield men er koeien, varkens, geiten en schapen. Kleine akkertjes werden aanvankelijk bewerkt met graafstokken en hakken. Toen men grotere akkers in gebruik ging nemen, gingen de boeren over op een door mensen of ossen getrokken eergetouw. Het dagelijkse menu werd aangevuld door jacht en visvangst en door het verzamelen van vruchten en noten. In het Noorden zijn tot nu toe nog geen huisplattegronden aangetroffen van de boerderijen uit de Trechterbekercultuur, wel op verschillende plaatsen in Duitsland. Van de nederzettingslocaties in ons land zijn alleen aardewerkscherven, vuurstenen werktuigen en afvalkuilen bekend. In de gemeente Ooststellingwerf zijn nederzettingslocaties en vindplaatsen aangetroffen bij Fochteloo, Donkerbroek, Goldhaer, Rijsberkamp, Jardinga en Appelscha.

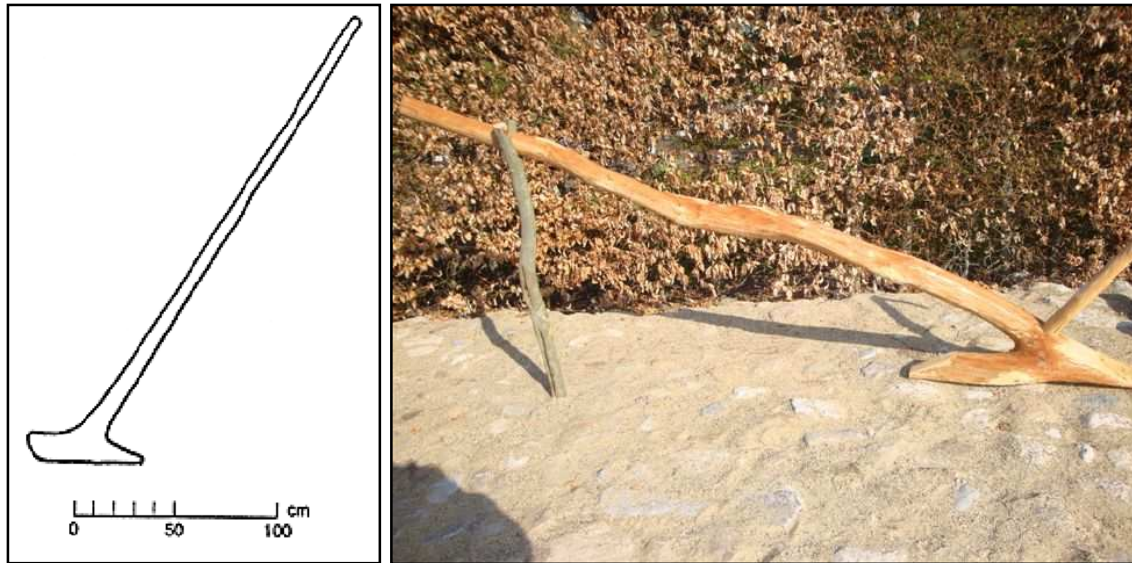
Uit de tijd van de Trechterbekercultuur stammen de hunebedden die zijn opgericht tussen 3350-3050 v.Chr. Hunebedden zijn van grote zwerfkeien gebouwde grafkamers, van oudsher afgedekt door een dekheuvel (zandlichaam). Een hunebed kon meerdere keren als begraafplaats gebruikt worden. Hunebedden werden vooral opgericht langs de plateauranden van het Fries-Drents plateau. Het is echter niet bekend of er ooit hunebedden hebben gestaan in de gemeente Ooststellingwerf. Doden van de Trechterbekercultuur werden behalve in hunebedden ook begraven in individuele vlakgraven. Vlakgraven waren kuilen in de grond. In de oudere vlakgraven werden lijken bijgezet. In de latere vlakgraven werden crematieresten bijgezet. In beide gevallen kregen de doden aardewerk mee als bijgift.

Behalve nederzettingssporen en graven spelen rituele bijzettingen (offers) in venen of vochtige laagtes zoals rivierdalen, ook een rol in de Trechterbekercultuur. Er werden grote stenen bijlen (geïmporteerd uit Denemarken) en keramiek geofferd. In de gemeente Ooststellingwerf zijn prachtige geslepen vuurstenen bijlen en stenen hamerbijlen van de Trechterbekercultuur gevonden, zoals de TRB bijl van de Goldhaer.

4.2.2 Late prehistorie (2850-12 v. Chr.)

Laat-neolithicum (2850-2000 v. Chr.)

Tot het late neolithicum (2850-2000 v.Chr.) behoren de *Enkelgrafcultuur (EGK; ca. 2800-2400 v.Chr.)* en de *Klokbekercultuur (ca. 2450-1900 v.Chr.)*. Bestond de veestapel van de Enkelgrafcultuur net als bij de Trechterbekercultuur nog uit rund, varken, geit en schaap, in de Klokbekercultuur kwam daar het paard bij. In de akkerbouw vonden ook veranderingen plaats. De openheid van het landschap en daarmee de toename van grassen en kruiden had er toe geleid dat de bodem steeds moeilijker te bewerken werd met eenvoudige middelen als een graafstok of hak. Met de komst van het eergetouw of haakploeg werd de grond makkelijker te bewerken en werden de opbrengsten hoger. Intensiever grondgebruik leidde echter ook tot het teruglopen van de bodemvruchtbaarheid. De boeren uit het late neolithicum kozen voor hun nederzettingen de droge dekzanden in de omgeving van rivieren, beken of vennen uit, net als de landbouwers van de Trechterbekercultuur.

Afbeelding 19: Links een zogenaamde graafstok of hak waarmee men de akkertjes bewerkte in het neolithicum. Rechts een eergetouw dat later in het neolithicum in gebruik werd genomen (bron: www.ijstijdenmuseum.nl)

In Ooststellingwerf hebben boeren van de *Enkelgrafcultuur* bij Donkerbroek, Oosterwolde, Fochteloo, Appelscha, Langedijke en Tronde gewoond. Men begroef zijn doden in die tijd in grafheuvels en vlakgraven. De grafheuvels waren net als de vlakgraven bedoeld voor één persoon. Bij de ontginningen in de eerste helft van de 20ste eeuw zijn deze grafheuvels verloren gegaan. Een aantal grafheuvels is in 1925 en 1928 nog net op tijd onderzocht. Amateurcheologen (o.a. Popping) brachten Van Giffen er van op de hoogte dat bij de ontginningswerkzaamheden op de heide grafheuvels werden geëgaliseerd. Dat dreigde ook te gebeuren met de 'Galgenberg' ten noorden van Haule. Deze grafheuvel is in 1925 opgegraven door leden van de 'Vereeniging voor Heimatstudie der Stellingwerfen' (o.a. Popping en Bezema), omdat Van Giffen er zelf niet bij kon zijn. Jammer genoeg zijn de onderzoeksresultaten niet zorgvuldig genoeg gedocumenteerd, dit tot groot ongenoegen van Van Giffen. Wel is duidelijk dat de Galgenberg een grote grafheuvel was met een doorsnee van 15-16 m. Centraal onder de heuvel bevond zich het centrale graf waar een man begraven was (liggend op de zij en met opgetrokken knieën). Dat het om een man moest gaan, kon worden opgemaakt uit de grafgiften: een vuurstenen bijltje, een strijdhamer en een vuurstenen kling. Op een afstand van minder dan vier meter rond het centrale graf was een ondiepe greppel gegraven waarin houten palen moeten hebben gestaan. Deze greppel met palen zal de buitenrand van de oorspronkelijke neolithische grafheuvel zijn geweest. De grafheuvel is in de bronstijd opnieuw gebruikt voor begravingen (bijzettingen) en in die tijd opgehoogd en uitgebreid. In 1928 groef Van Giffen met medewerking van Popping en Bezema drie grafheuvels op bij Langedijke (Langedijke I, II en III). Deze grafheuvels zijn beter gedocumenteerd dan de hierboven besproken Galgenberg. In grafheuvel II werd een zogenaamd 'bijkorfgraf' aangetroffen, een manier van begraven waarbij de dode rechtop zittend in een korf van gevlochten twijgen werd begraven. Ook hier weer een hamerbijl en een vuurstenen kling als grafgift. In grafheuvel III tekende zich een lijksilhouet af van een man die in gehurkte houding op zijn rechterzijde was begraven. Als grafgiften had hij een aardewerken beker, een bijltje en een vuurstenen pijlpunt meegekregen. De grafheuvels Langedijke II en III zijn hergebruikt in de bronstijd. In grafheuvel I is in de ijzertijd Harpstedt-urn met crematieresten en fragmenten van een bronzen armband en halsband bijgezet.

Vlakgraven van de Enkelgrafcultuur zijn aangetroffen bij Fochteloo, bij de Galgenberg bij Haule en in de buurtschappen Klasinga en Venekoten. Bij Venekoten werd een grafveldje ontdekt. In dit grafveldje lagen behalve graven van de Enkelgrafcultuur (tot 2400 v. Chr.) ook graven van de Klokbekercultuur (vanaf 2450 v. Chr.).

Afbeelding 20: Verspreiding van grafheuvels in neolithicum en bronstijd in Noord-Nederland op basis van Archis2 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en in relatie tot de paleogeografische kaart van circa 1800 v.Chr. (bron: De Mulder et al. 2003).

In de periode van de *Klokbekercultuur* (ca. 2450-1900 v.Chr.) werd de veestapel, bestaande uit rund, varken, geit en schaap, uitgebreid met het paard. In deze periode begon men met het gebruik van koper. Hoewel in de Klokbekergraven in de Stellingwerven geen metalen zijn aangetroffen, zijn in rijke graven elders in Nederland wel koperen voorwerpen als grafgift meegegeven.

Tijdens archeologisch onderzoek van een nederzetting uit de Romeinse tijd in de Tachtig Bunder bij Fochteloo kwam een graf van de Klokbekercultuur tevoorschijn met daarin een kleine klokbeker. Vindplaatsen van deze Klokbekercultuur zijn tevens aangetroffen langs de Boven Tjonger bij Jardinga, in Haulerwijk, Haule en Appelscha.

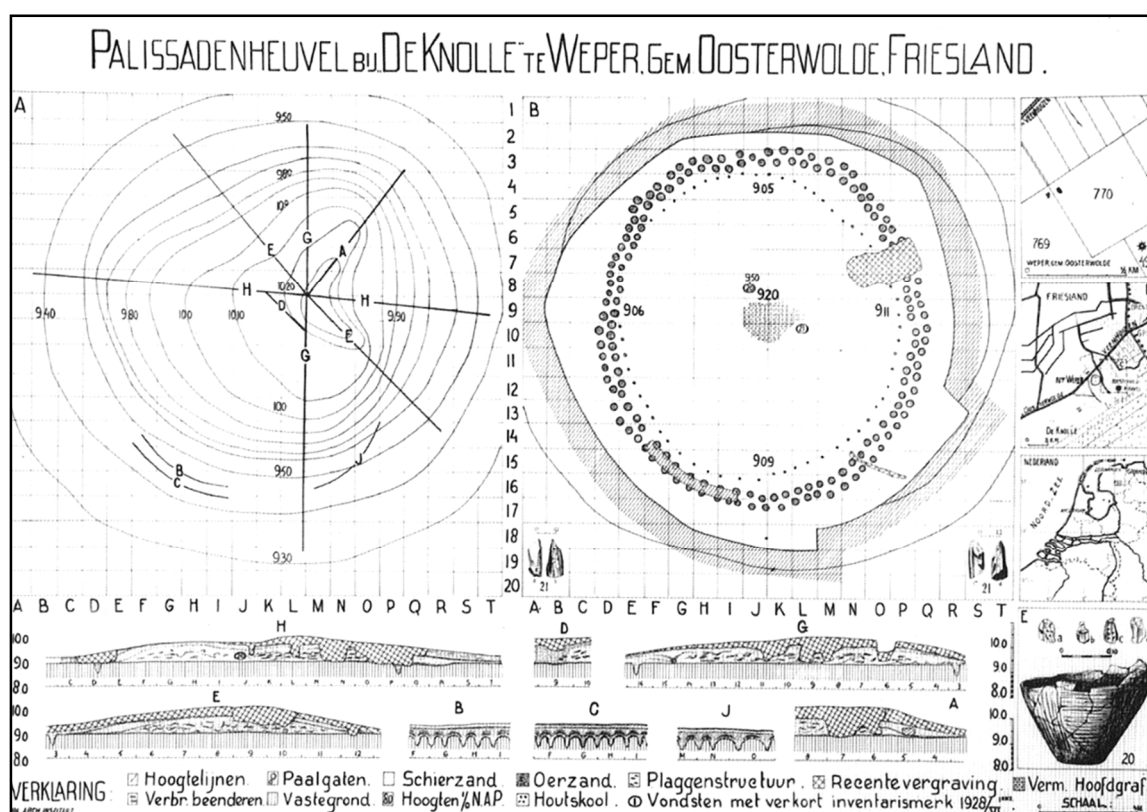
Bronstijd (2000-800 v. Chr.)

Met de komst van bronzen gebruiksvoorwerpen begint de bronstijd (2000-800 v. Chr.). Ook toen werd het gebied van Ooststellingwerf nog steeds bewoond. Het brons werd van elders aangevoerd zoals uit Bohemen en Zuid-Engeland. In de bronstijd werd brons gebruikt om er wapens, gebruiksvoorwerpen, sieraden en rituele voorwerpen van te vervaardigen. Brons is een legering van koper en tin, twee grondstoffen die niet in Nederland voorkomen en dus van elders ingevoerd moesten worden. Daarnaast werd ook nog steeds gebruik gemaakt van gebruiksvoorwerpen van vuursteen en steen.

In de vroege en midden bronstijd lagen de nederzettingen op de droge dekzanden, op de overgang van bos en hei. Deze nederzettingen werden van tijd tot tijd verplaatst. De grafvelden bleven meestal gedurende lange tijd op dezelfde plek in gebruik. De woonarealen van de bronstijd-boeren moeten in Ooststellingwerf in de buurt van grafheuvels en grafvelden gelegen hebben. De boeren hielden zich in de bronstijd bezig met veeteelt en akkerbouw. Vanaf de midden bronstijd werd het vee gehuisvest in de boerderij. Voordien werd het vee ingeschaard in veekralen. Karakteristiek voor deze periode zijn de drieschepige woonstalhuizen. Een boer had in die tijd 20-30 stuks vee. Met het op stal zetten van het vee werd het ook mogelijk om mest te verzamelen voor het bemesten van de akkers. De boerderijen stonden verspreid in het landschap, solitair of in groepjes van maximaal vier boerderijen. Bronstijdboerderijen waren circa 5-6 m breed en minimaal 15 lang. In de late bronstijd waren deze boerderijen zelfs 30-40 m lang. Op het erf stonden graanschuurtjes op palen, zogenaamde spiekers. Er zijn weliswaar nog geen boerderijen in Ooststellingwerf aangetroffen, maar deze zullen niet veel verschild hebben van de bronstijd-boerderijen die bekend zijn uit Drenthe.

De boeren uit de bronstijd begroeven hun doden aanvankelijk ook in grafheuvels. Oudere, neolithische grafheuvels werden soms opnieuw voor een begraving gebruikt, zoals het geval was bij de Galgenberg en twee grafheuvels bij Langedijke. Middenin de neolithische heuvel werd een nieuw graf gedolven en de bestaande heuvel werd vervolgens opgehoogd, vergroot en soms ook nog voorzien van een randstructuur (b.v. een greppel). Omdat grafheuvels in de loop van de bronstijd voor meerdere personen werden gebruikt die aan de heuvelrand rond een centraal graf werden bijgezet, denkt men dat het daarbij om familieheuvels gaat. De doden werden in de bronstijd begraven in boomstamkisten.

Er is slechts één bronstijdgrafheuvel bekend in Ooststellingwerf en dat is de Biesterveldheuvel bij het Goudmeer ofwel De Knolle te Weper (ten noordoosten van Oosterwolde). Deze grafheuvel is in 1928 opgegraven door Van Giffen. In deze heuvel is alleen een centraal graf aangetroffen en geen bijzettingen uit diezelfde periode. In het centrale graf zijn geen grafgiften aangetroffen. De heuvel had een bijzondere randstructuur: een dubbele krans van dicht op elkaar geplaatste palen en daarbinnen een cirkel van dunne paaltjes, die in het noordwesten onderbroken was. Door deze opening werd de dode naar zijn laatste rustplaats gebracht en met het aanbrengen van de dubbele palissade werd het grafritueel waarschijnlijk afgesloten.

Afbeelding 21: Opgravingstekening van het onderzoek in 1928 in de Biesterveldheuvel bij De Knolle te Weper (bron: Jager 2005).

Later in de bronstijd (na 1300-1200 v. Chr.) werden de doden gecremeerd. De crematieresten werden in een urn gedaan en begraven op grafvelden (urnenvelden). De urn kwam in een kuiltje te liggen, rond het graf werd een greppel gegraven en de grond daaruit als klein heuveltje over het graf gedeponeerd. De crematieresten werden ook wel in een zak van leer of textiel begraven. Soms waren er grafgiften meegegeven, zoals potjes, een kledingspeld of een armband. Urnenvelden blijken vaak te zijn aangelegd in de buurt van oudere grafheuvels, waar hun mogelijke voorouders begraven lagen. Zo heeft bij de Galgenberg ook een urnenveldje gelegen.

In 1971 is op een nieuwbouwlocatie aan de zuidkant van Oosterwolde een urnenveld opgegraven uit de late bronstijd/vroeg ijzertijd. Van Giffen had hier al gegraven in 1924 en 1925 na een melding van Popping. In 1971 is opnieuw een deel van het kringgreppelgrafveld opgegraven in het kader

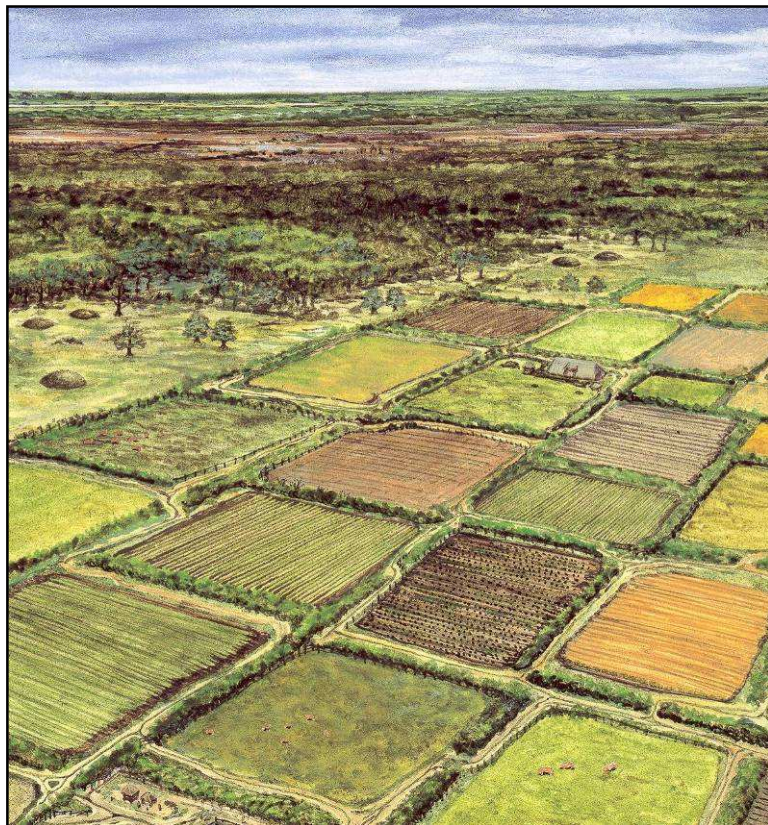
van nieuwbouwplannen op deze locatie. In totaal zijn er bij de opgravingen 32 graven aangetroffen, maar mogelijk is het urnenveld groter geweest.

Uit natte, moerasachtige contexten zijn verschillende bronzen voorwerpen afkomstig die als offer in veen of water zijn gededoneerd. Offers zijn bekend uit de omgeving van Appelscha (een bronzen 'offerme'), Donkerbroek (bronzen lanspunt) en Haule (bronzen kokermes).

Bij de voorde/slachtplaats langs de Boven Tjonger bij Jardinga is een scherp wikkeldraadaardewerk uit de vroege bronstijd aangetroffen. Uit het tracé van de rioolwaterpersleiding langs de Boven Tjonger is eveneens een aantal scherven wikkeldraadaardewerk afkomstig als ook een barnstenen kraal uit de midden-bronstijd.

IJzertijd (800-12 v. Chr.)

In de ijzertijd (800-12 v. Chr.) moeten er nog steeds boeren in Ooststellingwerf hebben gewoond, alhoewel de bewoonbare gebieden al flink ingekrompen waren door de steeds verder oprukkende veengroei. Toch zijn er ook in de ijzertijd nog een aantal hoger gelegen zandgronden die als vluchtplaatsen dienst konden doen in nattere perioden, zoals bij Oosterwolde, Appelscha en Nijberkoop. Bij Weper, Fochteloo, Oosterwolde, Appelscha en ook bij Oldeberkoop (oorspronkelijk Oudehorne) zijn bewoningssporen uit de ijzertijd aangetroffen. Ten zuiden van Fochteloo, in de Tachtig Bunder, heeft een celtic field (oud akkercomplex of raatakkers) gelegen. Celtic fields zijn landbouw-complexen van soms tientallen hectares groot, bestaande uit kleine akkertjes die in de late bronstijd door vlechtwerken omheiningen waren omgeven en in de ijzertijd door wallen (8-12 cm breed; 30-100 cm hoog). De akkertjes werden aanvankelijk per boerenbedrijf aangelegd en na uitputting van de bodem door gebruik weer verlaten. Vervolgens werden aansluitend aan de verlaten percelen nieuwe akkertjes aangelegd. Binnen het celtic field lagen kleine nederzettingen van 3-4 boerderijen. De boerderijen werden vaak gebouwd op verlaten akkertjes en na verloop van tijd elders binnen het akkercomplex vervangen door nieuwe. De nederzettingen zwierven door het celtic field heen.

Afbeelding 22: Reconstructie van een celtic field met omwalde akkertjes, paden, boerderijen met spiekers (voor de opslag van graan) en grafheuvels.

De celtic fields werden vaak aangelegd langs eeuwenoude verbindingswegen. Langs deze wegen lagen ook de grafvelden en grafheuvels uit eerdere perioden, zoals uit de bronstijd.

De lager gelegen delen van de gemeente waren nauwelijks meer toegankelijk vanwege de veengroei die hier al veel eerder op gang was gekomen. Een aantal vondstconcentraties langs de oevers van de Tjonger en Boven Tjonger laat echter zien dat hier ook sprake moet zijn geweest van bewoning in de ijzertijd. Een gebied ten zuiden van Oudehorne, hoewel buiten de gemeente gelegen, is van belang voor de geschiedenis van de ijzertijd, gezien recente vondsten langs de Tjonger. In drogere perioden trokken de bewoners waarschijnlijk toch weer richting de rivieren, gingen op het veen wonen en bedreven daar vermoedelijk ook enige akkerbouw.

In het tracé van de rioolwaterpersleiding langs de Boven Tjonger bij Jardinga zijn scherven van het zogenaamde Ruinen-Wommels aardewerk gevonden (600-400 v. Chr.), maar ter plaatse ontbrak de context (sporen) om hier conclusies aan te verbinden. Waarschijnlijk is er in drogere periodes (tijdelijke) bewoning op het veen bij de Boven-Tjonger mogelijk geweest. Hetzelfde geldt voor de vondsten in het natuurgebied De Meulenreed te Oldeberkoop. In 2012 werd bij de Meulenreed een herinrichtingsplan uitgevoerd, waarbij twee oude meanders van de Tjonger opnieuw werden uitgegraven. Aan de noordoever van één van deze meanders werd een bijna gaaf potje en een zandstenen slijpsteen voor pijlschachten gevonden. Deze vondsten zouden kunnen wijzen op een offer, maar in de context van het andere vondstmateriaal lijkt het meer op tijdelijke bewoning aan de oever van de Tjonger. Bij het uitgraven van de meander werden meer dan 250 scherven gevonden, waarvan de meeste in een kleine concentratie van een tiental meters. Ook de vondst van een tiental aangesneden paaltjes op verschillende plaatsen in de Tjonger wijzen op visactiviteiten ter plekke. Daarnaast werden nog acht zware palen gevonden die waarschijnlijk gebruikt zijn voor een brugconstructie over het riviertje. Op verschillende plekken langs de oever werd ook nog botmateriaal gevonden, maar dat kan ook slachtafval uit de steentijd zijn. Aangezien het hier een ontgraving en niet een archeologische opgraving betrof, zijn deze vondsten moeilijk in de juiste context te plaatsen. Het schervenmateriaal dateert uit de late ijzertijd (200-100 v. Chr.). Bij de oostelijke meander in het natuurgebied De Meulenreed werden ook nog circa 50 scherven uit de overgangperiode van ijzertijd naar Romeinse tijd aangetroffen.

Dat de overgang van de bronstijd naar de ijzertijd geleidelijk was, blijkt ook uit de begrafenisrituelen. Aan het begin van de ijzertijd werden de doden nog bijgezet in urnenvelden. De overledenen werden gecremeerd en de resten werden, net als in de late bronstijd, in een pot of zak gedaan en begraven in een grafveld. Vanaf de 5de eeuw v. Chr. tot circa 100 v. Chr. is de ijzertijdmens grafheuvels op gaan richten op de plek waar de doden werden gecremeerd. Over de verkoelde resten van de brandstapel werden zogenaamde brandheuvels opgericht. Na circa 100 v. Chr. werden de crematieresten in een kuiltje begraven of bijgezet in oudere bronstijdgrafheuvels. Dit is onder meer het geval geweest bij de Biesterveldheuvel in de Weperpolder en grafheuvel I te Langedijke. Aan het eind van de ijzertijd zijn in de Tachtig Bunder bij Fochteloo doden onverbrand begraven en afgedekt met een grafheuvel.

Ook in de ijzertijd werden offers gebracht. Hiervan getuigt een bronzen halssieraad met een versiering van gestreepte driehoeken die in 1929 bij het turfsteken in het veen bij Fochteloo werd aangetroffen.

4.2.3 Romeinse tijd (12 v. Chr. – 450 na Chr.) en vroege middeleeuwen (500 – 1000)

Bij Fochteloo zijn op een zandrug in de Tachtig Bunder nederzettingssporen aangetroffen uit de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling. In 1935 en 1938 zijn op deze locatie opgravingen uitgevoerd door Van Giffen. In 1935 kwam één boerderij (24 m lang en 6 m breed) aan het licht en in 1938 een boerderij (21,5 m lang en 6,5 m breed) als ook drie kleinere gebouwen. In het stalgedeelte van de boerderij die in 1935 is opgegraven, konden 24-28 koeien worden ondergebracht. In de boerderij van 21,5 m lang minstens 20 koeien. Rond de boerderij lagen drainagegreppels en een erfafscheiding (hekwerk of palissade). Eén van de kleinere gebouwen moet een kleine boerderij geweest zijn. De andere twee gebouwen werden gebruikt voor het malen van graan en het bakken van brood. Op de erven stonden ook spiekers ofwel graanschuurtjes. Bovendien zijn vier waterputten aangetroffen. De bewoning moet hier omstreeks de 2de – 3de eeuw na Chr. gestopt zijn vanwege het oprukkende hoogveen.

Ook het hooggelegen gebied tussen de Boven-Tjonger en het Grootdiep lijkt nog tot in de vroege middeleeuwen bewoonbaar geweest te zijn. Bij Weper zijn de scherven van een emmervormige

pot (een situla) uit de 2de-3de eeuw aangetroffen. Onder de essen bij Jardinga en Weper kunnen nederzettingssporen uit de eerste eeuwen van de jaartelling aanwezig zijn.

In de Oosteresch bij Oud-Appelscha is vondstmateriaal uit de tweede helft van de 5de eeuw aangetroffen. Het gebied rond Oud-Appelscha moet vanwege de hoge ligging in de vroege middeleeuwen bewoonbaar zijn gebleven. Maar voor de periode van de vroege middeleeuwen ontbreken op dit moment echter concrete nederzettingssporen in Ooststellingwerf. Waarschijnlijk zou nader archeologisch onderzoek onder de essen bij Appelscha, Weper en Jardinga meer informatie opleveren over de bewoningsgeschiedenis van deze hoog gelegen gebieden in de vroege middeleeuwen.

4.2.4 Late middeleeuwen (1000-1500)

Ooststellingwerf viel van de 10^e tot de 14^e eeuw onder de jurisdictie van de Bisschop van Utrecht, die graaf van Drenthe was. Koning Otto I schonk in 944 het gebruiksrecht van de 'pagus forestensis' (een beboste gouw aan de westrand van het Drents Plateau) aan bisschop Balderik. Aangenomen wordt dat hieronder ook Ooststellingwerf viel. De kerk (bisschop van Utrecht) had er alle belang bij om het onontgonnen gebied in cultuur te laten brengen, want dat bracht landbouwopbrengsten op en dus meer inkomsten voor de bisschop. Daarnaast speelden bevolkingstoename en expansiedrang een belangrijke rol. Deze ontginningsdrang kwam op gang vanuit het aangrenzende Drentse gebied. Boeren begonnen hun akkerareaal te vergroten ten koste van de omringende woeste gronden en trokken zo het veengebied van de Stellingwerven binnen. Nederzettingen als Tronde (Ooststellingwerf) en Rijsberkampen, Zandhuizen en Boekelte (Weststellingwerf) komen qua structuur overeen met de Drentse esdorpen en moeten beschouwd als de oudste dorpen. Tot nu toe zijn er echter nauwelijks bewoningssporen uit deze periode in Ooststellingwerf aangetroffen. Van de es bij Tronde is aardewerk uit de 11de-12de eeuw afkomstig. Mogelijk liggen onder de essen in Ooststellingwerf nederzettingenresten uit die periode.

In het westelijke deel van de gemeente Ooststellingwerf zal het met veen overdekte gebied ook vanaf de Tjonger en de Linde in ontginning zijn genomen. Tegen het eind van de 11de eeuw kwamen hier de eerste bewoners via de Tjonger en de Linde het veengebied binnen. Eerst werden de gebieden direct langs de rivierdalen voor bewoning in gebruik genomen. Om te kunnen akkeren op het veen moesten er voor de ontwatering van het veen sloten gegraven worden. Dit leidde tot oxidatie en vervolgens inklinking van het veen. Langs de rivierdalen en op de flanken van de dekzandgebieden werd het steeds natter en de bewoners moesten het in de loop van de eeuwen hoger op gaan zoeken om zich ten slotte boven op de dekzandruggen te settelen.

Afbeelding 23: Links uitsnede uit de kaart van Ooststellingwerf van de hand van Schotanus (1718); rechts uitsnede uit de kaart van Eekhoff (1849-1859) (bron: Tresoar). Bij de rode pijlen het Oud Kerkhof bij Donkerbroek.

De eerste ontginningsassen moeten dus dicht bij de oude dalen worden gezocht dan de huidige bewoningslinten. De huidige dorpslinten dateren uit de late middeleeuwen. Deze verplaatsing van de ontginningsassen is terug te vinden in de verkavelingspatronen op de kadastrale minuten uit het begin van de 19de eeuw. Locaties met oude kerkhoven zijn een aanwijzing dat de bewoningslinten in de loop van de tijd zijn opgeschoven. Een dergelijk kerkhof bevindt zich ten zuidwesten van Donkerbroek, namelijk het 'Oud Kerkhof' aan de Balkweg. Ook in Weststellingwerf zijn soortgelijke locaties bekend, zoals in Noordwolde, Peperga en Sonnega. De beide kerken van Donkerbroek liggen in één langgerekt kavel tussen de rivier de Tjonger (nu rechtgetrokken tot kanaal) en de zandrug waar Donkerbroek nu op ligt. Een middeleeuwse voorganger van Donkerbroek heeft op ruim 1 km ten zuiden van het huidige Donkerbroek gelegen.

Recent onderzoek naar de kolonisatie en ontginning in oostelijk Opsterland in de periode 1000-1300 na Chr. laat zien dat de middeleeuwse ontginningen in Opsterland maar ook in Ooststellingwerf volgens een ontginningsmodel op basis van ontginningseenheden (ontginningsblokken) hebben plaatsgevonden (Worst, 2012). Groepen ontginners trokken gezamenlijk het veengebied in en stichtten een ontginningsnederzetting. Zo is het dorp Elsloo vanaf een zijarm van de Linde, de Volle Rijten of Rieten in ontginning genomen (zie afbeelding 24, bij rode pijl). De landerijen van de boeren van Tronde zijn ook vanuit de Linde in ontginning genomen, wat duidelijk te zien is op de kadastrale minuut (zie afbeelding 24, bij zwarte pijl). De strokenverkaveling van het noordelijke deel van Elsloo en de verkaveling vanuit de Linde 'ontmoeten elkaar' ten zuidwesten van Tronde.

Tussen de rode belijning op afbeelding 24 staan de aan de kerk van Elsloo toebehorende percelen aangegeven. Halverwege de opstreckende verkaveling vanuit het dal van De Volle Rijten naar Elsloo lijkt een ouder ontginningslint (zwarte onderbroken lijn op afbeelding 24) te liggen en is binnen de legergroene cirkel mogelijk een verlaten kerkterrein aanwezig.

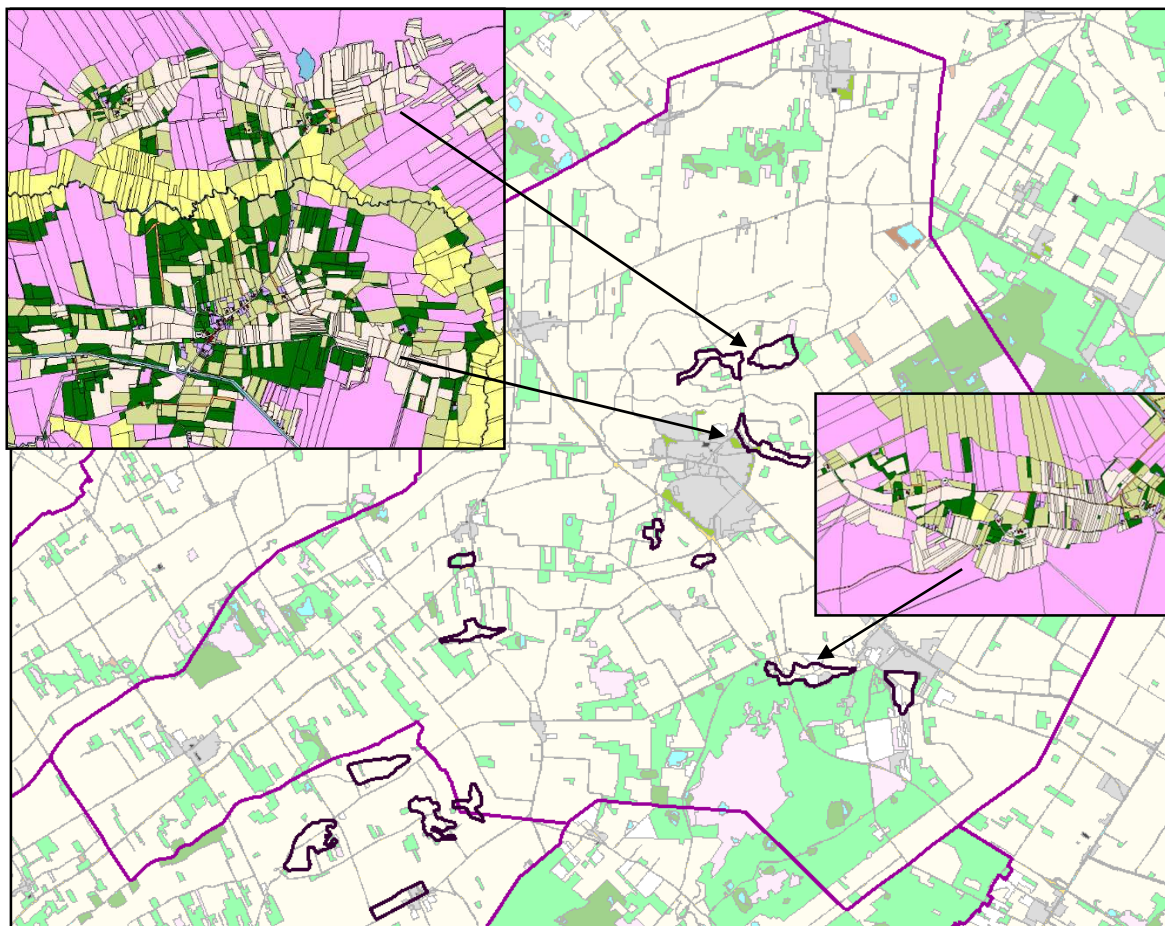

Afbeelding 24: Kadastrale minuut uit circa 1830 van Elsloo en Tronde en omgeving (bron: HisGis). In blauw staan de Linde (bij de zwarte pijl) en een zijarm van de Linde (bij de rode pijl) aangegeven. Het mogelijk oudere ontginningslint is aangegeven met een zwarte streeplijn; een verlaten kerkterrein is binnen de legergroene cirkel te verwachten.

In de periode 1309-1328 kwam Stellingwerf in opstand tegen de Bisschop van Utrecht. Twaalf Stellingwerfse kerspelen scheidden zich circa 1328 van Drenthe af en sloten zich aan bij de 'Frisonibus de Stellingewarf' (Friezen van Stellingwerf). In een oorkonde uit 1328 wordt beschreven dat Drenthe minder geld hoefde af te dragen aan de bisschop van Utrecht wegens het uittreden van de kerspelen uit Drenthe. Vanaf 1328 zijn de Stellingwerven geheel onafhankelijk met een eigen bestuur. Het bestuur was in die tijd in handen van de Stellingen (vertegenwoordigers van een stelle ofwel stemhebbende hoeve). Vaak waren dat de eigenerfde boeren. Stellingen waren de gevolmachtigden van de bevolking en zij vervulden verschillende functies, zoals buurrechter, bestuurder, notaris en gezant. Het ambt wisselde jaarlijks bij toerbeurt en het ging van hoeve tot hoeve en van dorp tot dorp. Het bestuur bestond steeds uit drie Stellingen waarvan twee uit het westelijke deel en één het oostelijke deel van de Stellingwerven. Rond 1500 kwam er een einde aan de vrijheid van de Friese landgemeenten en zo ook aan de vrijheid van de Stellingwerven. Hertog Albrecht van Saksen werd de nieuwe landheer en lijfde het gebied in bij Friesland.

4.2.4.1 Essen

Een es is een aaneengesloten complex bouwland dat vaak al dateert uit de middeleeuwen. Essen werden van oorsprong aangelegd op de hogere gronden (bij voorkeur op lemig zand). De oorspronkelijke verkaveling op essen bestond uit smalle, strookvormige percelen die elk in gebruik waren bij een andere eigenaar. In de middeleeuwen werden de essen als bouwland bemest vanuit de potstal. Het vee stond 's nachts op stal op een vloer van strooisel. Het mestpakket van uitwerpselen en strooisel werd over de akkers uitgereden. Vanaf de 17de eeuw werden in de potstal heideplaggen met zand gebruikt en vanaf die tijd werden de essen tijdens het bemesten opgehoogd.

Afbeelding 25: Kaart van de gemeente Ooststellingwerf met daarop aangegeven de essen of oude akkercomplexen (donkerbruin omljnd) volgens de bodemkaart (bron: ARCHIS). Op de inzet linksboven de essen (witte percelen) rond Oosterwolde, Jardinga en Weper op de kadastrale minuut (1830) en rechts midden de essen bij Oud Appelscha (bron: HisGis).

Essen zijn van groot belang voor de archeologie. Onderzoek elders heeft uitgewezen dat veel oude nederzettingsterreinen en grafvelden onder de huidige essen liggen. Onder het esdek van de Oosteresch bij Oud-Appelscha ligt een nederzettingsterrein uit de 5de eeuw na Chr. Van de es bij Tronde zijn aardewerkscherven uit de 11de-12de eeuw afkomstig. Het ophogingspakket op de essen heeft oudere vindplaatsen door de eeuwen heen goed afgedekt en heeft op die manier voorkomen dat de vindplaatsen bij het ploegen zijn verstoord. Essen worden dus als schatkamer voor de bewoningsgeschiedenis van een gebied beschouwd.

Ook de laarpodzolgronden van de opstreckende bewoningslinten zijn cultuurlagen van soms wel 50 cm dik. Ook deze dekken hebben er voor gezorgd dat de onderliggende archeologische vindplaatsen goed bewaard zijn gebleven.

Een aantal essen ofwel oude akkercomplexen in de gemeente Ooststellingwerf is te herleiden uit de kadastrale minuten uit het begin van de 19de eeuw. Bovendien staan in ARCHIS (de archeologische database van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) essen aangegeven, dit op basis van de aanwezigheid van hoge zwarte enkeerdgronden. De essen in Ooststellingwerf liggen volgens de bodemkaart bij Oud-Appelscha, rond Oosterwolde, bij Jardinga en Weper, bij Tronde, ten zuiden van Makkinga en ten westen van Elsloo (zie afbeelding 25). Op de kadastrale minuut en oudere historische kaarten staan echter meer essen aangeduid dan op de bodemkaart.

4.2.4.2 Landweren

Tussen 1300 en 1500 zijn zogenaamde landweren op de grens van Fryslân en Drenthe aangelegd. Landweren hadden hier tot doel het gebied te verdedigen tegen vijandelikheden, maar deden tevens dienst als grensmarkering. Een landweer bestond uit een systeem van wallen met aan beide zijden sloten. Boven op de wallen werd vaak ondoordringbaar struikgewas aangebracht. Op locaties waar wegen en landweren elkaar kruisten, kon de grens bewaakt worden of kon er tol geheven worden. Ook in Ooststellingwerf hebben er landweren op de grens tussen Fryslân en Drenthe gelegen. Op de *'Nieuwe caert van Friesland: vermeerderd en verbeterd op ordre der Ed. Mo. Heeren Gedeputeerde Staeten'* door Bernardus Schotanus à Sterringa staat ten noorden van de plek waar de doorgaande weg via Haule en Koudenburg richting Norg de grens over gaat, het woord 'Land Weer' aangegeven (zie afbeelding 26; bij zwarte pijl). Op dezelfde kaart staat langs de grens tussen Ooststellingwerf en Drenthe een 'Scheid Grupel tussen Friesland en Drent 1733' aangegeven. In de buurgemeente Opsterland is bij Allardsoog op de grens van Fryslân en Drenthe nog een deel van de landweer aanwezig en wel op de locatie waar de oude zandweg 'Eijerid' de grens met Drenthe overstak. In Ooststellingwerf is tussen Elsloo en Zorgvlied nog een deel van de voormalige landweer tussen Fryslân en Drenthe aanwezig en weer door vrijwilligers weer beter zichtbaar gemaakt.

Afbeelding 26: Uitsnede uit de kaart van Schotanus à Sterringa uit 1739 met daarop aangegeven de Land Weer en de Scheijd Grupel op de grens tussen Ooststellingwerf en Drenthe (bron: Beeldbank UB Vrije Universiteit, LL.01671.-16204/rol/1739).

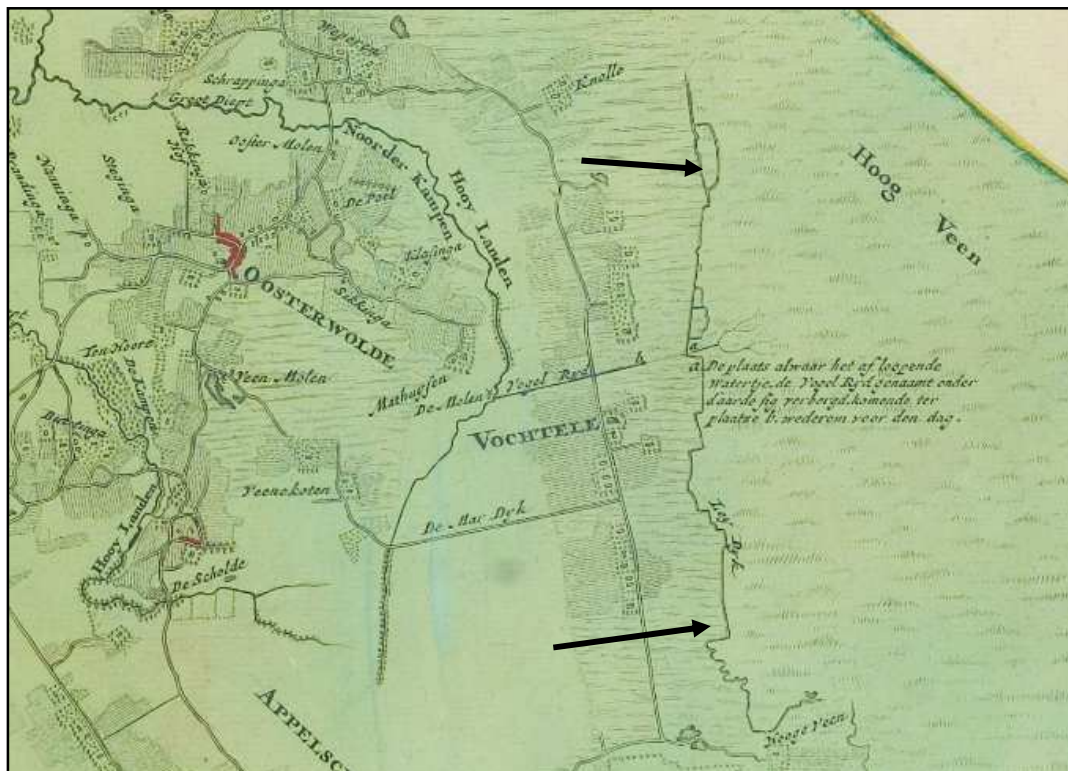
4.2.5 Nieuwe tijd (vanaf 1500 tot heden)

De middeleeuwse dorpen in Ooststellingwerf zijn al vanaf de 13de eeuw niet meer opgeschoven. Alleen Appelscha heeft in de eeuw een nieuwe kern gekregen, namelijk langs de Opsterlandse Compagnonsvaart. Bovendien zijn er in het kader van de ontginningen van het veengebied nieuwe nederzettingen gesticht, waaronder Waskemeer, Haulerwijk, Ravenswoud en de huidige lintbebouwing van Appelscha.

Afbeelding 27: Uitsnede uit de kaart van Schotanus à Sterringa uit 1739: het Hoog Veen ten noorden van Donkerbroek en Haule en ten oosten van Haule (bron: Beeldbank VU).

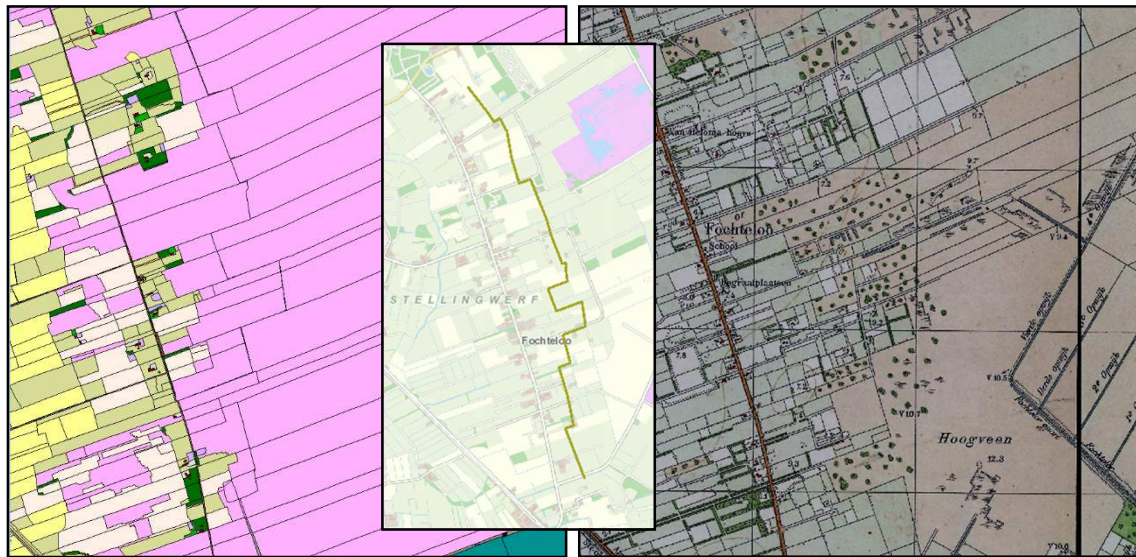
In Ooststellingwerf zal nog lang een groot aantal gebieden met hoogveen aanwezig geweest zijn. Vanuit de rivierdalen van de Tjonger en de Linde zijn de gebieden grenzend aan deze rivieren al vanaf de middeleeuwen in ontginning genomen, maar grote gebieden ten noorden van de lijn Donkerbroek – Haule en het oostelijke deel van de gemeente waren aan het begin van de 18de eeuw nog bedekt met hoogveen. Het gebied ten zuiden en zuidwesten van Oud-Appelscha bestond uit zandige heide. Een deel van Ooststellingwerf was tot aan de 18de eeuw niet bruikbaar voor bewoning.

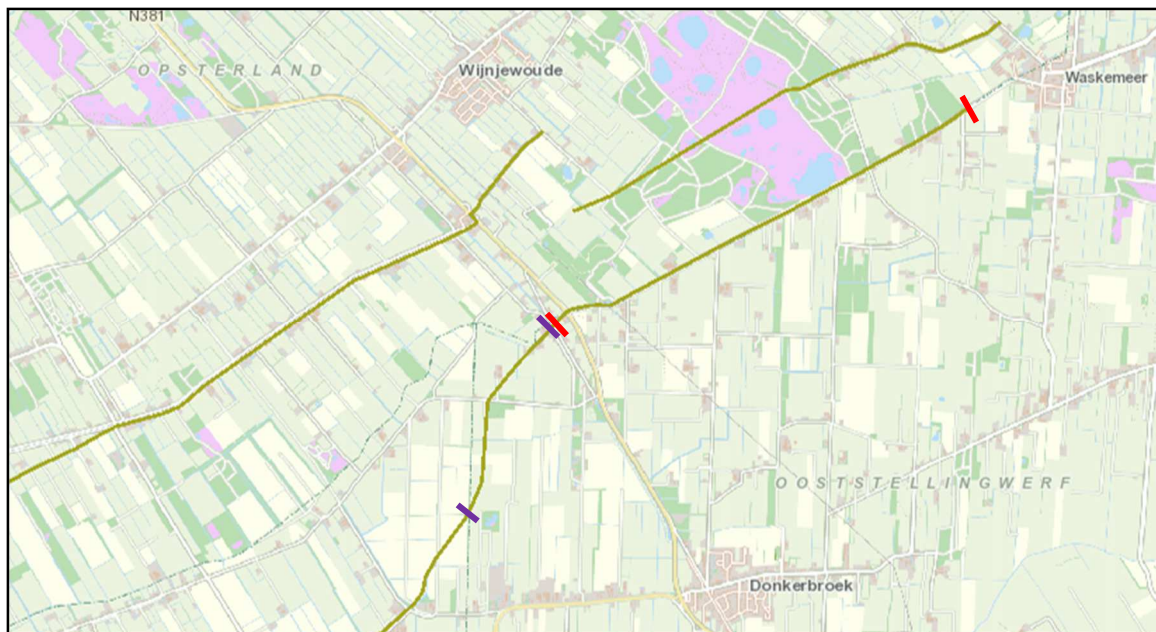
Afbeelding 28: Uitsnede uit de kaart van Schotanus uit 1718 van de gemeente Ooststellingwerf (bron: Tresoar). Bij de zwarte pijlen ligt de 'Leydyk' die het zure veenwater uit het Fochtelooerveen moest tegenhouden.

4.2.5.1 Leidijken

Nadat de ontgonnen gebieden voor akkerbouw en veeteelt in gebruik waren genomen, kreeg men in de loop van de tijd te maken met wateroverlast door binnenstromend veenwater afkomstig uit de aangrenzende nog onontgonnen of in exploitatie zijnde hoogveengebieden. Om dit ongewenste, zure water tegen te houden werden op de overgang van woeste venen en bouwgronden veendijken ofwel leidijken aangelegd. De dijkes werden van plaggen opgeworpen en vaak in later eeuwen opgehoogd met zand. Op de overgang van het Fochtelooerveen en de landbouwgronden van het lint van Fochteloo lag tot in het midden van de 19de eeuw een leidijk. De kaart uit circa 1900 laat zien dat er een begin is gemaakt met het in ontginning nemen van het hoogveen ten oosten van deze leidijk (zie afbeelding 29; rechter kaartje). De eerste wijken en vaarten bij Ravenswoud staan ook op deze kaart uit 1900 aangegeven.

Afbeelding 29: Links de kadastrale minuut uit circa 1830 met daarop aangegeven de leidijk tussen het hoogveen rechts en de heidestrook links; rechts de Bonnekaart uit circa 1900 met de in ontginning genomen percelen ten oosten van de leidijk (bron: HisGis). Op de inzet de leidijk zoals aangegeven op de CHK2.

Afbeelding 30: Uitsnede uit de CHK2 met daarop aangegeven het Ooststellingwerver deel van de leidijk (tussen de twee rode streepjes nog aanwezig; tussen de paarse streepjes verdwenen) tussen Waskemeer en de gemeentegrens met Heerenveen (bron: www.fryslan.nl/kaarten).

De leidijk bij Fochteloo staat als cultuurhistorisch waardevol relict aangegeven op de Cultuurhistorische Kaart (CHK2) van de provincie Fryslân. Op deze CHK2 staat nog een tweede leidijk: de leidijk tussen Waskemeer en Jubbega. De dijk ligt tussen Waskemeer en Petersburg op de gemeentegrens van Ooststellingwerf en Opsterland. De leidijk gaat vervolgens over Ooststellingwerfs grondgebied richting gemeentegrens met Heerenveen en loopt daar verder naar Jubbega.

Omdat de leidijk ten oosten van Fochteloo en een deel van de leidijk ten zuidwesten van Petersburg niet meer waarneembaar zijn, staan deze stukken leidijk niet als waardevol lijnelement op de beleidsadvieskaart. De verdwenen leidijken staan daarentegen wel als aandachtspunt ingetekend. De weg Leidijk tussen Petersburg en Waskemeer is nog een overblijfsel van de vroegere leidijk en derhalve als cultuurhistorisch element opgenomen.

4.2.5.2 Verdedigingslinie – Friese Waterlinie

Verdedigingslinie tijdens de Tachtigjarige Oorlog

De eerste schansen in Ooststellingwerf zijn aan het eind van de 16de eeuw aangelegd. Dit had te maken met de perikelen die volgden, nadat de Noordelijke Nederlanden zich tegen de Spaanse overheersing hadden gekeerd. Een aantal gewesten in de Noordelijke Nederlanden had in 1579 een overeenkomst - de Unie van Utrecht - gesloten, waarin werd overeengekomen dat deze gewesten zich gezamenlijk zouden inzetten om de Spanjaarden het land uit te jagen. Bovendien werden in de Unie van Utrecht een aantal staatkundige zaken geregeld op het gebied van defensie, belastingen en de vrijheid van godsdienst. Fryslân sloot zich in 1580 bij de Unie van Utrecht aan. Onder leiding van de Spaanse legeraanvoerder Verdugo wilden de Spaanse troepen de Noordelijke Nederlanden heroveren. In 1582 hadden deze troepen Steenwijk ingenomen en kregen de Stellingwerfen te maken met strooptochten door Spaanse troepen vanuit het heroverde gebied.

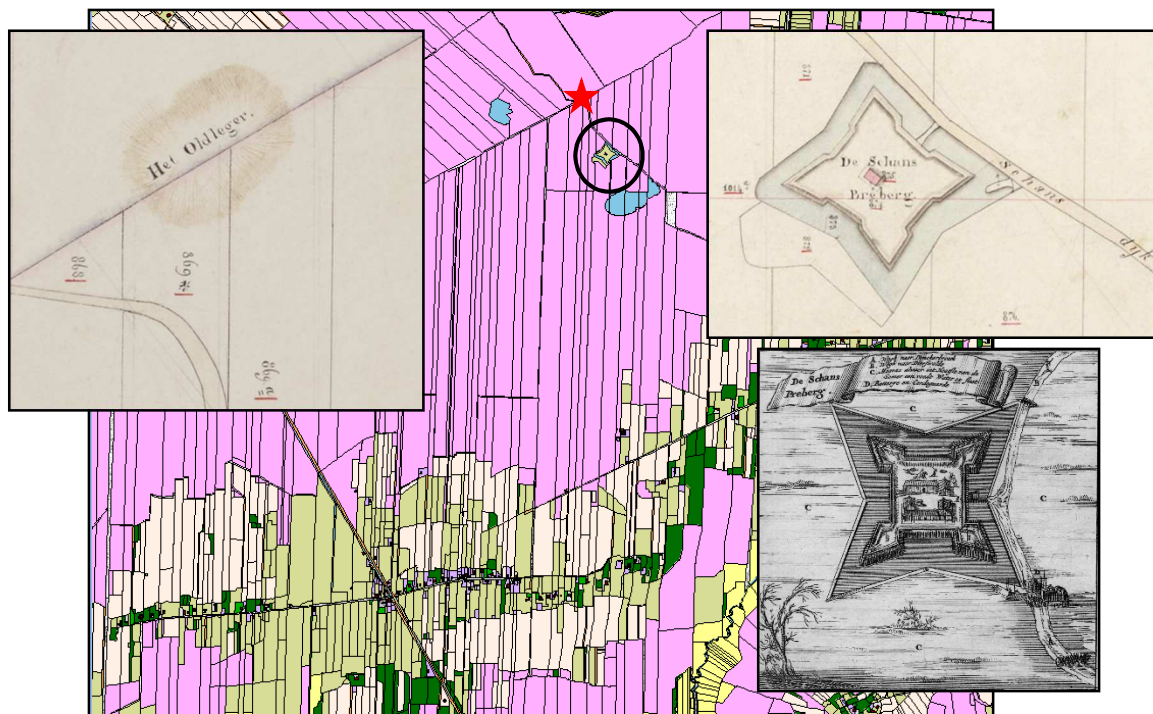
Het overgrote deel van zuidelijk Fryslân bestond de 16de eeuw nog uit uitgestrekte veengebieden. Het was voor de mens bijna onmogelijk door deze moerassige gebieden heen te trekken en al helemaal niet met een leger. Er waren echter locaties waar men veilig het veen (moeras) en rivieren als de Linde en de Tjonger kon oversteken. Op deze plekken werden in 1589 in alle haast verdedigingswerken (schansen) opgeworpen. Er werd een linie met schansen aangelegd vanaf de Zuiderzee (bij Kuinre) naar Friesche Palen en verder richting de Dollard in Groningen. In Ooststellingwerf werden de Beckhofschanse bij Oldeberkoop en de Breebergschanse bij Donkerbroek gebouwd.

De legers in deze schansen hoefden echter niet in stelling gebracht te worden tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De Spanjaarden konden hun aanval op de Friese gebieden echter niet doorzetten vanwege de tegenstand die ze ondervonden van het leger onder aanvoering van Willem Lodewijk, graaf van Nassau en stadhouder van Friesland.

Breebergschanse

De Breebergschanse bij Waskemeer dateert ook uit de periode van de Tachtigjarige Oorlog. De Breebergschanse zou in 1593 op instigatie van stadhouder Willem Lodewijk zijn aangelegd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog waren hier soldaten in barakken gelegerd, maar het kwam in die tijd waarschijnlijk niet tot gevechten bij de Breebergschanse.

Ten noorden van de Breebergschanse lag volgens een door D. Nicolai in 1748 getekende kaart, nog een verdedigingswerk, 'Oud Leger' genoemd. Schotanus spreekt in 1718 van 't Oud Leger' of 't Old Leger' en plaatst deze locatie op de kaart van Opsterland binnen de grenzen van de gemeente Opsterland en op de kaart van Ooststellingwerf binnen de grenzen van laatstgenoemde gemeente. Eekhoff tekent het 'Oud Leger' rond 1850 op de grens van beide gemeenten. Dit is ook het geval op de Kadastrale minuut uit het begin van de 19de eeuw (zie afbeelding 31: bij rode ster). Het is niet duidelijk of dit verdedigingswerk ook al in de Tachtigjarige Oorlog aanwezig was of pas uit de tijd van de Friese Waterlinie (circa 1672) een rol is gaan spelen.

Afbeelding 31: Uitsnede uit de Kadastrale minuut uit circa 1830 met binnen de zwarte cirkel de Breebergschans en bij de rode ster 'Het Old leger'. Op de inzet rechtsonder een tekening van de schans langs de weg (de huidige Schansdijk) van Donkerbroek naar Haule. Op de inzet rechtsboven de schans zoals ingetekend op de minuutplan van circa 1830). Linksboven 'Het Old Leger' op de grens van Ooststellingwerf en Opsterland. (Bronnen: HisGis en Watwaswaar.nl).

Beckhofschans

Ook de Beckhof- of Bekhofschans bij Oldeberkoop is aangelegd in 1593. Deze schans werd aangelegd op de plek waar de weg van Oldeberkoop het dal van de Linde kruiste. De kadastrale minuut uit circa 1830 laat een minder gedetailleerde schans zien dan de Breebergschans bij Donkerbroek. Deze laatste schans kende in het begin van de 19de eeuw nog een gracht, wallen en bastions (zie afbeelding 31), terwijl van de Bekhofschans alleen de omtrek (een slootje) is ingetekend (zie afbeelding 32). De schans is een zogenaamd halfbastion: aan een vierkant van 22,5 bij 22,5 meter zijn bastions (stervormige punten) aangelegd. Vanaf de bastions konden de soldaten de omgeving overzien. De kleine schans bij de Linde diende als vooruitgeschoven grenspost. Vanuit de schans kon het achterliggende gebied met Oldeberkoop gewaarschuwd worden. Deze schans heeft in 1673 een rol gespeeld bij de doorbraak van de Munsterse troepen door de Linde-Tjongerlinie (zie hierna bij Friese Waterlinie).

Afbeelding 32: Kadastrale minuut uit circa 1830 met daarop aangegeven Oldeberkoop en de Bekhofschan aan de Linde (binnen zwarte ovaal)(bron: HisGis). Op de inzet linksonder een uitsnede uit de originele kadastrale minuut met de omtrek van de schans langs de weg naar het zuiden en een brug over de Linde (bron: HisGis); op de inzet rechtsboven een tekening van de Bekhofschan uit circa 1660.

Landschapsbeheer Friesland en It Fryske Gea hebben de wallen van de Bekhofschan in 2006 weer zichtbaar gemaakt en de vroegere toegangspoort gevisualiseerd door de plaatsing van een replica van hout alsmede een deel van de vroegere palissade (palenrij)(zie afbeelding 33).

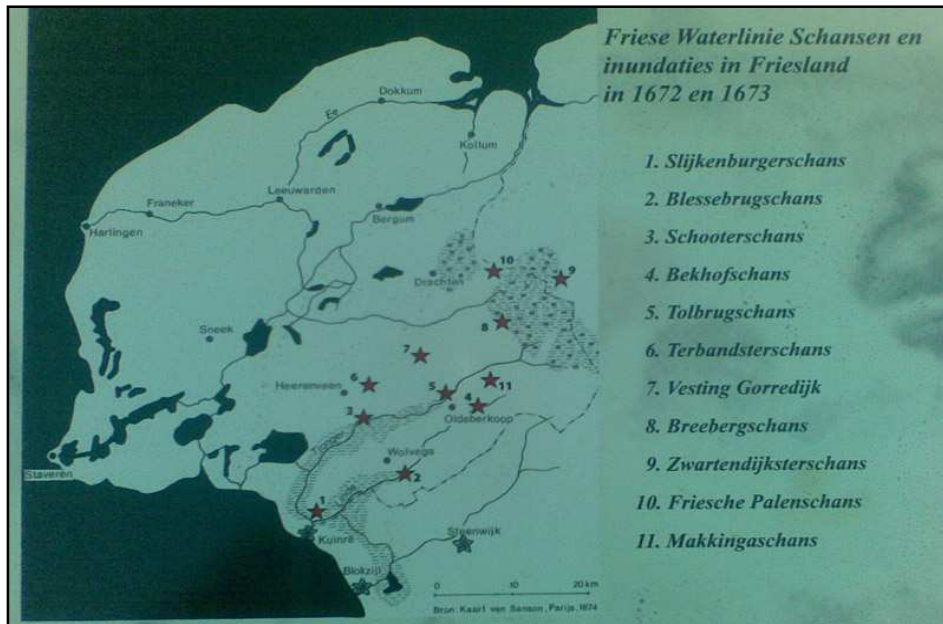

Afbeelding 33: Links foto van de replica van de toegangspoort en een stuk palissade op de Bekhofschan (foto Wytse Vellinga) en rechts foto van het informatiepaneel bij de schans (bron: www.afanja.nl).

De Friese Waterlinie 1672/1673

Na de tachtigjarige oorlog raakte deze verdedigingslinie die aan het eind van de 16de eeuw is aangelegd tegen de Spanjaarden, in verval. De moerassen waren in de loop van de tijd grotendeel verdwenen door de ontginning van de veengebieden. De vijand kon nu veel gemakkelijker Fryslân binnendringen, want de natuurlijke barrière was deels verdwenen.

Het onder water zetten (inundatie) van lager gelegen gebieden moest vanaf nu de legers tegen gaan houden. Met relatief weinig soldaten kon men op die manier grote gebieden beschermen. Alleen de locaties waar het water ingelaten werd, moest door schansen versterkt worden. Deze schansen stonden op strategische plaatsen bij de rivieren. Maar daarnaast waren er nog steeds veengebieden waar vijandelijke legers via wegen over dekzandruggen Fryslân konden binnenvallen. Ook daar zouden in geval van oorlog de schansen versterkt en uitgebreid worden.

Afbeelding 34: Kaart van de schansen en inundaties behorend bij de Friese Waterlinie in 1672/1673 (bron: Kaart van Samson 1674).

In het zogenaamde rampjaar 1672 verklaarden Frankrijk, Engeland en de bisdommen Keulen en Münster de Noordelijke Nederlanden de oorlog. De Fransen vielen Gelderland en Utrecht binnen. De bisschop van Münster, Bernhard von Galen ofwel 'Bommen Berend', en zijn kompaan Maximiliaan Hendrik van Beieren, bisschop van Keulen vielen Oost-Nederland binnen met een groot invasieleger binnen. Nadat de Achterhoek, Overijssel en Drenthe onder de voet waren gelopen, trok de bisschop van Münster naar de stad Groningen op. Ondanks de bombardementen (met explosieven en stinkbommen) op de stad lukte het de bisschop niet om de stad in handen te krijgen. Toen werd besloten Groningen via een omtrekkende beweging aan te vallen en wel via Friesland.

De Stellingwerven en Fryslân werden aangevallen vanuit Overijssel. De Friese verdedigingslinie was ondertussen in snel tempo hersteld. Sluizen werden aangelegd in de Linde en de Tjonger om grote, aaneengesloten stukken land onder water te kunnen zetten. De verdediging van de linie was in handen van Hans Wilhelm, baron van Aylva, die met een relatief klein leger een enorme troepenmacht uit Münster moest zien tegen te houden. Door de verkenners van de bisschop om de tuin te leiden, lukt het aanvankelijk om de aanval af te slaan. De troepen uit Münster wisten in 1673 door de Waterlinie heen te breken in 1673 en trokken via Oldeberkoop en Makkinga naar Donkerbroek. De Friese troepen trokken zich terug bij Heerenveen en Gorredijk. Maar uiteindelijk bewees de 'Waterlinie' zijn nut. Tijdens een zware noordwestenwind werd het water van de Linde tot ver buiten de oevers opgestuwd. De terugweg naar Steenwijk raakte geblokkeerd door het hoge water en de aanvoerlijnen werden afgesneden. Het Duitse leger trok zich terug, achterna gezeten door het Friese leger. Veel soldaten in Münsterse dienst kwamen om door verdrinking, want ondergelopen wegen waren door de inundatie niet te onderscheiden van sloten en rivieren. Met de

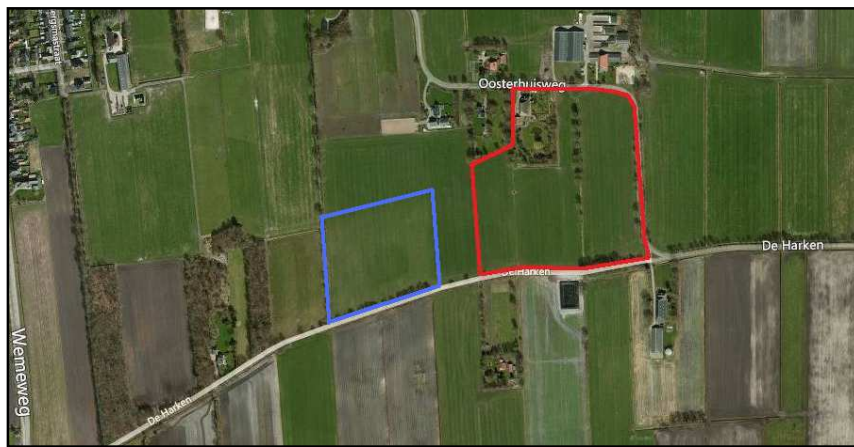
terugtocht van de bisschop van Münster kwam een einde aan de aanval van Bommen Berend op Fryslân en Groningen.

Bekhofschans in 1672/1673

De Friese troepen die zowel in de Bekhofschans als ook in het dorp Oldeberkoop waren gelegerd, werden in augustus 1673 aangevallen door legers van de bisschop van Münster en ondersteunende Franse troepen. De Friese troepen moesten zich wel terugtrekken bij de komst van de grote vijandelijke troepenmacht. Bij hun terugtocht werden de barakken in brand gestoken.

Schans bij Makkinga

De schans bij Makkinga is pas in 1673 aangelegd. Deze schans kwam in de problemen toen het Duitse leger in 1673 door de Linde-Tjongerlinie heen wist te breken. De locatie waar de schans van Makkinga heeft gelegen, is niet exact bekend. De schans is aangelegd op een hoger gelegen dekzandrug te midden van een moerassige veengebied. Men gaat er van uit dat de Makkingerschans ten zuidoosten van Makkinga aan de weg De Harken, vroeger Bovenweg genoemd, heeft gestaan: van oorsprong een middeleeuwse weg.

Afbeelding 35: Luchtfoto van het gebied ten zuidoosten van Makkinga (linksboven) met daarop aangegeven de mogelijke locatie van de schans bij Makkinga (binnen blauwe begrenzing)(bron: Bing Maps). Volgens de Cultuurhistorische Kaart ligt het schansterrein iets oostelijker, namelijk binnen het rood-omrande gebied (bron: www.fryslan.nl/kaarten).

Op een luchtfoto uit Bing Maps is een vage verkleuring in het land te zien (zie afbeelding 35; binnen blauwe begrenzing). Mogelijk is dit de schanslocatie (Schroor, 2008). Op de Cultuurhistorische Kaart (CHK2) van de provincie staat het naastgelegen terrein als schansterrein aangegeven (binnen rode begrenzing).

4.2.5.3 Systematische ontginning van de veengebieden

De uitgestrekte hoogvenen in de Zuidoosthoek werden vanaf de 17de eeuw in ontginning genomen en afgegraven. Ten behoeve van die ontginningen werden compagnieën opgericht door kapitaalkrachtige investeerders, zoals de Opsterlandse Veencompagnie (opgericht in 1645). Voordat de compagnie met een veenderij of turfwinning kon beginnen, moest er eerst behoorlijk in geïnvesteerd worden. Allereerst moesten de hoogvenen opgekocht worden. Vervolgens moesten er voor de turfwinning en de afvoer van de turf vaarten en wijken aangelegd worden. Deze dienden behalve voor de afvoer van turf per schip ook voor de ontwatering van het veen. In de diepen en kanalen werden verlaten (sluiscomplexen) aangelegd om de waterstand te kunnen regelen. Om de veenderij uit te kunnen voeren moesten er veenbazen, veenarbeiders, turfschippers, en aanverwante ambachtslieden naar de streek worden gehaald.

De Opsterlandse Veencompagnie (sinds 1804 voluit de Gezamenlijke Compagnons der Opsterlandsche en Ooststellingwerfsche Veenen en Vaerten genoemd) kende vier geografische gebieden die waren gelegen in Opsterland en Ooststellingwerf:

- kerngebied: westelijk deel van Opsterland;
- de venen die door de Bakkeveenstervaart werden ontsloten;

- de Hauler- en Weperpolder: deze polder lag ten zuiden van Haule en werd deels ontwaterd naar een brontak van de Tjonger;
- de venen bij Appelscha en Fochteloo.

In 1630 werd aangevangen met het graven van de Opsterlandse Compagnonsvaart in Gorredijk. De aanleg van de vaart ging erg traag, want in 1718 had men pas Lippenhuizen bereikt. In 1783 bereikten de gravers de grens van Ooststellingwerf tussen Wijnjeterp en Donkerbroek. In 1793 werd met het graven van de vaart op het grondgebied in Ooststellingwerf begonnen. In 1796 was men met het graven van de vaart tot de knik in de vaart tussen Donkerbroek en de Tjonger gekomen. Ook werd aan het eind van de 18de eeuw een stuk vaart aangelegd van Oosterwolde naar de Tjonger. Het was lastig beide delen van de vaart aan elkaar te koppelen, omdat de Tjonger en de Opsterlandse Compagnonsvaart verschillende waterhoogten hadden. Bovendien speelde een gebrek aan financiën om verder te graven. Pas in 1814 was men in staat de problemen op het gebied van de waterhoogten het hoofd te bieden en kon men verder met het graven van de vaart tussen Donkerbroek en Oosterwolde. Bovendien werd in de eerste helft van de 19de eeuw de aanleg van het laatste stuk naar Appelscha ter hand genomen. Op de Cultuurhistorische Kaart van de provincie Fryslân staat het complex van vaarten en wijken tussen Appelscha en Ravenswoud aangegeven (zie Bijlage K). Dit complex wordt van cultuurlandschappelijk belang geacht.

De turfwinning in het gebied langs de Opsterlandse Compagnonsvaart zal in het noorden van de gemeente (ten noorden van Donkerbroek) aan het eind van de 18de eeuw zijn opgestart. Met het vorderen van de graafwerkzaamheden voor de Compagnonsvaart konden ook zuidelijker gelegen gebieden in ontginning worden genomen. De verveningswerkzaamheden rond Ravenswoud gingen van start in 1827.

In het noordoostelijke deel van Ooststellingwerf is het veengebied rond Waskemeer en Haulerwijk in ontginning genomen vanuit Bakkeveen. Rond Bakkeveen waren de ontginningen al in 1660 aangevangen en men ging aan het eind van de 17de eeuw op zoek naar nieuwe gebieden. Vanuit de Bakkeveenstervaart werd tussen 1698 en 1718 eerst de Mandewijk gegraven richting het latere Waskemeer en vervolgens in 1713 de Haulerwijkstervaart als dwarsvaart van de Mandewijk. Vanaf de Haulerwijkstervaart waren twintig wijken (zijkanalen) het veengebied in gegraven. Deze wijken waren om de 200 m van elkaar aangelegd en stonden loodrecht op de Haulerwijkstervaart. De Haulervaart (in 1756 gegraven naar Haule gegraven) staat samen met de Knipslootwijk, de Secretariswijk en de Oude Wijk nog als wijk op de huidige topografische kaarten aangegeven. Andere wijken zijn verdwenen of functioneren nog als afwatering. In 1843 werd vanuit de Haulerwijkstervaart een wijk gegraven in zuidelijke richting, de Kromme Elleboogvaart. Op de Cultuurhistorische Kaart van de provincie Fryslân staat het vaarten- en wijkensysteem in de noordoosthoek van de gemeente Ooststellingwerf aangegeven (zie Bijlage K). De vaarten en wijken worden van cultuurlandschappelijk belang geacht.

De turfwinning is in de omgeving van Waskemeer en Haulerwijk eerder opgestart dan langs de Opsterlandse Compagnonsvaart van Donkerbroek-Appelscha. In dit gebied zijn de eerste ontginningen aangevangen vanaf 1713 bij het graven van de Haulerwijkstervaart vanuit de Mandewijk bij het huidige Waskemeer. Paragraaf 4.2.6 behandelt in het kort de geschiedenis van de dorpen in de gemeente Ooststellingwerf. In deze paragraaf is te lezen in welke tijd de systematische veenontginningen in de verschillende dorpen van Ooststellingwerf van start zijn gegaan.

4.2.5.4 De kampen Ybenhaer en Oranje bij Fochteloo

Ten oosten van Fochteloo hebben twee kampen met barakken gelegen, waar tijdens de Tweede Wereldoorlog en zelfs tot lang daarna bepaalde groepen mensen werden ondergebracht.

Kamp Ybenhaer (ook wel Ybenheer genoemd)

Het Kamp Ybenhaer is in 1940 gebouwd op een stuk heide aan een zandpad (nu de Veenweg). Dit kamp werd gebouwd in opdracht van het Rijk in het kader van de werkverschaffing. In het voorjaar van 1941 was het Rijkswerkkamp gereed.

Aanvankelijk werden hier werkloze mannen uit het westen van het land te werk gesteld om onder leiding van de Nederlandse Heidemij land te ontginnen en boeren te helpen met het rooien van aardappelen.

Vanaf begin 1942 werden in kamp Ybenhaer joodse mannen uit het westen van het land geïnterneerd die eveneens werden ingezet voor allerlei werkzaamheden (turfsteken, paden

aanleggen, werken bij de boeren) in de omgeving, ook weer onder toezicht van de Heidemij. De joodse bewoners werden op 3 oktober 1942 afgevoerd naar Westerbork.

Ybenhaer werd in 1943 bewoond door moeilijk opvoedbare jeugd, vervolgens door hongerkinderen uit het westen van het land.

Na de oorlog werden in dit kamp NSB'ers opgesloten. Ook werd het kamp nog gebruikt voor training van het Friese Bataljon Indië, die uitgezonden werden naar Nederlands Indië.

Omstreeks 1951 kwamen hier ex-KNIL Militairen (Koninklijk Nederlands-Indisch Leger) met hun gezinnen wonen.

Afbeelding 36: Linksboven een luchtfoto van de kampen Ybenhaer (rechter bosje bij rode pijl) en Oranje (linker bosje bij zwarte pijl)(bron: Google Maps); midden de Topografische kaart uit 1954 met het kamp Ybenhaer, waar de barakken aanwezig zijn, en het voormalige kamp Oranje. Op de kaart van 1954 staan nog geen barakken ingetekend, maar op de kaart van 1959 wel (zie inzet rechtsonder).

Kamp Oranje

In Kamp Oranje werden na de oorlog NSB'ers opgesloten. Van 1951 tot 1968 werden hier ook Molukse gezinnen gehuisvest. Daarna werden deze gezinnen ondergebracht in de omliggende dorpen.

4.2.6 Korte geschiedenis van de dorpen in de gemeente Ooststellingwerf

De dorpen Appelscha, Donkerbroek, Elsloo, Fochteloo, Haule, Langedijke, Makkinga, Nijeberkoop, Oldeberkoop en Oosterwolde zijn in de late middeleeuwen ontstaan. De andere kernen dateren uit de nieuwe tijd.

4.2.6.1 Van oorsprong middeleeuwse dorpen

Oosterwolde

Oosterwolde is een streekdorp met de karaktertrekken van een Drents brinkdorp. Het dorp kende van oorsprong een mandelige (gezamenlijke) brink. Rond het dorp liggen verhoogde akkercomplexen, de zogenaamde essen. Oosterwolde is ontstaan in de late middeleeuwen. De nederzetting wordt in verschillende middeleeuwse bronnen genoemd. In 1228 is er sprake van een treffen tussen troepen uit Fryslân (bijeengeroepen door de Bisschop van Utrecht) en Drenten op de heide bij Bakkeveen, waarbij aan Drentse zijde ene Goswinus uit Ostwalt (waarschijnlijk Oosterwolde) sneuvelde. Ook komt Oosterwolde voor in de Registers en Rekeningen van het Bisdom Utrecht (1325-1336). In 1328 zou Oosterwolde één van de twaalf kerspelen zijn die zich van Drenthe afscheidden en zich aansloten bij de 'Friezen van Stellingwerf'.

Afbeelding 37: Uitsnede uit de Kadastrale minuut van circa 1830 met daarop aangegeven de historische kern van Oosterwolde (bron: HisGis).

De oudste kern van Oosterwolde bevindt zich rondom 't Oost, de verbinding tussen de Brink en de Ooster- of Oostenbrink (eertijds de algemene drift genoemd). De oudste boerderijen van Oosterwolde stonden aan weerszijden van de vroegere Solt- of Soolweg (nu 't Oost), de oude handelsweg vanuit Steenwijk naar Dokkum. Westelijk van 't Oost ligt een van oorsprong mandelige (gemeenschappelijke) brink met daaraan de huidige kerk die uit 1735 dateert. De huidige kerk heeft een voorganger gehad die in de 13de eeuw moet zijn gebouwd. De pastorie stond in 1830 ten zuidwesten van de kerk (zie afbeelding 37).

Behalve de kerk stonden aan de zuidzijde van de brink ook nog het huis Oostenburg (eerder Barelsburg geheten) en het Noormannenhuis. Het Noormannenhuis of Noormanshuis staat in een verkoopacte uit 1650 vermeld als 'zeer zwaar gebouwd en versterkt'. De Barelsburg moet rond 1617 gebouwd zijn. Aan het eind van de 18de eeuw is het oude landhuis afgebroken en vervangen door een nieuw huis, dat nu de naam Oostenburg kreeg. Op de kadastrale minuut uit circa 1830 is het westelijke deel van de brink ingetekend als een complex met bospercelen, wandelpaden, vijvers en een bergje behorend bij het huis Oostenburg (zie afbeelding 38; linker kaartje). De Oostenburg

heeft aan het eind van de 19de eeuw nog dienst gedaan als marechausseekazerne en is in 1904 afgebroken.

Rond Oosterwolde lagen eertijds verschillende buurtschappen, waarvan een aantal in de loop van de tijd is opgeslokt door de groei van Oosterwolde. Deze kleine nederzettingen zijn vaak jonger dan de oude kern van Oosterwolde. Sommige buurtschappen zijn voortgekomen uit stichtingen door belangrijke families. De nederzettingen bestonden uit minstens twee hoeven met vaak een gezamenlijke es waarop geakkerd werd. Het betreft de volgende buurtschappen: Venekoten, Boekhorst, Schrappinga, Buttinga, Hoog en Laag Duurswolde, Klazinga, De Weper, De Knolle, Jardinga, Prandinga en Nanninga. Van deze buurtschappen zijn Jardinga, De Weper en Buttinga even oud of zelfs ouder dan de historische kern van Oosterwolde.

Ten Hoor, Rikkinga, Loohuis, De Poel, Medhuizen, De Pol en Kampen waren solitaire Stemhoeven.

Aan het begin van de 19de eeuw bereikten de graafwerkzaamheden voor Opsterlandse Compagnonsvaart het dorp Oosterwolde. In 1816 werd bij de buurtschap Nanninga het Vijfde ofwel Nanningaverlaat in de vaart aangelegd. De komst van de Opsterlandse Compagnonsvaart bracht met zich mee dat ook hier de vervening/turfwinning een grote vlucht kon nemen.

Afbeelding 38: Links een uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 en rechts een uitsnede uit de Bonnekaart uit circa 1900 van de historische kern van Oosterwolde (bron: HisGis).

Op het kadastrale minuutplan is te zien dat de bebouwing van de historische kern van Oosterwolde in 1830 rond de brink en aan weerszijden van 't Oost (vroeger Soltweg) stond (zie afbeelding 38, linker kaartje). In 1830 ligt er een kleine opvaart vanuit de Opsterlandse Compagnonsvaart richting de kern van Oosterwolde. In de loop van de 19de eeuw is deze opvaart doorgetrokken tot aan de brink. Vanaf dat moment ontstond er bebouwing aan weerszijden van de opvaart, langs de Opsterlandse Compagnonsvaart en de uitvalswegen (zie afbeelding 38, rechter kaartje). Vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw is de bebouwing van Oosterwolde sterk gegroeid.

Appelscha

In de tweede helft van de 5de eeuw heeft ter plaatse van de latere Oosteresch bij Appelscha een vroegmiddeleeuwse nederzetting gelegen. Bij het delven van een graf op het kerkhof aldaar zijn aardewerkscherven uit de tijd van de volksverhuizingen aangetroffen. Bij archeologisch onderzoek zijn vervolgens kuilen aangesneden en nog meer aardewerkscherven gevonden. Deze vondsten wijzen er op dat hier sprake is van de randzone van een vroegmiddeleeuwse nederzetting. De rest van de nederzetting moet nog onder het esdek van de Oosteresch aanwezig zijn.

Het eerste Appelscha is in de 11de eeuw als agrarische nederzetting ontstaan op een zandrug in het hoogveen. In oorkonden uit het midden van de 13de eeuw is sprake van huizen in Appels (Appelscha) waarvoor tienden (belasting) moesten worden afgedragen. Deze laatmiddeleeuwse nederzetting, vroeger Hoog-Appelscha genaamd, bestond uit een aantal boerderijen die met de achterzijde langs een brinkachtige ruimte, de Mandebrink (de huidige Boerestreek) lagen. Het dorp is van oorsprong een esdorp met aan weerszijden de Westeresch en de Oosteresch. Het esdorp

werd omringd door zandige heidevelden (indertijd de Appelscha Zand-Duinen) en veengebieden (toen nog de Appelschaster- Fochteloër venen). Rond het midden van de 15de eeuw zijn tussen het veengebied en Hoog-Appelscha leidijken aangelegd om te voorkomen dat het zure veenwater de landbouwpercelen zou bereiken.

In de 19de eeuw kreeg de nederzetting Hoog-Appelscha de naam Oud-Appelscha ter onderscheid van het nieuwe Appelscha dat zich aan weerszijden van de Opsterlandse Compagnonsvaart ontwikkelde.

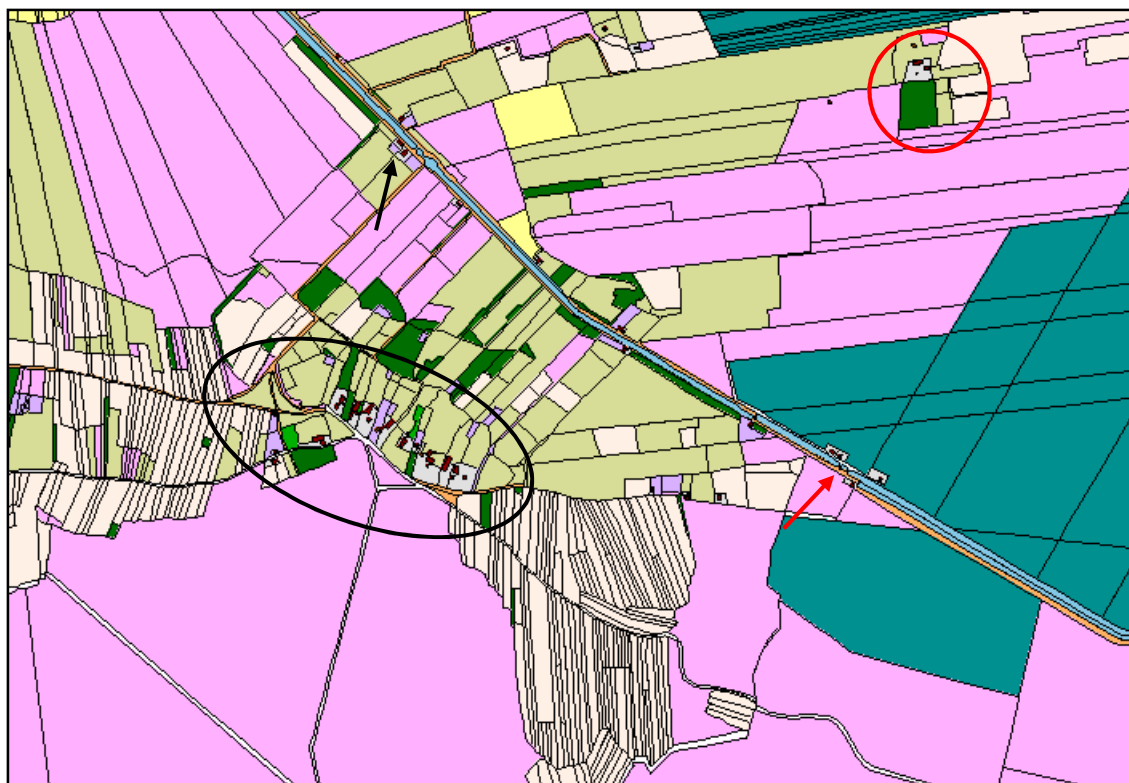

Afbeelding 39: Uitsnede uit de kaart van Ooststellingwerf vervaardigd door Schotanus in 1718. Binnen de rode cirkel de boerenhoeve van de familie Hoogeveen (bron: Tresoar).

De grote verveningen hebben het gebied bij Appelscha aan het begin van de 19de eeuw bereikt. In 1828 was men met het graven van de Opsterlandse Compagnievaart tot voorbij Appelscha gevorderd en had men vanuit deze vaart verschillende wijken tot in het hoogveen aangelegd.

Voordien was er echter ook al sprake van veenexploitatie in dit gebied. Op de plek waar de Boksloot de weg langs de eerste wijk bereikt, heeft de oude boerenhoeve 't Hoogevene, het stamhuis van de familie Hoogeveen, gestaan (zie afbeeldingen 39, 40 en 41). Deze boerenhoeve dateert waarschijnlijk uit 16de eeuw. Vanuit deze hoeve is rond 1700 de heidenederzetting 'De Willemstad' opgezet.

In de Opsterlandse Compagnievaart bij Appelscha werden twee verlaten of sluiscomplexen aangelegd, het 7de of Stokers Verlaat en het 8ste of Bovenste Verlaat. Bij het 7de verlaat werd in 1818 een brug aangelegd. Vanaf het begin van de 19de eeuw werd er aan weerszijden van de vaart een groot aantal huizen gebouwd en ontstond zo een nieuw dorp. Dit nieuwe dorp werd Nieuw Appelscha genoemd. Langs de vaart werd ook een kerk gebouwd en bij het 8ste verlaat een groot huis, de Augustinusstate. Langs de vaart ontstond zo een streekdorp van twee kilometer lengte. De vervening bracht veel werkgelegenheid met zich mee. In het begin van de 19de eeuw woonden er 155 mensen in (oud) Appelscha en aan het eind van de 19de eeuw had de bevolking had zich al uitgebreid tot 2300 inwoners. Ongeveer 30% van de beroepsbevolking was rond 1875 werkzaam in de veenderij, terwijl ook nog een groot aantal mensen zich bezig hield met aan de veenderij gelieerde beroepen.

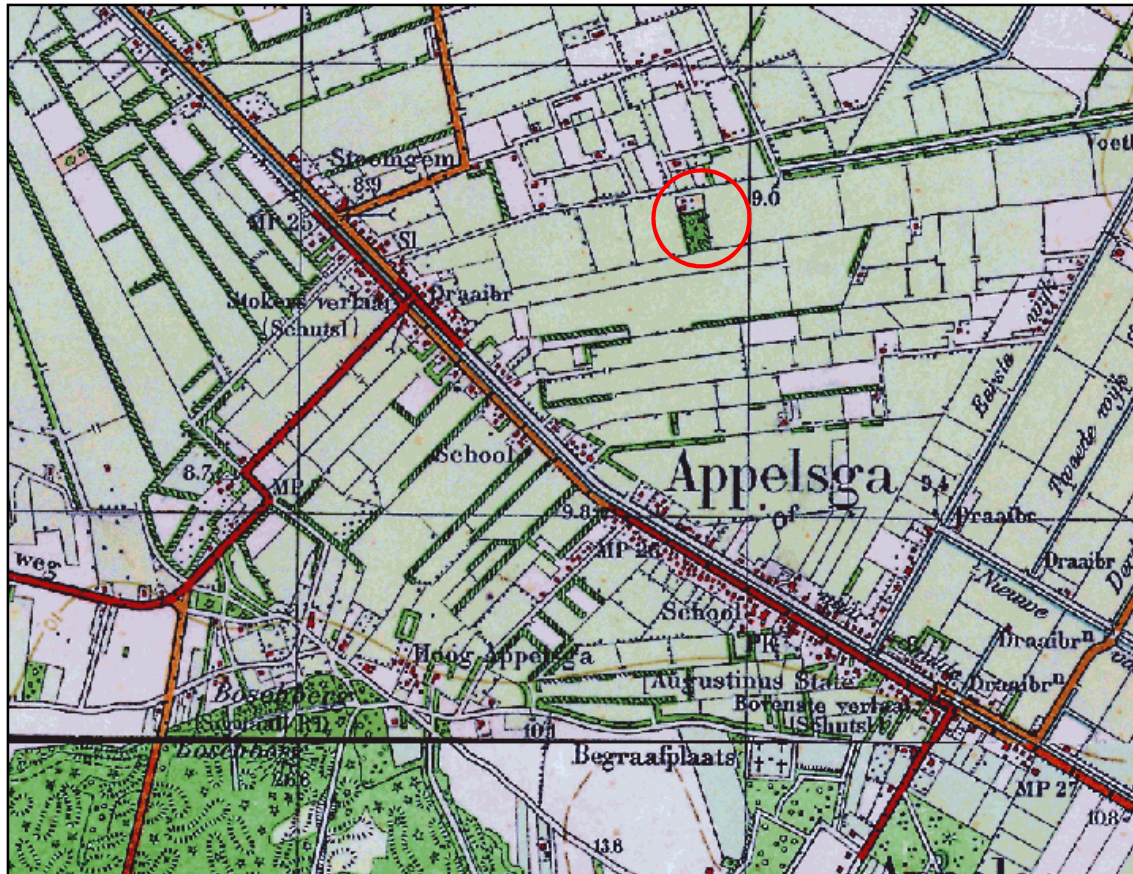

Afbeelding 40: Uitsnede uit de Kadastrale minuut (circa 1830) van de historische kern van Appelscha (Hoog-Appelscha ofwel Oud-Appelscha)(zwart omlijnd). Binnen de rode cirkel: de boerenhoeve van de familie Hoogeveen. Bij de zwarte pijl: de Augustinusstate bij het Stokersverlaat. Bij de rode pijl het Bovenste Verlaat. (Bron: HisGis).

Op de kadastrale minuut is te zien dat de oude kern van Appelscha in 1830 tussen de Westeresch en de Oosteresch ligt. De boerderijen stonden aan het begin van de 19de eeuw voornamelijk aan de noordkant van de huidige Boerestreek. Ten zuidwesten en westen van de Boerestreek stonden een boerderij en drie huizen. Langs de Opsterlandse Compagnonsvaart stond rond 1830 verspreid enige bebouwing, zoals de Augustinusstate bij het Stokers Verlaat. Bij het Bovenste Verlaat stonden twee panden van veenbazen en verder enkele boerderijen en arbeidershuizen. Ten zuiden van de oude kern van Appelscha liggen in 1830 grote heidevelden. De Oosteresch bestaan voornamelijk uit smalle akkerpercelen. Op de Westeresch komen naast de akkerpercelen ook enige graspercelen voor. Ten noorden van de oude kern liggen voornamelijk graslanden en bospercelen, die omringd worden door heidepercelen. Meer oostelijk ligt het hoogveengebied van het Appelschaster en Fochteloër Hoogveen.

Met het graven van de Opsterlandse Compagnonsvaart was men in het begin van de 19de eeuw ter hoogte van het huidige Appelscha aangeland. In de buurt van het Stokersverlaat kwam in 1818 een brug. De verveningswerkzaamheden gingen in 1827 aan de Vaart Noordzijde in Appelscha van start. Ten noorden van de Opsterlandse Compagnonsvaart werd parallel aan deze vaart de 'Nieuwe Vaart' gegraven. Vanuit de Nieuwe Vaart werden percelen voor vervening uitgegeven en werd een reeks parallelle wijken (onderlinge afstand van 225 meter) naar het noorden gegraven. De wijken waren nodig voor de afvoer van turf en de ontwatering van het veengebied. De veenarbeiders werden door de veenbazen behalve bij de turfwinning ook ingezet bij het graven van wijken in dit gebied.

Langs de vaart werden bouwstroken aangewezen waarop stenen huizen werden gebouwd. De kern van Appelscha verplaatste zich van Oud-Appelscha naar de Opsterlandse Compagnonsvaart.

Afbeelding 41: Uitsnede uit de Bonnekaart (circa 1900) van Appelscha en directe omgeving. Binnen de rode cirkel de boerenhoeve van de familie Hoogeveen.

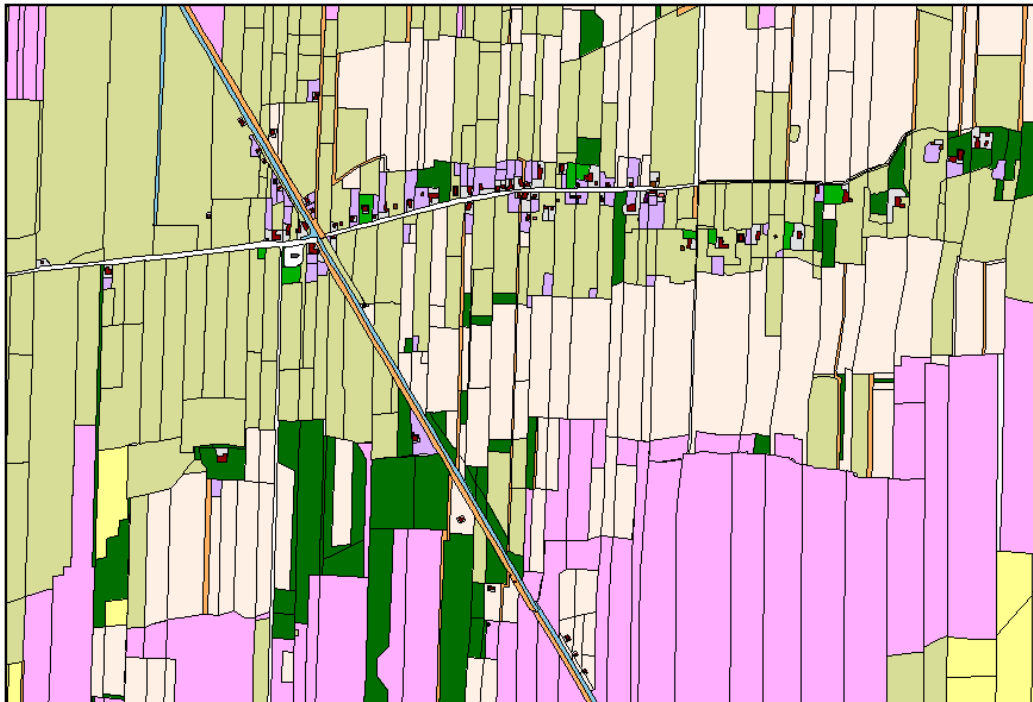
Donkerbroek

Donkerbroek is één van de oudere nederzettingen in zuidoost Friesland. Het streekdorp is ontstaan op een hoger gelegen rug aan de oostkant van een voormalig zijdal van de Tjonger. Donkerbroek zou één van de twaalf kerspelen zijn geweest die zich rond 1328 hebben aangesloten bij de Friezen van Stellingwerf. Een volgende vermelding van het dorp, als Dungebroek en Dongbroec staat in twee oorkondes uit 13 en 15 juli 1408 over een geschil met de Bisschop van Utrecht over de huur van hooilanden⁶. Donkerbroek moest 80 oude schilden schatting betalen aan de Bisschop van Utrecht. Volgens het Cohier der Stemmen waren er in 1640 43 stemhebbende plaatsen (boerderijen) in Donkerbroek. Deze boerderijen lagen aan weerszijden van de weg van Hoornsterzwaag naar Haule.

Oorspronkelijk stond de bebouwing van Donkerbroek aan weerszijden van de Herenweg tussen Hoornsterzwaag en Haule. De kerk van Donkerbroek is in 1714 gebouwd als vervanger van een middeleeuwse kerk. Uit de 16de eeuw (1500, 1508, 1509 en 1567) zijn bronnen bekend waarin de parochiekerk van Donkerbroek ter sprake komt.

Na het doortrekken van de Opsterlandse Compagnonsvaart tot aan Donkerbroek en verder naar het zuiden werd het bebouwingslint langs de weg in tweeën gedeeld. De kerk die aan de westkant van het dorp stond werd van de rest van de oorspronkelijke bebouwing gescheiden. Later kwam er ook bebouwing langs de Opsterlandse Compagnonsvaart. Voor de verdere ontwikkeling van Donkerbroek zijn de verveningen van belang geweest.

⁶ Oorkondes van 13 en 15 juli 1408: Arbitrage tussen de Bisschop van Utrecht en de Friezen van Stellingwerf, Schoterwerf en Oosterzeimgerlant over hooilanden onder IJsselhamme en over het bestuur van Kuinre. In Ooststellingwerf worden de volgende plaatsen genoemd: Oldebercoep, Westnijebercoep, Oestnijebercoep, Mackinge, Langedijk, Dungebroek, De Haule, Oosterwolde Fuychtoe, Appelsche en Elsloe. Het Utrechts Archief (HUA), inv.nr. 472.

Afbeelding 42: Uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 van Donkerbroek en omgeving (bron: HisGis).

Op het kadastrale minuutplan is te zien dat de bebouwing van Donkerbroek in 1830 aan weerszijden van de Herenweg en langs de Opsterlandse Compagnonsvaart stond (zie afbeelding 42). In 1630 is men in Gorredijk gestart met het graven van deze vaart. Op de kaart van Schotanus uit 1718 is te zien dat de vaart Donkerbroek nog niet had bereikt (zie afbeelding 43; linker kaartje). Dat was pas het geval in 1790. Rond 1830 werd het eindpunt van de vaart bij Smilde bereikt.

Ten westen van de Opsterlandse Compagnonsvaart staat de kerk uit 1714. De bebouwing van Donkerbroek lag in de 18de eeuw voornamelijk oostelijk van de kerk. Rondom Donkerbroek waren in de 18de en 19de eeuw uitgestrekte bossen en heidevelden aanwezig (zie afbeelding 42: roze is heide en dondergroen is bos). Van de bossen resteert nu nog het landgoed Ontwijk (1845).

Afbeelding 43: Links een uitsnede uit de kaart van Schotanus (1718) van Donkerbroek. Rechts een uitsnede uit de kaart van Eekhoff (1849-1859) (bron: Tresoar). Binnen de rode cirkels het 'Oud Kerkhof' en binnen de zwarte cirkels de kerk uit 1714.

Op de kaarten van Schotanus (1718) en Eekhoff (1849-1859) staat een 'Oud Kerkhof' aangegeven ten zuidwesten van het huidige Donkerbroek en wel aan de huidige Balkweg. Hier zijn bij het afgraven van zand in 1955 twee graven blootgelegd en onderzocht. Volgens de arbeiders die daar aan het werk waren, was er zelfs sprake van een dertigtal graven. Ook zou men hier al eerder een leemlaag en brokken baksteen hebben gevonden. Bij het iets noordelijker gelegen De Russchen is leem met laatmiddeleeuwse kogelpotscherven aangetroffen (ARCHIS: waarnummersnummer)

12187). Verondersteld wordt echter dat het materiaal van elders afkomstig was en bij De Russchen gestort is. Wellicht heeft ter plaatse van het Oude Kerkhof en directe omgeving een middeleeuwse voorganger van Donkerbroek gelegen, bestaande uit een nederzetting, kerk en kerkhof.

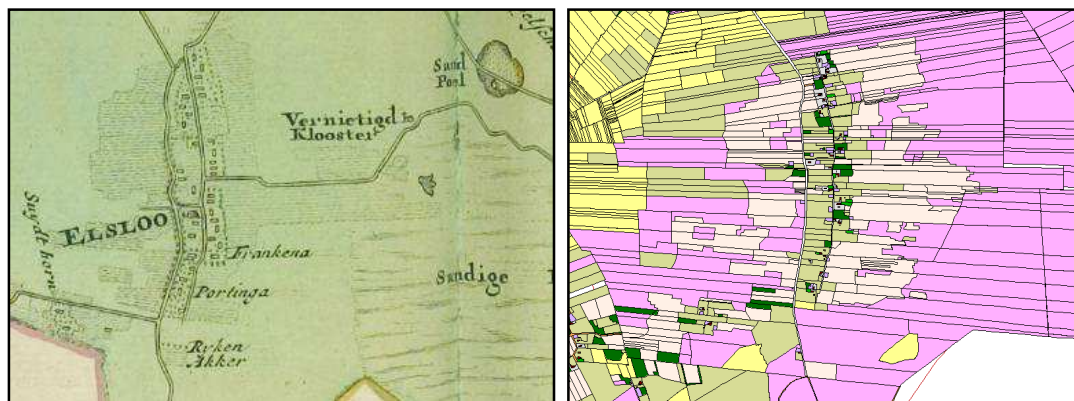
Elsloo

Het streekdorp Elsloo is in de 11de eeuw ontstaan. Elsloo behoorde tot één van de kerspelen die zich in 1328 van Drenthe afscheidden en zich aansloten bij de 'Friezen van Stellingwerf'. Elsloo wordt ook in de oorkondes van 1408 genoemd in verband met een geschil met de Bisschop van Utrecht over de huur van hooilanden in Lageland bij IJsselhamme. Elsloo diende 60 oude schilden aan de Bisschop van Utrecht te betalen. Volgens het Cohier der Stemmen van 1640 telde Elsloo 36 stemhebbende plaatsen, waarvan acht in de buurtschap Tronde stonden. In Elsloo stonden de stamhuizen (waarschijnlijk boerderijen) van de families Franken en Portinga. Deze huizen staan aangegeven op de kaart van Schotanus uit 1718 (zie afbeelding 44, linker kaartje). Ook op de kaart van Eekhoff uit 1849-1859 worden de huizen genoemd.

Elsloo heeft zich ontwikkeld langs twee parallel aan elkaar lopende noord-zuid gerichte wegen zoals op historische kaarten goed te zien is (zie afbeelding 44). Op de plek waar de Binnenweg en Buitenweg in het zuiden bij elkaar komen, stond de kerk die in 1632 was gebouwd en in 1913 is vervangen.

Tussen Elsloo en Appelscha loopt de Kloosterweg. Op de kaart van Schotanus uit 1718 staat aangegeven dat ten oosten een 'Vernietigd Klooster' ligt. Ook de kaart van Eekhoff (1849-1859) geeft ten oosten van Elsloo een kloosterlocatie aan: 'Voormalig Klooster 's Werelds Licht'. De aanduiding van een klooster op deze locatie is echter terug te voeren op een misverstand. Een 16de eeuwse bron spreekt over een klooster 'in Appelsche' wat is geïnterpreteerd als Appelscha (was waarschijnlijk Ter Apel). Ten oosten van Elsloo is volgens een in ARCHIS geregistreerde waarneming bouw materiaal aangetroffen dat afkomstig is van een boerderij uit de 17de eeuw.

In het buurtschap Tronde ontspringt het riviertje de Linde. Bij Tronde is aardewerk uit de 11de-12de eeuw gevonden wat er op wijst dat dit esgehucht ook uit de late middeleeuwen dateert.

Afbeelding 44: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus uit 1718 van Elsloo en directe omgeving; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op de kaart van Schotanus uit 1718 en de kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Elsloo zich in de 18de eeuw en aan het begin van de 19de eeuw concentreerde aan weerszijden van de huidige Hoofdweg (vroeger Binnenweg).

Fochteloo

Het lange streekdorp Fochteloo behoort tot de dorpen die in de late middeleeuwen zijn ontstaan. Bij Fochteloo heeft in de 2de-3de eeuw na Chr. al een boerennederzetting gelegen. Bij onderzoek lag er ten oosten van het huidige Fochteloo een nederzetting met een aantal boerderijen. Het dorp wordt voor het eerst genoemd in de oorkonde uit 1408, waarin staat geschreven dat 'Fuychtloe' een schatting van 35 oude schilden moet betalen aan de Bisschop van Utrecht. Het betreft het al eerder genoemde geschil met de Bisschop van Utrecht over de achterstallige pacht van hooilanden.

Volgens het Cohier der Stemmen stonden er in 1640 slechts 14 stemhebbende plaatsen in Fochteloo. Dit betekent dat de nederzetting ook toen al niet erg groot was.

Tot ongeveer 1800 kende Fochteloo het stroompje De Vogelrijd, dat 'uit het veen spruitende' enkele honderden meters ondergronds zijn weg vervolgde en in het 'Groot Diept' ten westen van Fochteloo uitmondde. Op de kaart van Schotanus uit 1718 staat de 'Vogel Ryd' aangegeven met daarbij de kanttekening " De plaats alwaar het aflopende watertje de Vogel Ryd genaamt onder d'aarde sig verbergd, komende ter plaatse b. wederom voor den dag' (zie afbeelding 45: linker kaartje). Fochteloo werd tegen het zure veenwater beschermd door middel van de Ley Dijk ten oosten van dit dorp.

Afbeelding 45: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus uit 1718 van Fochteloo en directe omgeving; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op de kaart van Schotanus uit 1718 en de kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Fochteloo in de 18de eeuw aan weerszijden van de doorgaande weg (Noordeinde en Zuideinde) staat. Ten oosten van Fochteloo bevinden zich rond 1830 uitgestrekte heidevelden en ten westen van Fochteloo liggen de hooi- en weilanden in het beekdal.

Haule

Het streekdorp Haule wordt ook gerekend tot één van de 12 kerspelen die zich in 1328 afscheidden van Drenthe. Er is bovendien een oorkonde uit de eerste helft van de 14de eeuw waarin de boeren van Haule worden genoemd. Het betreft een oorkonde afkomstig van het klooster Mariëngaarde bij Hallum. Dit klooster had bezittingen in Bakkeveen en in de oorkonde wordt vermeld: 'en zo buurman werd van de Hauler boeren' (oorkonde uit 1313). In 1408 is De Haule één van de dorpen die een schatting van 60 oude schilden aan de Bisschop van Utrecht moet betalen in verband met het geschil over de huur van hooilanden te IJsselhamme. Volgens het Cohier der Stemmen uit 1640 stonden er in Haule 20 stemhebbende boerderijen.

Afbeelding 46: Links een uitsnede uit de kaart van Schotanus uit 1718 van Haule; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op de kaart van Schotanus uit 1718 en de kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Haule zich in de 18de eeuw niet direct langs de doorgaande weg bevond. De huizen liggen in groepjes op enige afstand van deze doorgaande weg en vormen een ander bebouwingslint dan de weg die de verkaveling doorsnijdt en uit een latere periode moet dateren. Ten noorden en zuiden van het oudere ontginningslint met akkers en weilanden komen aan het begin van de 19de eeuw nog uitgestrekte heidevelden voor. In het beekdal liggen in die tijd de hooi- en weilanden.

Langedijke

Langedijke is een oud streekdorp aan de weg van Makkinga naar het gebied rond Appelscha. De oudste vermelding van het dorp Langedijke dateert uit 1408 en betreft het geschil met de Bisschop van Utrecht over de huur van hooilanden.

Afbeelding 47: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus uit 1718 van Haule; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op de kaart van Schotanus uit 1718 en de kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Langedijke zich in de 18de en het begin van de 19de eeuw met name aan de westkant van de weg bevond. In het begin van de 19de eeuw lagen langs de weg de erven met daarbij weilanden en akkers. Daaromheen lagen uitgebreide heidepercelen.

Makkinga

Makkinga is in de late middeleeuwen ontstaan uit een aantal ontginningshoeven die zich later uitbreidden tot de kluften Veurburen, Middelburen, Twytel en Veneburen (zie afbeelding 47: kaart van Schotanus). Waarschijnlijk is het gebied in cultuur gebracht vanuit de Tjonger, maar er wordt ook beweerd dat dit vanuit de hogere zandgronden in het oosten is gebeurd. Makkinga kwam tot ontwikkeling toen hier aan het eind van de late middeleeuwen een kerk werd gebouwd. Makkinga wordt genoemd in de oorkondes uit 1408 over het geschil met de Bisschop van Utrecht over de huur van hooilanden. Volgens het Cohier der Stemmen stonden er in 1640 34 stemhebbende plaatsen in Makkinga.

Aan de noordoostzijde van de kruising (zie afbeelding 48; linker kaartje) is in de 17de eeuw de Lycklama state gebouwd. Deze state is in 1829 afgebroken. De aanwezigheid van deze state (de enige in de wijde omgeving) laat zien dat Makkinga een bepaalde status bezat in het gebied. Van 1848-1886 was Makkinga de hoofdplaats van de grietenij en na 1856 zelfs een tijd de hoofdplaats van de gemeente.

Afbeelding 48: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus 1718; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op het kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Makkinga zich concentreert rond de kerk en de wegen die daar bij elkaar komen. Lycklama staat niet als stins/state terrein aangegeven op de CHK2. Op de kaart van Schotanus uit 1718 staat de kern van Makkinga aangegeven met aan de oostkant 'Lycklama' en daaromheen de buurtschappen Veene Buiren, Middel Buiren en Twytel.

Nijeberkoop

Het streekdorp Nijeberkoop is in de 13de eeuw ontstaan als dochternederzetting van Oldeberkoop. Nijeberkoop werd in de middeleeuwen ook Ostbrockop en Oostnijeberkoop genoemd. Nijeberkoop behoorde tot de twaalf parochies die zich in 1328 van Drenthe hebben losgemaakt. Ook wordt het dorp 'Oestnijeberkoop', genoemd bij het geschil met de Bisschop van Utrecht over de hooilanden in 1408. Ten noorden van de bebouwing langs de Buitengeweg stond de middeleeuwse kerk van Nijeberkoop met daaromheen een omgracht kerkhof. De kerk is in 1826 afgebroken, maar het kerkhof bleef in gebruik.

Afbeelding 49: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus 1718; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op het kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Nijeberkoop zich vooral aan de zuidkant van de weg van Oosterwolde naar Oldeberkoop bevindt. Op de kaart van Schotanus uit 1718 staat een dijk, de Abbendijk, aangegeven die van de Buyten wech (volgens Eekhoff: Binnenweg) naar de buurtschap Tronde loopt. Aan de noordkant van Nijeberkoop staat volgens de kaart van Schotanus (1718) een groot gebouw. Hier heeft tot 1826 de uit de middeleeuwen daterende kerk gestaan. De kadastrale leggers geven aan dat hier een kerkhof ligt. Op de kaart van Eekhoff uit 1849-1859 heet het pad van de doorgaande weg naar het kerkhof Lijkweg. Op het kerkhof is dan een klokkenstoel ingetekend.

Oldeberkoop

Het streekdorp Oldeberkoop is in de middeleeuwen ontstaan op de zandrug tussen de rivieren de Linde en de Tjonger. Het dorp wordt voor het eerst genoemd in 1228, toen Friese strijders in 'Brokope' bij elkaar kwamen om Drenthe in te trekken. In 1328 behoort Oldenbrockop tot de Stellingwerfse parochies die de eisen van de Bisschop van Utrecht inwilligen. Oldeberkoop wordt

in 1408 genoemd bij het geschil met Bisschop van Utrecht over hooilanden. In het midden van het dorp staat de Bonifatiuskerk die uit de 12e eeuw dateert.

Afbeelding 50: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus 1718; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op het kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing zich concentreert rond de kerk met kerkhof. Rondom Oldeberkoop liggen aan het begin van de 19de eeuw verschillende zogenaamde 'plaisierboschen' van grietman Jan Alberts Willinge, die in en rond Oldeberkoop veel landerijen en behuizingen in bezit had. Op de kaart van Schotanus staat de bebouwing van Oldeberkoop niet op de juiste manier op de kaart. Op de kaart van Schotanus staan vier 'vogelkooijen' ingetekend. Op de kaart van Eekhoff uit 1849-1859 staat bij deze vogelkooien aangegeven dat ze vervallen zijn. De parken of plezierbossen staan eveneens ingetekend en één van deze locaties wordt met naam genoemd, het Vredewoud of Lindebosch ten zuiden van Oldeberkoop. Een aantal landhuizen wordt eveneens genoemd, zoals Nieuw Friesburg (gebouwd na circa 1830) en Jagersrust. Bij een verhoging staat de naam Lijcklama, de plek van de vroegere Lycklamastins. Deze plek staat ook op de kaart van Schotanus als verhoging met de naam Lyklama aangegeven.

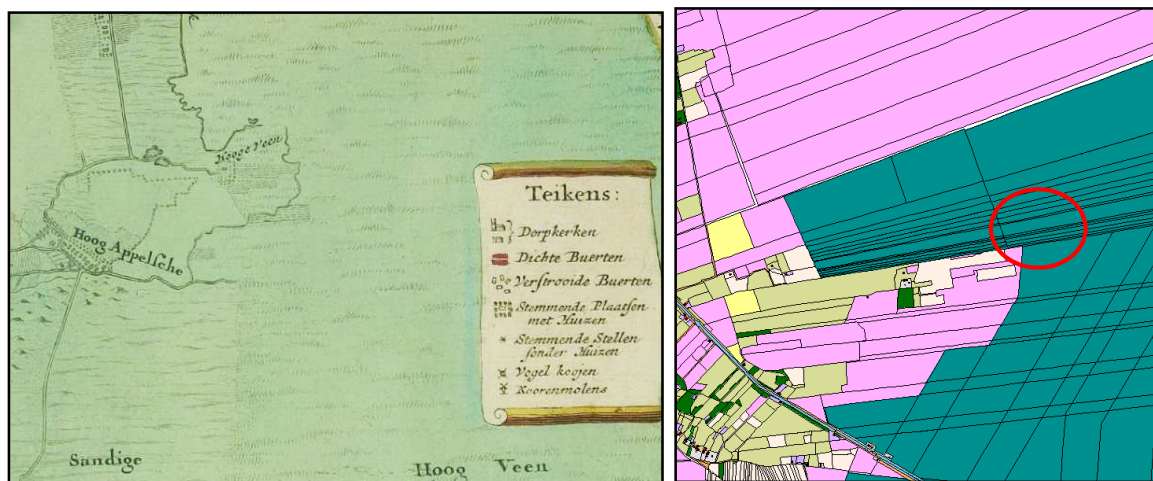

Afbeelding 51: Uitsnede uit een kaart van Eekhoff (1849-1859)(bron: Tresoar).

Ravenswoud

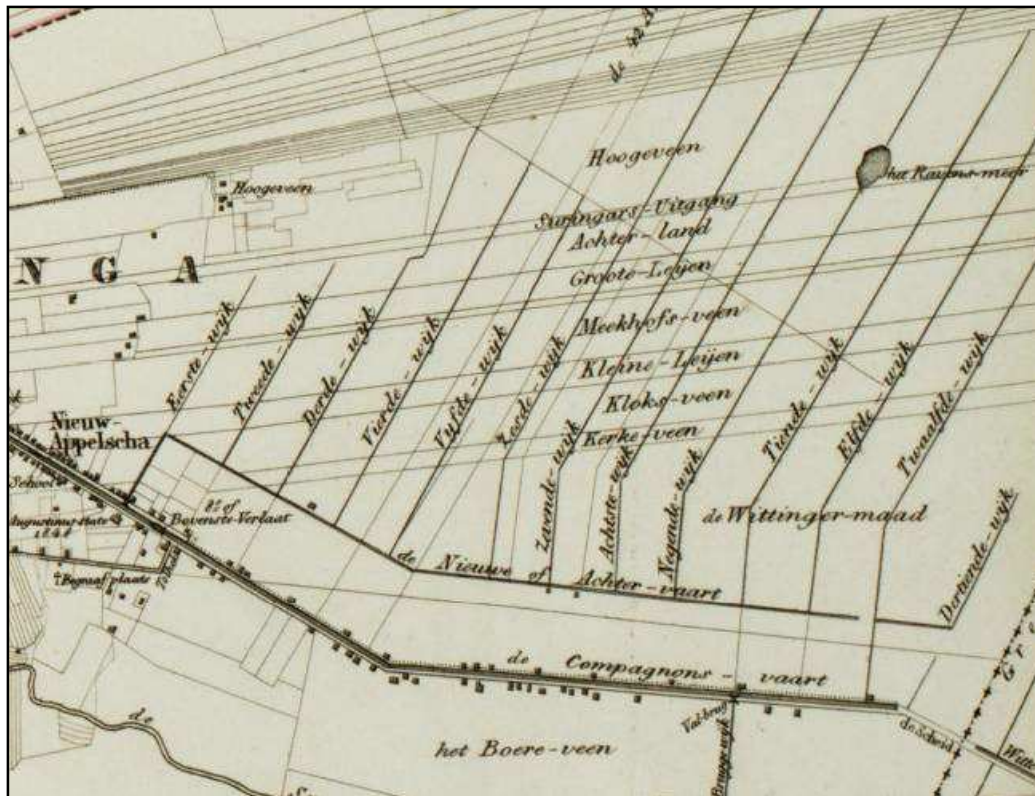
Ravenswoud is historisch gezien het jongste dorp uit de gemeente Ooststellingwerf. De geschiedenis van het gebied rond Ravenswoud is verbonden met de verveningswerkzaamheden die in 1827 aan de Vaart Noordzijde in Appelscha van start gingen. De Opsterlandse Compagnonsvaart was rond 1820 ter hoogte van het latere Ravenswoud gekomen en parallel ten noorden van deze vaart werd de Nieuwe Vaart gegraven. Vanuit de Nieuwe Vaart werden percelen voor vervening uitgegeven en werd een reeks parallelle wijken (onderlinge afstand van 225 meter) naar het noorden gegraven. De wijken waren nodig voor de afvoer van turf en de ontwatering van het veengebied. In 1846 werd de kruising van de Derde Wijk en de Eerste Kruiswijk bereikt en de nederzetting Ravenswoud ontwikkelde zich op deze kruising. De eerste bewoners van Appelscha-3de wijk (pas in 1952 Ravenswoud genoemd) waren veenarbeiders die door de veenbazen werden ingezet bij de turfwinning en het graven van wijken in dit gebied. Deze veenarbeiders woonden aanvankelijk in plaggenhutten. Vanaf 1871 werden de eerste huizen gebouwd.

Door de haaks op elkaar staande wegen en waterlopen is indertijd een zeer regelmatig bijna vierkant blok ontstaan, begrensd door de Nieuwe Vaart, Menneweg, Lycklamavaart en Vierde Opwijk. Ongeveer in het centrum van dit vierkant ligt het dorp Ravenswoud langs twee haaks op elkaar staande straten.

Afbeelding 54: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus 1718; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (binnen de rode cirkel de locatie van Ravenswoud (bronnen: Tresoar en HisGis).

Op het kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat er aan het begin van de 19de eeuw nog geen sprake is van bebouwing in Ravenswoud. Wel zijn er vanuit de Compagnonsvaart en de weg van Fochteloo naar Appelscha percelen getrokken die bij verschillende rijke families in eigendom waren. Het betreft families zoals Lycklama a Nijeholt uit Oldeboorn, Heloma uit Heerenveen en Prakken uit Elsloo. Op de kaart van Schotanus uit 1718 is het gebied nog niet opgedeeld in smalle percelen en wordt het gebied als hoogveen aangegeven. Op de kaart van Eekhoff uit 1849-1859 staan zowel de oudere langgerekte percelen (zie afbeelding 55) als de Nieuwe of Achtervaart met de daar haaks op gegraven wijken aangegeven. Ter plaatse waar de Derde Wijk op de kaart van Eekhoff een noordelijke wijk, waarschijnlijk de Eerste Kruiswijk, kruist is rond die tijd nog geen bebouwing aanwezig. Iets westelijker ligt wel een bebouwingscluster dat Hoogveen wordt genoemd en ook al voorkomt op de kadastrale minuut.

Afbeelding 55: Uitsnede uit de kaart van Eekhoff (1849-1859) van het gebied ten noorden van Appelscha (bron: Tresoar).

Waskemeer

Het streekdorp Waskemeer ligt ten westen van Haulerwijk en heette tot 1954 Haulerwijk-Beneden of Beneden Haulerwijk. Dit dorp heeft zijn ontstaan te danken aan de veenontginningen die hier in het midden van de 18de eeuw zijn begonnen. Ten behoeve van de ontginningswerkzaamheden moest er een vaart worden gegraven om de afvoer van de gemaakte turf mogelijk te maken. In 1756 is er een overeenkomst getekend met de eigenaresse van Backeveen, barones Thoe Startenbach, dat men de gegraven turf mag afvoeren over de wateren door Backeveen.

Afbeelding 56: Links uitsnede uit de kaart van Schotanus 1718; rechts uitsnede uit de kadastrale minuut uit circa 1830 (bron: HisGis en Tresoar).

Op het kadastrale minuutplan (circa 1830) is te zien dat de bebouwing van Waskemeer aan weerszijden van Mandewijk, de Oude Wijk en de Haulerwijkstervaart ligt. Op de kaart van Schotanus uit 1718 zijn Haulerwijk en Waskemeer nog helemaal niet aanwezig. Het gebied staat aangegeven als Hoog Veen. Op de kaart van Opsterland zijn de Mandewijk en de Oude Wijk al wel ingetekend, maar staat langs deze wijken nog geen bebouwing ingetekend.

5. Beleidskader van de gemeente Ooststellingwerf

Het archeologisch erfgoed is met de invoering van de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz) primair een verantwoordelijkheid van de gemeente geworden. Om deze wettelijke taak naar behoren te kunnen uitvoeren, heeft de gemeente Ooststellingwerf besloten eigen gemeentelijk archeologiebeleid vast te leggen in onderhavige 'Nota Archeologie' en de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart'.

5.1 Instrumentarium

Ter bescherming van het gemeentelijk bodemarchief worden verschillende instrumenten ingezet. Het gaat daarbij enerzijds om instrumenten die vanuit de wetgeving zijn geregeld, en anderzijds om instrumenten die vastgelegd zijn in het provinciale en gemeentelijke archeologiebeleid.

Ten behoeve van een goede gemeentelijke archeologische monumentenzorg worden in de gemeente Ooststellingwerf de volgende beleidsinstrumenten ingezet:

- Onderhavige Nota Archeologie;
- Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart;
- Bestemmingsplannen en/of beheersverordeningen;
- Erfgoedverordening;
- Plannen van Aanpak voor archeologisch vooronderzoek (zie ook Handleiding FAMKE op de website www.fryslan.nl/famke) en Programma's van Eisen voor archeologisch vervolgonderzoek.

5.1.1 Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart

Op de beleidsadvieskaart staan de bekende archeologische waarden binnen de gemeente Ooststellingwerf aangegeven. Het betreft in de eerste plaats de archeologisch waardevolle terreinen die op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en op de FAMKE van de provincie Fryslân staan aangegeven. Tevens zijn op de beleidsadvieskaart (net als op de FAMKE) vuursteenvindplaatsen en dobben c.q. pingoruïnes meegenomen (gebieden van provinciaal belang). Daarnaast zijn nog andere waardevolle terreinen aan de kaart toegevoegd, die voor de gemeente van belang zijn om de lange bewoningsgeschiedenis van deze regio te kunnen duiden. Zo is een aantal cultuurhistorisch waardevolle gebieden en lijnelementen met een archeologische component als terrein op de beleidsadvieskaart geplaatst. Naast de bekende waarden staan op de kaart ook zones aangegeven met een hoge of middelhoge verwachting op het aantreffen van (gave) archeologische vindplaatsen.

Wettelijk beschermde archeologische monumenten – streven naar behoud

Van deze terreinen is bekend dat zij waardevolle archeologische vindplaatsen/relicten uit één of meerdere perioden bevatten. Deze terreinen zijn wettelijk beschermd op grond van de Monumentenwet 1988. Het is verboden zonder of in afwijking van een vergunning een beschermd monument af te breken, te verstoren, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen (artikel 11 van de Monumentenwet 88, lid 2a). Wanneer er plannen bestaan die het bodemarchief ter plaatse kunnen schaden (aanleg leidingen, bouwwerken, wegen e.d.) is een vergunning van de Minister van Cultuur noodzakelijk, en dient bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) daartoe een aanvraag te worden gedaan. Aan de begrenzings van beschermde monumenten op de beleidsadvieskaart kunnen geen rechten worden ontleend. Voor de exacte begrenzings van de wettelijk beschermde archeologische monumenten is het verstandig de gemeente of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te raadplegen.

Archeologisch waardevolle terreinen en Cultuurhistorisch waardevolle terreinen met een archeologische component – streven naar behoud

Bij archeologisch waardevolle terreinen (niet wettelijk beschermde AMK-terreinen c.q. FAMKE-terreinen)⁷ als ook cultuurhistorisch waardevolle terreinen met een archeologische component, dient gestreefd te worden naar behoud van de hier aanwezige archeologische waarden. Indien behoud 'in situ' (ter plaatse) op bovengenoemde terreinen niet mogelijk is, dienen de aanwezige

⁷ Het gaat hier om terreinen die op de Archeologische Monumentenkaart staan en als zodanig zijn geregistreerd in de archeologische database ARCHIS van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

archeologische waarden bij ingrepen groter dan 50 m² middels archeologisch onderzoek veilig gesteld te worden.

Vuursteenvindplaatsen

Dit betreft reeds bekende vuursteenvindplaatsen, waarvan een gedeelte mogelijk al verstoord is. Bij ingrepen van meer dan 50m² moeten deze vindplaatsen middels een waarderend archeologisch onderzoek onderzocht worden. De resultaten van dit onderzoek kunnen inzicht geven in de behoudenswaardigheid van de vindplaats.

Cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones met een archeologische component

Bij cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones gaat het om waardevolle gebieden en (lijn)elementen die een hoge archeologische component kunnen bevatten. Onder de lijnelementen vallen een mogelijk veenontginningslint ten westen van het huidige Elsloo, een stuk leidend tussen Waskemeer en Petersburg, en de oude meanders van de Tjonger en Linde met daarin een aantal mogelijke doorwaadbare plaatsen ofwel voordes. Wat betreft de gebieden met een archeologische component zijn de oude akkercomplexen ofwel essen én de historische kernen en bebouwingslinten opgenomen op de beleidsadvieskaart. Bij ingrepen groter dan 100 m² in dergelijke terreinen dienen de archeologische waarden middels archeologisch onderzoek veilig gesteld te worden. In het geval van ingrepen in de oude meanders (waterlopen) van de Tjonger en Linde en hun zijarmen is het aan te bevelen deze archeologisch te laten begeleiden. Vooronderzoek in de vorm van boringen in oude rivierlopen levert over het algemeen weinig informatie op. Er kan beter een gedegen bureauonderzoek aan voorafgaan, waarbij nagegaan wordt of de oude meanders en/of dekzandkoppen langs de rivier gevaar lopen vergraven te worden door de voorgenomen ingrepen.

Rivierdalen en dobben

Rivierdalen: deze dalen kennen veelal een lage verwachting voor archeologische nederzettingen. Wel zijn hier slachtplaatsen, afvaldumps, boten, aanlegsteigers, kades, voordes en dergelijke te verwachten, met name in de buurt van dekzandkoppen. De laatste tijd heeft het onderzoek naar de archeologische waarde van rivier- en beekdalen een vlucht genomen en wordt het belang ervan steeds meer onderkend. Het Rijksbeleid is er op gericht ook onderzoek uit te voeren bij bodemingrepen in dergelijke dalen. Recentelijk heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed richtlijnen opgesteld voor archeologisch onderzoek in beekdalen, die ook aan de KNA zijn toegevoegd. Bij ingrepen groter dan 500 m² in de rivierdalen dient een archeologisch vooronderzoek te worden uitgevoerd.

Dobben: Dobben (pingoruïnes en soms ook vennen) en de directe omgeving daarvan kunnen belangrijke archeologisch en paleobotanische resten herbergen. Maar niet alle dobben zijn pingoruïnes of vennen. En ook niet alle pingoruïnes of vennen en/of hun nabije omgeving zijn in vroeger tijden bewoond geweest. Aanbevolen wordt om bij ingrepen van meer dan 500 m² deze dobben te laten onderzoeken door middel van een waarderend vooronderzoek.

Hoge en middelhoge verwachtingen

Behalve de bekende archeologische en cultuurhistorische waarden zijn op de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' voor de gemeente Ooststellingwerf ook *archeologische verwachtingswaarden* meegenomen. Deze verwachtingswaarden zijn opgesteld op grond van de bodemkundige en geomorfologische eenheden. Vooral de bodems waarin podzolvorming heeft plaatsgevonden, zijn in deze van belang. Bewoningsresten uit de prehistorie (steentijd) bevinden zich vooral op dergelijke bodems. De aanwezigheid van een podzolbodem duidt op goede ontwatering van het dekzand en de prehistorische mens had een bewoningsvoorkeur voor dergelijke droge bodems. Rond de jaartelling begon de mens echt last te krijgen van het oprukkende veen en aan het begin van de middeleeuwen waren alleen nog een paar hoge dekzandgebiedjes bewoonbaar. In de loop van de eeuwen werden de bewoningssporen en graven uit de prehistorie bedekt door een dik veenpakket. Op het veen is mogelijk ook weer gewoond in de ijzertijd en vroege middeleeuwen, maar deze vindplaatsen zullen ten gevolge van de veenontginningen vanaf de late middeleeuwen en de grootschalige turfwinning vanaf de 17de eeuw verdwenen zijn. Na het afgraven van het veen kwam het dekzand weer aan het oppervlak te liggen en daarmee het prehistorische loopvlak. Bij de ontginningen in de eerste helft van de 20ste eeuw zijn veel bewonings- en begravingssporen verloren gegaan. Alleen een aantal nederzettingen en grafheuvels heeft men in die tijd nog kunnen documenteren (zie hoofdstuk 4). In de loop van de 20ste eeuw is vervolgens de landbouwmechanisatie debet geweest aan een sluipende aantasting

van het bodemarchief. Op een aantal locaties binnen de gemeente Ooststellingwerf kunnen archeologische vindplaatsen echter wel goed bewaard zijn gebleven, namelijk op die locaties waar de akkers in de loop van de eeuwen zijn opgehoogd met potstalmest en heideplaggen. Het betreft gebieden waar hoge zwarte enkeerdgronden (de zogenaamde essen; ontstaan vanaf de 16de eeuw) en laarpodzolgronden (plaggenbemesting in 18de en 19de eeuw) voorkomen. De essen hebben vanwege hun hogere ouderdom en daardoor een langduriger bescherming van de onderliggende vindplaatsen een hogere status gekregen dan de laarpodzolgronden die pas vanaf de 18de of 19de eeuw zijn opgehoogd. Essen staan als *'Cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtszones met een archeologische component'* op de beleidsadvieskaart en laarpodzolgronden staan als gebieden met een *hoge archeologische verwachting* op de kaart.

Binnen de gemeente Ooststellingwerf hebben de laarpodzolgronden (bodemkaartcode: cHn21 en cHn23) vanwege de aanwezigheid van een beschermende buffer voor onderliggende vindplaatsen een **hoge archeologische verwachting** gekregen. Bij ingrepen groter dan 500 m² in gebieden met een hoge archeologische verwachting dient archeologisch vooronderzoek plaats te vinden. De andere podzolgronden en de ondiepe keileemgronden staan met een **middelhoge archeologische verwachting** op de beleidsadvieskaart. Het gaat daarbij om de volgende podzolgronden: veldpodzolgronden (code Hn21 en Hn23), vlieveengronden op zand met humuspodzol (code Vp), veengronden met humuspodzol (code iVp), meerveengronden op zand met humuspodzol (code zVp) en moerige podzolgronden (code kWp, vWp en zWp). Ook de weideveengronden op zand (code pVz) ter plaatse van dekzandkoppen hebben een middelhoge archeologische verwachting gekregen. Bij ingrepen groter dan 2500 m² in gebieden met een hoge archeologische verwachting dient archeologisch vooronderzoek plaats te vinden.

De gaafheid van bodems is bij het vervaardigen van de beleidsadvieskaart meegewogen, immers gave bodems betekenen dat de archeologische resten die in deze bodems aanwezig zijn, ook gaaf kunnen zijn. De aanwezigheid van een bouwvoor van maximaal 40 cm valt binnen de definitie van een gave bodem. Archeologische onderzoeken op percelen waar een dergelijke omvang van de bouwvoor aanwezig was, hebben aangetoond dat onder deze bouwvoor nog gave archeologische resten aanwezig zijn. Bodemverstoringen die dieper reiken dan de lagen waarin nog archeologische resten aanwezig kunnen zijn, hebben geleid tot de aanduiding 'lage verwachting' op de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart'. De diepteligging van archeologische resten is doorgaans afhankelijk van bedekking met jongere sedimenten; dit betekent dat archeologische resten zich zowel aan of vlak onder het maaiveld kunnen bevinden indien geen jongere sedimentatie heeft plaatsgevonden, als ook op behoorlijke diepte in het geval van afdekking met zand en veenpakketten.

Bodemverstoringen die naar zeggen wel hebben plaatsgevonden, maar die niet officieel zijn geadmistreerd, zijn niet op de beleidsadvieskaart verwerkt. Dergelijke verstoringen waren in het kader van het bureauonderzoek dat aan de Nota Archeologie en de beleidsadvieskaart ten grondslag ligt, niet verifieerbaar. Ten aanzien van ruilverkavelingen wordt opgemerkt dat deze weliswaar in een recent verleden op grote schaal in vrijwel geheel Nederland hebben plaatsgevonden, maar dat van algehele verstoring van archeologische resten in ruilverkavelingsgebieden geen sprake is. Vanzelfsprekend zullen percelen waarvan in de toekomst blijkt dat ze dusdanig diep verstoord zijn dat er geen gave archeologische resten meer te verwachten zijn, als gebied met een lage archeologische verwachting op de beleidsadvieskaart worden aangeduid. Sleufloze en ketting drainage dient te worden beschouwd als een zeer plaatselijke en smalle bodemverstoring die kan worden toegestaan in *gebieden met een hoge en middelhoge archeologische verwachting*.

Gebieden met bodems die niet voor menselijke bewoning geschikt waren (natte bodems) en percelen waarvan is vastgelegd dat er diepe bodemverstoring heeft plaatsgevonden, hebben de aanduiding 'lage verwachting' op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart gekregen. Dit betekent dat er vanuit archeologisch oogpunt geen beperkingen voor die gebieden gelden.

De 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' wordt tegelijkertijd met de 'Nota Archeologie' van de gemeente Ooststellingwerf vastgesteld. De beleidsadvieskaart dient als beleidsinstrument om tot op perceelsniveau beslissingen te kunnen nemen ten aanzien van de

bekende en te verwachten archeologische waarden. De beleidsadvieskaart is daarmee de onderlegger voor het in de Nota geformuleerde beleid.

5.1.2 Bestemmingsplannen en beheersverordeningen

De uitgangspunten van het gemeentelijk archeologiebeleid worden verankerd in de ruimtelijke plannen van de gemeente Ooststellingwerf. Het beleid is gebaseerd op de adviezen die horen bij de waardevolle terreinen en verwachtingsgebieden op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart. Zowel de bekende archeologische terreinen (uitgezonderd de wettelijk beschermde archeologische monumenten) als de nog te verwachten archeologische vindplaatsen, vallen onder de gemeentelijke verantwoordelijkheid en moeten middels regels in ruimtelijke plannen beschermd worden (artikel 38a van de Monumentenwet 1988). Daarnaast staat onder artikel 3.1.6, lid 4, sub a van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) aangegeven dat een bestemmingsplan alsmede een ontwerp hiervoor vergezeld moeten gaan van een toelichting, waarin onder andere een beschrijving wordt neergelegd van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden (gebouwde en cultuurlandschappelijke waarden) en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden (artikel 3.1.6, lid 4, sub a).

Archeologievriendelijke bestemmingsplannen c.q. beheersverordeningen

In de Toelichting van een bestemmingsplan/beheersverordening wordt een archeologische paragraaf opgenomen waarin wordt beschreven op welke wijze de archeologische (verwachtings)waarden beschermd worden, bijvoorbeeld door aan het ruimtelijk gebruik een stelsel van omgevingsvergunningen te koppelen. Dit krijgt vervolgens een juridische doorvertaling in de Regels (d.m.v. de dubbelbestemming 'Waarde archeologie'; zie voorbeelden in Bijlage B) en op de Verbeelding (voorheen Plankaart).

Bij de aanvraag van een omgevingsverordening in een gebied met de dubbelbestemming 'Waarde archeologie' wordt archeologisch onderzoek geëist indien hier archeologische (verwachtings)waarden in het geding gaan komen (zie kader: Monumentenwet 1988).

Monumentenwet 1988 en ruimtelijke ordening

Bij een bestemmingsplan kan in het belang van de archeologische monumentenzorg een omgevingsvergunning (voor aanlegactiviteiten, bouwactiviteiten, sloopactiviteiten binnen een beschermd stads- en dorpsgezicht en activiteiten als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel c van de Wabo) verplicht worden gesteld (artikelen 39 t/m 41 van de Monumentenwet 1988). Aan een omgevingsvergunning voor een bouwactiviteit kunnen voorschriften worden verbonden die nodig zijn met het oog op het belang van de archeologische monumentenzorg (artikel 40, tweede lid Monumentenwet 1988). De vergunningaanvrager voor de andere activiteiten kan in het belang van de archeologische monumentenzorg worden verplicht een rapport te overleggen waarin de archeologische waarde van het terrein waar de ingrepen gaan plaatsvinden in voldoende mate is vastgesteld. Indien bescherming van archeologische resten in de bodem bij planvoornemens niet langer mogelijk is, bieden de bestemmingsregels derhalve de mogelijkheid tot het afdwingen van archeologisch onderzoek.

Alle bestemmingsplannen en beheersverordeningen worden bij herziening aangepast op het aspect archeologie. De regels ten aanzien van de dubbelbestemming(en) 'Waarde archeologie' moeten gebaseerd zijn op kennis over de bekende en te verwachten archeologische waarden c.q. cultuurhistorische waarden met een archeologische component, zoals deze zijn weergegeven op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart van de gemeente Ooststellingwerf.

In bijlage B zijn standaard bestemmingsregels voor de dubbelbestemming(en) 'Waarde archeologie' opgenomen. De gemeente kan hier gebruik van maken bij het opstellen van nieuwe bestemmingsplannen/beheersverordeningen. Afhankelijk van de aanwezigheid van verschillende categorieën terreinen en verwachtingsgebieden worden in bestemmingsplannen één of meerdere dubbelbestemmingen 'Waarde archeologie' opgenomen. De gemeente is bevoegd gezag voor het

nemen van besluiten op vergunningaanvragen. Een uitzondering hierop vormen de wettelijk beschermde archeologische monumenten. Deze krijgen geen planologische bescherming middels een dubbelbestemming 'Waarde archeologie', maar zijn beschermd middels de Monumentenwet 1988. Binnen de gemeente Ooststellingwerf zijn negen wettelijk beschermde archeologische monumenten aanwezig.

Vroegtijdige toetsing op het aspect archeologie

Het is van belang nieuwbouwplannen en andere ruimtelijke ingrepen (zoals natuurontwikkeling, aanleg nieuwe infrastructuur, etc.) in een vroegtijdig stadium te toetsen op de aanwezigheid van archeologische (verwachtings)waarden. In dit stadium dient reeds een archeologisch vooronderzoek plaats te vinden aan de hand waarvan bepaald wordt of er behoudenswaardige archeologische waarden aanwezig zijn. Na het vooronderzoek wordt nagegaan of er planaanpassing c.q. -inpassing of een fysieke bescherming van de aanwezige resten mogelijk is. Is behoud van de waarden in de bodem niet mogelijk dan is archeologisch vervolgonderzoek noodzakelijk.

De gemeente doorloopt bij de besluitvorming over de te ondernemen archeologische stappen de archeologische monumentenzorgcyclus (zie bijlage C).

5.1.3 Erfgoedverordening

De principes van gemeentelijke archeologische monumentenzorg moeten vastgelegd worden in bestemmingsplannen en kunnen, voor zover er nog geen goede planologische bescherming is geregeld in de vigerende ruimtelijke plannen, middels een gemeentelijke Erfgoedverordening worden gewaarborgd.

5.1.4 Plan van Aanpak (PvA) en Programma van Eisen (PvE)

Indien onderzoek naar archeologische vindplaatsen aan de orde is, zal de gemeente Ooststellingwerf de randvoorwaarden voor de uitvoering van dat onderzoek opstellen. Deze randvoorwaarden gelden zowel voor prospectief onderzoek (oppervlaktekarteringen en veldkarteringen, boor- en sonderingsonderzoek, geofysisch onderzoek) als ook voor gravend onderzoek (proefsleuvenonderzoek, een definitieve opgraving en een archeologische begeleiding).

De randvoorwaarden voor prospectief onderzoek zijn gekoppeld aan de verschillende categorieën terreinen en verwachtingsgebieden. Hiervoor kunnen de 'Aanzetten tot een plan van aanpak' gebruikt worden die worden gegeven op de website van de FAMKE (www.fryslan.nl/famke).

In het geval van gravend onderzoek dient de initiatiefnemer ofwel verstoorder een Programma van Eisen (PvE) op te laten stellen. Dit is zelfs een wettelijke verplichting. In haar rol van 'bevoegd gezag' geeft de gemeente Ooststellingwerf middels dit PvE de voorwaarden aan voor de uitvoering van dat onderzoek (proefsleuven, opgraving of archeologische begeleiding). Uitgangspunten daarbij zijn de eisen zoals vastgelegd in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA). Het PvE voor gravend onderzoek moet worden opgesteld door een erkend archeoloog of een archeologisch bedrijf. De kosten van dit PvE zijn voor rekening van de initiatiefnemer ofwel 'verstoorder' (particulier, projectontwikkelaar, gemeente, etc.). De gemeente moet als 'bevoegd gezag' het Programma van Eisen goed (laten) keuren.

De gemeente zal als 'bevoegd gezag' toezicht regelen op de uitvoering van archeologisch onderzoek of bij het ontbreken van archeologische expertise hier iemand voor inhuren. De gemeente kan lopende het onderzoek wijzigingen in een PvE (laten) aanbrengen indien daar uit wetenschappelijk oogpunt of uit uitvoeringstechnisch oogpunt aanleiding toe is.

5.2 Voorlichting

Met de invoering van de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) en de wijziging van de Monumentenwet 1988 heeft de archeologische monumentenzorg binnen gemeenten niet langer een vrijblijvend karakter.

Om de gemeentelijke archeologische monumentenzorg op de juiste wijze te kunnen uitvoeren, is het noodzakelijk dat alle betrokkenen binnen de gemeentelijke organisatie op de hoogte zijn van het gemeentelijk archeologiebeleid en van de eisen die dit met zich meebrengt ten aanzien van

ruimtelijke ingrepen. Dit geldt zowel voor sectoren die zelf potentiële (ook kleinschalige) bodemverstorende ingrepen plegen als ook voor de sectoren binnen de gemeente die aanvragen voor omgevingsvergunningen behandelen.

Het is daarnaast van belang dat inwoners en andere potentiële bodemverstoorders helder en eenduidig worden geïnformeerd over het gemeentelijke archeologiebeleid: dat wil zeggen over de vastgestelde eisen op het gebied van de archeologische monumentenzorg, namelijk het veroorzakerprincipe. De 'verstoorder' betaalt de kosten van archeologisch vooronderzoek en vervolgonderzoek.

De gemeente Ooststellingwerf wil het maatschappelijk draagvlak vergroten door inzet van publieksvoorlichting, erfgoededucatie en tentoonstellingen. Dit komt het meest tot zijn recht waar de gemeente zelf initiatiefnemer van een verstoring, en dus opdrachtgever voor archeologisch onderzoek is. In geval van particulier initiatief verdient het aanbeveling om aanvullende wensen voor voorlichting en educatie plus de financiering daarvan in een zo vroeg mogelijk stadium van planvorming met de 'verstoorder' te bespreken.

De gemeente Ooststellingwerf hecht waarde aan het 'zichtbaar' maken van archeologie. Daar waar mogelijk zal het letterlijk zichtbaar maken van archeologie in de openbare ruimte (archeologie als inspiratiebron in ontwerp opdrachten) door het inpassen van het resultaat van archeologisch onderzoek in de nieuwe situatie gestimuleerd worden. Resultaten van archeologisch onderzoek dienen beschikbaar te komen voor het grote publiek c.q. de inwoners van de gemeente.

In de provincie Fryslân is op initiatief van de provinciaal archeoloog een aantal Archeologische Steunpunten ASP's) opgericht. In de gemeente Ooststellingwerf zijn nog geen archeologische steunpunten aanwezig. Maar de provincie Fryslân heeft de wens uitgesproken om samen met de gemeente een ASP op te richten in Appelscha. In dit ASP zou het thema 'bronstijd' een belangrijke rol moeten gaan spelen. Een archeologische steunpunt vormt een belangrijk instrument bij de voorlichting over de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van het betreffende gebied en het promoten van de archeologie.

5.3 Inzet amateurarcheologen en vrijwilligers

De gemeente Ooststellingwerf onderschrijft het belang van lokale en regionale ervaring en inbreng op het gebied van het archeologisch erfgoed. Amateurarcheologen zijn vaak de extra ogen en oren van de professionele archeologen. Onder het gewijzigde beleid op het gebied van archeologisch onderzoek wordt het voor amateurs moeilijk om archeologisch onderzoek uit te voeren. De gemeente streeft er dan ook naar hen te betrekken bij archeologisch veldonderzoek uitgevoerd door een archeologische marktpartij. Amateurs kunnen dan graven onder de verantwoordelijkheid van een archeologisch bedrijf. De inzet van amateurarcheologen kan middels het Programma van Eisen worden geregeld.

Daarnaast kunnen amateurs ingezet worden voor educatie, tentoonstellingen en voorlichting over de geschiedenis van het gebied en treden zij op als gastheer in de Archeologisch Steunpunten.

5.4 Archeologische ondersteuning

De gemeente heeft er voor gekozen haar taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg uit te voeren door het inhuren van archeologische expertise bij het Steunpunt Monumentenzorg Fryslân. Behalve het eigen gemeentelijk apparaat kunnen ook particulieren, projectontwikkelaars en andere instanties bij deze archeoloog terecht voor vragen en gratis adviezen over de volgende onderwerpen:

- wet- en regelgeving, zoals de Wet op de archeologische monumentenzorg en Monumentenwet 1988;
- gemeentelijk archeologiebeleid;
- informatie opvragen over archeologische (verwachtings)waarden;
- onderzoeksverplichtingen.

Voor archeologische ondersteuning tijdens het onderzoekstraject of het laten het vervaardigen van bepaalde producten kan de initiatiefnemer (ook de gemeente als verstoorder) een beroep doen op een archeologische marktpartij of de archeologische helpdesk van het Steunpunt Monumentenzorg Fryslân. Het kan daarbij onder meer gaan om het laten vervaardigen van 'adviserende bureauonderzoeken', het schrijven of beoordelen van Programma's van Eisen voor archeologisch onderzoek, het aanvragen en beoordelen van onderzoeksoffertes, het aanbesteden van onderzoek, het begeleiden van het onderzoekstraject of het beoordelen van archeologische rapportages.

5.5 Financiering

5.5.1 Kosten voor de gemeente vanwege opstellen en uitvoeren van archeologiebeleid

Uitvoeringskosten die gepaard gaan met de invoering van de Wet op de archeologische monumentenzorg en de herziening van de Monumentenwet 1988, zijn onder meer de kosten voor het inhuren van archeologische expertise bij een archeologische marktpartij of het Steunpunt Monumentenzorg.

Het Rijk verstrekt voor bovengenoemde kosten een bestuurslastenvergoeding aan gemeenten en provincies. Deze bestuurslastenvergoeding wordt uitgekeerd via het Gemeentefonds en heeft een structureel karakter. Dit bedrag wordt jaarlijks bepaald en is afhankelijk van het aantal wooneenheden per gemeente. De gemeente Ooststellingwerf kan de bestuurslasten-vergoeding die de gemeente van het rijk ontvangt, voor de uitvoering van haar archeologiebeleid reserveren.

5.5.2 Kosten voor de gemeente als verstoorder

De gemeente is niet alleen de bevoegde overheid op het gebied van de archeologische monumentenzorg, maar in een aantal gevallen ook initiatiefnemer van ruimtelijke ingrepen. Te denken valt aan bouw- en inrichtingsprojecten, aanleg rioleringen en infrastructuur, en andere activiteiten die met bodemversturende ingrepen gepaard gaan. De gemeente zal als initiatiefnemer zelf de kosten voor archeologisch (voor)onderzoek op zich moeten nemen. Volgens de Grondexploitatiewet kunnen deze kosten kunnen onder bepaalde condities verhaald worden op de grondexploitatie.

5.5.3 Excessieve opgravingskosten

De financiële gevolgen van definitief archeologisch onderzoek (opgravingen) kunnen onder omstandigheden onevenredig hoog zijn. In de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) is daarom bepaald dat kosten die redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste behoren te blijven bij de aanvrager, op verzoek vergoed kunnen worden door burgemeester en wethouders. De wetgever heeft niet bepaald, wanneer precies sprake is van excessieve kosten. De gemeente Ooststellingwerf bepaalt per geval of er sprake is van onevenredig hoge kosten.

Het Rijk verstrekt jaarlijks een bedrag aan gemeenten en provincies als tegemoetkoming in de excessieve kosten bij archeologische opgravingen. Deze tegemoetkoming wordt jaarlijks uitgekeerd via het Gemeentefonds. Omdat van te voren niet kan worden aangegeven of de tegemoetkoming in de excessieve kosten (via het Gemeentefonds) toereikend zal zijn om een excessief duur onderzoek te kunnen bekostigen, zal in voorkomende gevallen mogelijk nog een beroep gedaan moeten worden op de algemene reserves of op de post onvoorzien van de gemeente.

5.5.4 Toevalsvondsten

Bij 'toevalsvondsten' kan een initiatiefnemer van een bodemingreep niet verplicht worden onderzoekskosten voor rekening te nemen. Het gaat hierbij om belangrijke archeologische resten die te voorschijn komen bij bodemingrepen in gebieden waar volgens de van de gemeente Ooststellingwerf geen onderzoek hoeft plaats te vinden, of in gebieden die na archeologisch vooronderzoek zijn vrijgegeven. Op basis hiervan mocht het initiatief immers zonder (verdere) archeologische verplichtingen worden gerealiseerd. Omdat dergelijke vondsten wel gemeld en in bepaalde gevallen zelfs nader onderzocht moeten worden, zal de verdere handelwijze van geval tot geval worden afgewogen.

Indien nader onderzoek noodzakelijk is, zal de initiatiefnemer moeten dulden dat het werk wordt stilgelegd of dat er anderszins voorschriften worden gesteld omtrent de uitvoering van het werk. Het gaat dan om toevalsvondsten die van zeer groot, veelal nationaal belang zijn. De initiatiefnemer zal in dergelijke situaties niet de kosten voor het archeologische onderzoek hoeven te dragen, omdat hij op basis van een gemeentelijk besluit heeft voldaan aan zijn wettelijke verplichtingen. Voor de schade die voortvloeien uit het stilleggen van de werkzaamheden, kan de initiatiefnemer aanspraak maken op vergoeding van de daaruit voortvloeiende kosten, te bepalen naar redelijkheid en billijkheid.⁸

De gemeente kan als bestuursorgaan bepalen dat een initiatiefnemer moet dulden dat een terrein in het belang van archeologisch onderzoek moet worden betreden en dat daarin opgravingen worden gedaan, wat tot vertraging leidt van de werkzaamheden en dus een schadepost met zich mee brengt.⁹ De schade die de initiatiefnemer hiervan ondervindt, moet naar redelijkheid door het bestuursorgaan (in deze de gemeente) worden vergoed.¹⁰ Dit betekent dat de gemeente voor een onverwachte kostenpost kan komen te staan.

⁸ Artikelen 56, 57 en 58 van de Monumentenwet 1988.

⁹ Artikel 57, sub 2 Monumentenwet 1988.

¹⁰ Artikel 58, sub 2 Monumentenwet 1988.

6. Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart

De Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart van de gemeente Ooststellingwerf omvat bekende archeologische waarden, cultuurhistorische waarden met een archeologische component en archeologische verwachtingswaarden. De kaart is gebaseerd op de volgende gegevens:

- de Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE): de advieskaarten 'steentijd-bronstijd' en 'ijzertijd-middeleeuwen';
- de Cultuurhistorische Kaart (CHK2) van de provincie Fryslân;
- archeologisch waardevolle terreinen (AMK-terreinen), zoals deze staan aangegeven op de Archeologische Monumentenkaart voor de provincie Fryslân;
- de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
- bodemkundige, geologische en geomorfologische gegevens;
- de in ARCHIS geregistreerde waarnemingen (vindplaatsen);
- gegevens over de historische dorpskernen en -linten die staan aangegeven op de kadastrale minuutplannen uit het begin van de 19de eeuw;
- waarnemingen en vindplaatsen uit archeologische onderzoeksrapporten (zie Literatuurlijst);
- archeologische onderzoeken uitgevoerd in het kader van het vervaardigen van de FAMKE;
- literatuur met betrekking tot bovengenoemde zaken;
- door amateurs en kenners aangeleverde gegevens over archeologische vindplaatsen en andere informatie.

Hieronder wordt nader ingegaan op de archeologische waarden die in de gemeente Ooststellingwerf van belang worden geacht.

6.1 Archeologisch waardevolle terreinen (AMK-terreinen)

Op de Archeologische Monumentenkaart (AMK; bron: ARCHIS van de RCE) staan 31 archeologisch waardevolle terreinen aangegeven binnen het grondgebied van de gemeente Ooststellingwerf (zie bijlage J: Archeologische Monumentenkaart). Deze terreinen staan op de Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE) als bruin vlak (beschermde archeologische monumenten) c.q. rood vlak (andere AMK-terreinen) ingetekend. Bij de archeologisch waardevolle AMK-terreinen, gaat het om terreinen die op de AMK de status hebben van 'terrein van zeer hoge archeologische waarde, beschermd', 'terrein van zeer hoge waarde', 'terrein van hoge waarde' en 'terrein van archeologische waarde'. Op de beleidsadvieskaart wordt geen onderscheid gemaakt in de 'status' (zoals op de AMK) tussen de verschillende soorten niet wettelijk beschermde terreinen. Voor alle terreinen geldt 'streven naar behoud'. Binnen de gemeente Ooststellingwerf komen negen wettelijk beschermde archeologische monumenten (BM's) voor.

Op de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' van de gemeente Ooststellingwerf staan 28 archeologisch waardevolle terreinen (drie minder dan op de AMK). De historische kernen van Makkinga, Oosterwolde en Oldeberkoop worden op de gemeentelijke beleidsadvieskaart niet meer als AMK-terrein opgevoerd, maar staan op de kaart als *Historische kern of bebouwingslint* aangegeven (zie ook paragraaf 6.4).

De wettelijk beschermde archeologische monumenten staan op de beleidsadvieskaart als *rood vlak* aangegeven, de niet beschermde archeologische terreinen als *hardroze vlak*. In de gemeente Ooststellingwerf liggen de volgende archeologisch waardevolle terreinen (zie bijlage I: Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart; bijlage J: Archeologische Monumentenkaart en bijlage L: Uitgebreide rapportage monumenten):

- terrein bij de Galgenberg te Donkerbroek met bewoningssporen uit het mesolithicum-neolithicum, een graf uit het neolithicum-bronstijd en een urnenveld uit de bronstijd (BM)(AMK-nummer 1332);
- terrein bij de Falkena Hoeve te Weper met bewoningssporen uit het mesolithicum (BM)(AMK-nummer 1333);
- terrein bij De Pegge te Donkerbroek met bewoningssporen met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum (BM)(AMK-nummer 1334);

- terrein bij het Lochtenrek/Buterheide Veld te Oosterwolde met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum en de ijzertijd (*BM*)(AMK-terrein 1336);
- terrein aan de Bovenweg bij Hoogeduurswoude met bewoningssporen uit het mesolithicum en neolithicum (Enkelgrafcultuur) (*BM*)(AMK-nummer 1337);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum te Prikkedam langs een oude loop van de Tjonger bij Twijtel (*BM*)(AMK-nummer 1338);
- terrein met bewoningssporen uit het mesolithicum en neolithicum in het Fochtelooërveen bij Fochteloo (AMK-nummer 2033);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum langs de Tjonger bij Twijtel (AMK-nummer 8175);
- terrein met bewoningssporen uit het mesolithicum bij Sluiszicht te Nijberkoop (AMK-nummer 8178);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum langs de Tjonger bij Twijtel (AMK-nummer 8180);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum te Prandinga bij Oosterwolde (AMK-nummer 8224);
- terrein met bewoningssporen uit het mesolithicum bij Trondehaar/Schapepoel bij Elsloo (AMK-nummer 8228);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-neolithicum en vroege bronstijd bij de Fochtelertil in Oosterwolde (AMK-nummer 8229);
- terrein met een graf uit het laat-neolithicum en bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Klazinga bij Oosterwolde (AMK-nummer 8230);
- terrein met bewoningssporen uit het mesolithicum en ijzertijd/Romeinse tijd te Jardinga (AMK-nummer 8231);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum in De Pegge bij Donkerbroek (AMK-nummer 8232);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum langs de Opsterlandsche Compagnonsvaart bij Donkerbroek (AMK-nummer 8233);
- terrein met bewoningssporen uit het neolithicum-ijzertijd en de vroege middeleeuwen, als ook een kerkhof uit de late middeleeuwen op de Oosterse Es te Appelscha (AMK-nummer 8235);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-neolithicum en midden-ijzertijd bij Medhuizen te Oosterwolde (AMK-nummer 8236);
- terrein met waarschijnlijk een urnenveld uit het laat-neolithicum-late bronstijd aan de Schansdijk bij Donkerbroek (AMK-nummer 8237);
- terrein met bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Weper bij Oosterwolde (AMK-nummer 8238);
- terrein met bewoningssporen uit de late bronstijd en midden ijzertijd te Weper bij Oosterwolde (AMK-nummer 8239);
- terrein met bewoningssporen uit het paleolithicum en mesolithicum langs de Opsterlandsche Compagnonsvaart bij Donkerbroek (AMK-nummer 8241);
- terrein met bewoningssporen uit het mesolithicum en neolithicum op De Heuvel bij Makkinga (AMK-nummer 8243);
- terrein met bewoningssporen uit het neolithicum en de bronstijd en een begraafplaats uit de vroege middeleeuwen bij Appelscha (AMK-nummer 8874);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum (Hamburgcultuur) en mesolithicum op het Haulerveld (Haule I en Haule III) bij Waskemeer (*BM*)(AMK-nummer 9615);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-mesolithicum op het Haulerveld (Haule II) bij Waskemeer (*BM*)(AMK-nummer 9616);
- terrein met bewoningssporen uit het laat-paleolithicum (Tjongercultuur) en mesolithicum op het Haulerveld (Haule V) bij Wasekmeer (*BM*)(AMK-nummer 9617).

6.2 Cultuurhistorisch waardevolle terreinen met een archeologische component

De gemeente Ooststellingwerf hecht grote waarde aan cultuurhistorisch waardevolle terreinen die een archeologische component bevatten. De gemeente heeft besloten deze terreinen alvast mee te nemen op de beleidsadvieskaart. Het betreffen de volgende terreinen en lijnelementen zoals deze ook op de Cultuurhistorische Kaart (CHK2) van de provincie Fryslân staan aangegeven:

- een stins en/of state-terrein: de Lycklamastins in Oldeberkoop. In 1832 was er sprake van een 'plaisiertuin' met huis en erf (*geel omlijnd*);
- drie verdwenen schansen: de Bekhofschan bij Oldeberkoop uit 1582/1593 (Tachtigjarige Oorlog en Fries Waterlinie; de Breebergschan bij Waskemeer uit 1593 (Tachtigjarige Oorlog en Friese Waterlinie) en de schans bij Makkinga uit 1673 (Friese Waterlinie)(*zwart omlijnd*). Ten noorden van de Breebergschan heeft op de grens van Opsterland en Ooststellingwerf nog een verdedigingswerk 'Oud Leger' gelegen, maar deze locatie is nog niet meegenomen;
- oude kerken of kerkterreinen bij Oldeberkoop, Nijeberkoop, Makkinga, Donkerbroek (2 x, waaronder een oud kerkhof), Haule, Oosterwolde, Fochteloo, Appelscha/Terwisscha en Elsloo (*paars omlijnd*);
- twee kampen uit de Tweede Wereldoorlog en later: Ybenhaar en Oranje ten oosten van Fochteloo (*blauw omlijnd*).

6.3 Vuursteenvindplaatsen en dobben (provinciale terreinen)

Op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart staan vuursteenvindplaatsen en dobben aangegeven die door de provincie als 'archeologisch waardevol' worden gezien. Voor deze locaties geldt een verhoogde verwachting op het aantreffen van een gave vindplaats. Op dergelijke locaties dient bij voorgenomen ingrepen eerst een waarderend booronderzoek plaats te vinden (zie ook Handleiding FAMKE; www.fryslan.nl/famke).

Het betreft reeds bekende vuursteenvindplaatsen (*lila vlakken*). De kans om op deze locaties archeologische resten uit de steentijd aan te treffen, is zeker aanwezig. Daarnaast gaat het om dobben of pingoruïnes (*paarsblauwe vlakken*)(zie Handleiding FAMKE). In pingoruïnes kunnen belangrijke paleobotanische resten (stuifmeel) aanwezig zijn die informatie bevatten over de landschapsgeschiedenis (planten en bomen die in de omgeving groeiden) en over de komst van de eerste landbouwers (akkeronkruiden) in deze gebieden.

6.4 Cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones met een archeologische component

Behalve de in paragraaf 6.1 genoemde AMK-terreinen is een aantal cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones met een archeologische component aan de beleidsadvieskaart toegevoegd. Het betreft hierbij de volgende (lijnelementen en gebieden):

- de historische dorpskernen van Makkinga, Oosterwolde, Oldeberkoop, Appelscha (omgeving Boerestreek), Donkerbroek, Elsloo en Fochteloo (*groen gerasterd*). Tevens is een aantal historische buurtschappen (o.a. Weper, Jardinga en Tronde), lintdorpen (o.a. Nijeberkoop en Haule) en bebouwingslinten op de beleidsadvieskaart gezet (*groen gerasterd*). Bij de bebouwingslinten gaat het om boerderijlinten die in 1830 op de kadastrale minuut stonden;
- de essen ofwel oude akkercomplexen (*lichtbruin gearceerd*);
- de voordden door de rivieren de Tjonger, de Linde, het Grootdiep en het Kleindiep (*rood gerasterd*);
- de leidijk tussen Waskemeer en Petersburg (*bruin omlijnde en gespikkelde zone*). De verdwenen leidijk ten oosten van Fochteloo staat als aandachtspunt op de kaart (*bruin lijnelement*);
- de historische, meanderende lopen van de Tjonger, de Linde, het Grootdiep en het Kleindiep, op de beleidsadvieskaart aangeduid als waterlopen (*breed blauw lijnelement*);
- een mogelijk middeleeuws veenontginningslint ten westen van Elsloo (*breed geel lijnelement*).

6.5 Rivierdalen

De brede rivierdalen van de Tjonger en Linde en alle zijarmen staan als *blauw gerasterde gebieden* op de beleidsadvieskaart aangegeven. In deze dalen kunnen bij aanwezigheid van een veenpakket allerlei aan water gerelateerde relicten bewaard gebleven zijn. Het kan hierbij gaan om resten van steigers, houten bruggen, boten en offers. Daarnaast zijn in de buurt van dekzandhoogten waar in het mesolithicum is gewoond, afvaldumps en slachtplaatsen te verwachten in de rivierdalen.

6.6 Archeologische verwachtingswaarden

Op grond van de bodemkundige en geomorfologische eenheden zijn de verwachtingswaarden opgesteld. Vooral de bodems waarin podzolvorming heeft plaatsgevonden, zijn in deze van belang. Bewoningsresten uit de prehistorie (steentijd) bevinden zich vooral op dergelijke bodems. De aanwezigheid van een podzoldodem duidt op goede ontwatering van het dekzand en de prehistorische mens had een bewoningsvoorkeur voor dergelijke droge bodems. Op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart hebben de gebieden met laarpodzolgronden een hoge archeologische verwachting gekregen (*roze-oranje gebieden op de beleidsadvieskaart*) en de andere podzolgronden een middelhoge archeologische verwachting (*okergele gebieden*) (zie voor de onderbouwing paragraaf 5.1.1).

6.7 Kennislacunes

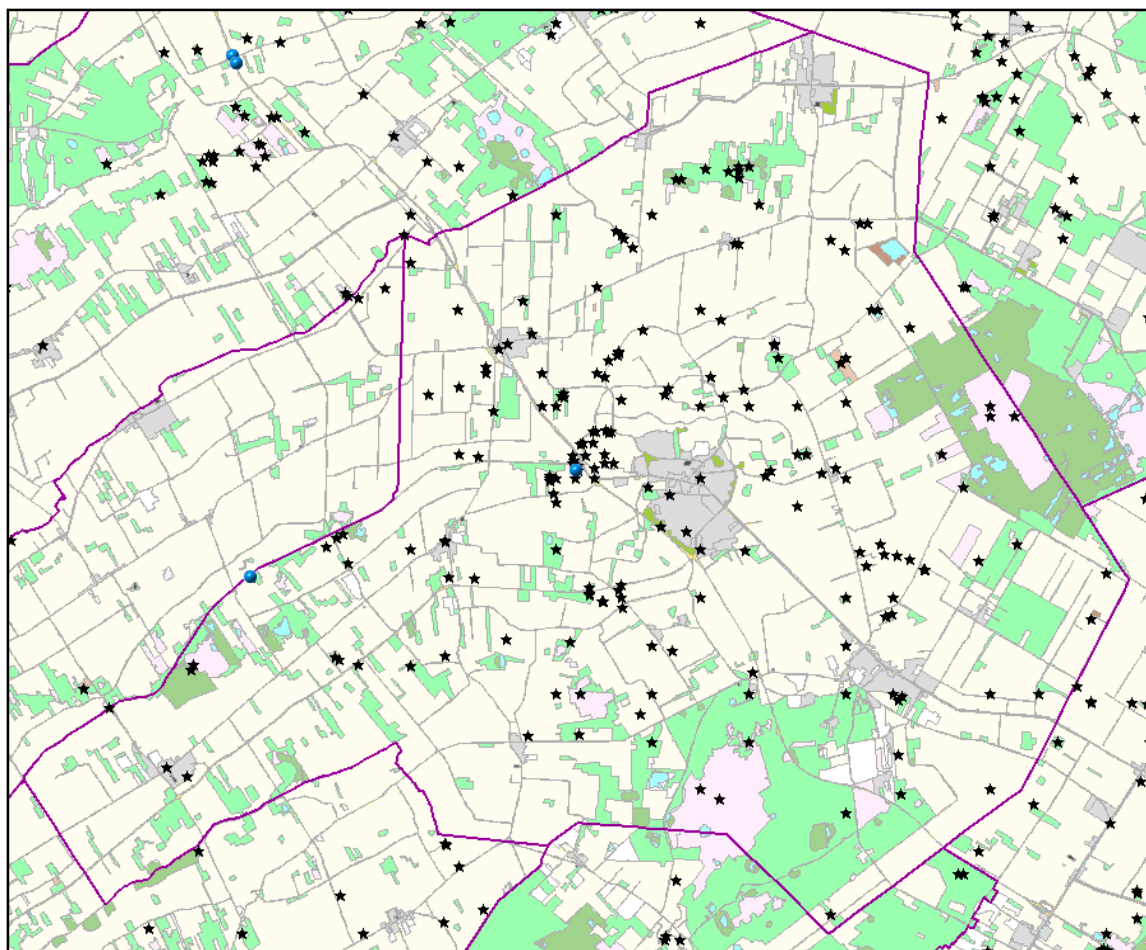
Verspreidingspatroon bekende archeologische waarnemingen

Het verspreidingspatroon van bekende archeologische vindplaatsen is in de gemeente Ooststellingwerf helemaal regelmatig. Uit sommige gebieden, zoals het gebied in het westelijke deel van de gemeente, zijn weinig vindplaatsen bekend. Bovendien is er met name naar vindplaatsen uit de steentijd gezocht, omdat deze periode erg in de belangstelling kwam te staan door de onderzoeken van H.J. Popping en de latere steentijdonderzoeken vanuit het Biologisch Archeologisch Instituut (nu Groninger Instituut voor Archeologie) in Groningen. Veel waarnemingen zijn afkomstig van terreinen waar in het verleden archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld van het Haulerveld (Haule I t/m V), in en langs het dal van de Tjonger (bij Jardinga), bij Fochteloo en Donkerbroek.

Er zijn tot nu toe circa 220 waarnemingen (losse vondsten en vondstcomplexen) bekend bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (database ARCHIS van de RCE; vroeger ROB) (zie afbeelding 57). Het is echter zeer aannemelijk dat een groot aantal vondstmeldingen niet is ingevoerd in ARCHIS.

Bij een uitgebreide inventarisatie van alle vondsten die in de afgelopen tijden door amateurarcheologen zijn verzameld en het nalopen van verzamelingen van amateurs kunnen er meer gegevens over belangrijke vindplaatsen aan het licht komen. Ook moet achterhaald worden of er in het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD) in Nuis meer gegevens over vindplaatsen in Ooststellingwerf bekend zijn dan in ARCHIS zijn opgenomen. Ook het bestuderen van amateurcollecties (zoals in de gemeente Achtkarspelen) zou nog tot meer informatie of nieuwe inzichten kunnen leiden wat betreft de bewoningsgeschiedenis van Ooststellingwerf.

In het NAD in Nuis zijn ook de opgravingsgegevens van alle onderzoeken ondergebracht die in het verleden in de gemeente hebben plaatsgevonden, waaronder opgravingstekeningen, dagrapporten en vondstendozen.

Afbeelding 57: Kaart uit ARCHIS met daarop aangegeven de archeologische waarnemingen (zwarte sterren) en vondstmeldingen (blauwe stip) binnen de gemeente Ooststellingwerf.

Rivierdalen en archeologie

In de rivierdalen van de Tjonger en Linde en in voormalige depressies moet men rekening houden met de aanwezigheid van aan water gerelateerde archeologische resten (houten steigers, paalzettingen van oude houten bruggen, knuppelwegen, voordren) of afvaldumps behorend bij steentijdkampementen op naastgelegen dekzandkoppen en offervondsten (o.a. bijlen, bronzen lanspunten).

Uit vondstmeldingen en archeologische onderzoeken komt duidelijk naar voren dat de dalen van de Tjonger en Linde een schat aan gegevens bewaart over de allereerste bewoning in de steentijd tot in de middeleeuwen. Met name in en langs de oude meanders van de Tjonger en Linde en hun zijrivieren worden steeds weer resten aangetroffen. Het is van belang inzicht te krijgen in de relatie tussen mogelijke nederzettingslocaties langs deze rivieren en de daarbij horende afvaldumps en oversteekplaatsen (voorden). Alleen dan zijn dit soort complexen beter te beschermen tegen allerlei ingrepen in dit prehistorische en historische landschap.

Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is belangstelling voor nader onderzoek van de dalen van de Tjonger en de Linde. Langs deze dalen ligt een aantal wettelijk beschermde monumenten.

Middeleeuwse ontginningslinten

De ontginning van veengebieden gedurende de middeleeuwen vanuit de rivierdalen is waarschijnlijk rond 1000 na Chr. van start gegaan. De ontginningslinten verplaatsen zich in de loop van de tijd steeds verder bij de beekdalen vandaan. Ook in Ooststellingwerf zijn er aanwijzingen voor het verleggen van de ontginningsassen, zoals bij Donkerbroek en Elsloo. Een nadere studie naar verdwenen ontginningslinten (met oude kerkhoven en restanten van bewoning) zou meer inzicht kunnen geven in de vroege ontginningsgeschiedenis van het gebied en de locaties waar mogelijk verdwenen veenontginningsnederzettingen kunnen liggen.

Archeologische sporen onder esdekken

Onder de essen bij Oud Appelscha zijn bewoningssporen aangetroffen uit de vroege middeleeuwen. Het is niet uit te sluiten dat er ook bewonings- en/of begravingssporen uit prehistorie en Romeinse tijd onder de essen liggen. Oudere sporen en relictten zijn eeuwenlang goed bewaard gebleven, omdat zich hier vanaf de late middeleeuwen een esdek heeft ontwikkeld door bemesting met stalmest en heideplaggen. Bij het ploegen werden de archeologische lagen in de top van het onderliggende dekzand vaak niet geraakt en verstoord. Nader onderzoek van de essen zou de nu ontbrekende informatie op kunnen leveren over nederzettingen die nu nog niet of nauwelijks bekend zijn in Ooststellingwerf.

Waarschijnlijk zijn er heel wat prehistorische nederzettingen ongezien verdwenen bij de ontginningen en ruilverkavelingen van de afgelopen eeuwen. Alleen bij Fochteloo heeft men nog huisplattegronden kunnen onderzoeken. Onder de essen kunnen dus nog soortgelijke vindplaatsen aanwezig zijn, die in de 19de en 20ste eeuw zijn verdwenen. Op de hogere zandgronden, waar enkeerdgronden (op essen) en laarpodzolgronden voorkomen, zijn vindplaatsen uit de ijzertijd en middeleeuwen te verwachten.

Egalisaties en diepe bodembewerkingen

Uit de archeologische onderzoeken die in de afgelopen jaren in de gemeente Ooststellingwerf zijn uitgevoerd, komt naar voren dat de zandgronden al dermate zijn verstoord dat de archeologische vindplaatsen aangetast of zelfs vernietigd zijn. Bij egalisaties zijn steentijdvindplaatsen in depressies geschoven. Er wordt in dat geval wel vondstmateriaal op het maaiveld aangetroffen, maar de vondsten liggen dan niet meer 'in situ' en de bijbehorende sporen zijn verdwenen. De uitkomsten van deze rapporten zijn verwerkt op de 'Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart' van de gemeente Ooststellingwerf. Bij het vervaardigen van deze kaart zijn tevens de verstoringsgegevens die op de recente bodemkaart van Ooststellingwerf staan aangegeven, overgenomen. Tevens is gebruik gemaakt van het bestand 'Vergraven Gronden' van de WUR/Alterra. Maar het is altijd nog mogelijk dat bij de landbouwers andere bodemverstoringen bekend zijn, die nog niet zijn meegenomen op de kaart. Deze gegevens zouden in de toekomst nog kunnen leiden tot verdere aanpassingen van de beleidsadvieskaart.

7. Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart: doorvertaling naar ruimtelijke plannen

Bestemmingsplancodes

Op de Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart zijn de verschillende categorieën (terreinen, kernen en verwachtingen) met kleurvlakken, lijnen of gearceerd weergegeven. De AMK-terreinen staan met hun code (ARCHIS monumentnummer) aangeduid en de cultuurhistorisch waardevolle terreinen en lijnelementen staan met hun naam aangegeven (namen in de bijbehorende tekstlaag). Tevens komen er cultuurhistorische waarden met een archeologische component en historische dorpskernen en –linten op de beleidsadvieskaart voor, als ook cultuurlandschappelijk waardevolle relicten. De gebieden met een bepaalde verwachtingswaarde staan met grote gekleurde vlakken op de beleidsadvieskaart aangegeven.

Hieronder worden de verschillende categorieën nader toegelicht. Achter elk advies staat tussen haakjes de betreffende bestemmingsplancode. Deze staan ook in de legenda op de beleidsadvieskaart vermeld.

Wettelijk beschermde archeologische monumenten: streven naar behoud (WR-a 1)

Van deze terreinen is bekend dat zij waardevolle archeologische resten bevatten. Deze terreinen zijn beschermd krachtens de Monumentenwet 1988. Het is verboden zonder of in afwijking van een vergunning een beschermd monument af te breken, te verstoren, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen (artikel 11/12 van de Monumentenwet 1988). In het geval van plannen die het bodemarchief ter plaatse kunnen schaden, is een vergunning van de Minister van OCW noodzakelijk. Via de gemeente dient een vergunning aangevraagd te worden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort (zie: www.cultureelerfgoed.nl; zie bij Aanvraagprocedure monumentenvergunning archeologisch erfgoed).

Archeologisch en cultuurhistorisch waardevolle terreinen: streven naar behoud, indien niet mogelijk: vooronderzoek bij ingrepen groter dan 50 m² en dieper dan 30 cm (WR-a 2: gebieden van hoge archeologische en cultuurhistorische waarde)

Het gaat hierbij om de volgende terreinen:

- archeologisch waardevolle terreinen (AMK-terreinen);
- oude kerken;
- stinsen;
- schansen.
- vuursteenvindplaatsen (zie hieronder).

Bij de eerste vier categorieën terreinen dient gestreefd te worden naar behoud van de archeologische en cultuurhistorische waarden. Bij terreinen die grotendeels bebouwd zijn, zijn bodemingrepen niet of nauwelijks te voorkomen (denk aan de aanleg van nieuwe riolering en aan- en herbouw, e.d.). In die gevallen dienen de bodemingrepen voor zover mogelijk tot een minimum te worden beperkt. In alle gevallen geldt dat bij ingrepen groter dan 50 m² en dieper dan 30 cm onder maaiveld (-Mv) op deze terreinen archeologisch vooronderzoek (inventariserend bureauonderzoek en/of waarderend booronderzoek) noodzakelijk is.

Bij deze dubbelbestemming **WR-a 2** zijn ook de 'vuursteenvindplaatsen' ondergebracht, hoewel voor deze terreinen in eerste instantie nog niet naar behoud hoeft te worden gestreefd. De FAMKE adviseert om 'deze vindplaatsen bij ingrepen van meer dan 50m² middels een **waarderend archeologisch** onderzoek te onderzoeken. De resultaten van dit onderzoek, dat zich vooral moet richten op de waarde en de begrenzing van de vindplaats, kunnen inzicht geven in de **behoudenswaardigheid** van de vindplaats. Tevens kunnen zij inzicht geven in de noodzaak om de vindplaatsen te bestempelen als 'archeologisch waardevol', door de vindplaatsen op te nemen in het bestemmingsplan als: **archeologisch waardevol terrein**, waarbij in de doeleindenomschrijving wordt gestreefd naar behoud van archeologische waarden op dat terrein'.

Cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones met een archeologische component: vooronderzoek bij ingrepen groter dan 100 m² en dieper dan 30 cm (WR-a 3: gebieden van archeologisch belang)

Het betreft de volgende elementen:

- kampen uit WO II;
- historische kernen en bebouwingslinten;
- mogelijke voorden;
- essen;
- een stuk leidend;
- waterlopen;
- een mogelijk veenontginningslint.

Bij ingrepen groter dan 100 m² en dieper dan 30 cm -Mv dient in deze gebieden een vooronderzoek (inventariserend bureauonderzoek en/of booronderzoek) te worden uitgevoerd.

Gebieden met een hoge archeologische verwachting (en gaafheid), rivierdalen en mogelijke pingoruïnes: vooronderzoek bij ingrepen groter dan 500 m² en dieper dan 40 cm (WR-a 4: archeologische onderzoeksgebieden 1)

Het betreft de volgende elementen:

- gebieden met laarpodzolgronden.
- dobben (mogelijke pingoruïnes);
- de brede dalen van met name de Tjonger en zijrivieren en voor een klein deel het dal van de Linde inclusief zijdalen;

Bij ingrepen groter dan 500 m² en dieper dan 40 cm -Mv dient in deze gebieden een vooronderzoek (inventariserend bureauonderzoek en/of karterend booronderzoek 1; voor dobben geldt echter: waarderend booronderzoek) te worden uitgevoerd.

Gebieden met een middelhoge archeologische verwachting (en gaafheid): vooronderzoek bij ingrepen groter dan 2500 m² en dieper dan 40 cm (WR-a 5: archeologische onderzoeksgebieden 2)

Het betreft de gebieden met veldpodzolbodems en venige podzolbodems als ook ondiepe keileemgronden.

Bij ingrepen groter dan 2500 m² en dieper dan 40 cm -Mv dient in deze gebieden een vooronderzoek (inventariserend bureauonderzoek en/of karterend booronderzoek 2) te worden uitgevoerd.

Het aanleggen van sleufloze en ketting drainage in gebieden met een hoge of middelhoge archeologische verwachtingswaarde is niet verbonden aan een omgevingsvergunning voor aanlegactiviteiten.

Gebieden met een lage archeologische verwachting

Gebieden met bodems die niet voor menselijke bewoning geschikt waren (natte bodems) en percelen waarvan is vastgelegd dat er diepe bodemverstoring heeft plaatsgevonden, hebben de aanduiding 'lage verwachting' (aangeduid met een lichtgroene kleur) op de beleidsadvieskaart gekregen. Dit betekent dat er vanuit archeologisch oogpunt geen beperkingen voor die gebieden gelden.

Dubbelbestemming Waarde – archeologie

De bovenstaande waarden en verwachtingen zijn vertaald naar bestemmingen. Bij het benoemen van de bestemmingen is gebruik gemaakt van de Standaard Vergelijkbare BestemmingsPlannen 2008 (SVBP 2008). Hierin wordt aan archeologie een dubbelbestemming toegekend: Waarde – archeologie. De volgende dubbelbestemmingen zijn aan de waarden en verwachtingen gekoppeld:

- Waarde – archeologie 1 (WR-a 1): wettelijk beschermde archeologische monumenten;
- Waarde – archeologie 2 (WR-a 2): gebieden van hoge archeologische en cultuurhistorische waarde (archeologisch waardevolle terreinen (AMK-terreinen); oude kerken, stinsen, schansen en vuursteenvindplaatsen);
- Waarde – archeologie 3 (WR-a 3): gebieden van archeologisch belang (kampen uit WO II, historische kernen en bebouwingslinten, mogelijke voordes, essen, een stuk leidend en waterlopen);
- Waarde – archeologie 4 (WR-a 4): archeologische onderzoeksgebieden 1 (gebieden met een hoge archeologische verwachting, rivierdalen en dobben);
- Waarde – archeologie 5 (WR-a 5): archeologische onderzoeksgebieden 2 (gebieden met een middelhoge archeologische verwachting).

8. Literatuurlijst en Bronvermelding

Literatuur

Baak, P.J., S. Bottema, R.T.J. Cappers & H. Woldring, 2005, Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.), in: *Paleoaktueel 14/15*, pp. 38-44.

Bloemhoff, H., Oosterwolde 2008, *Gien plak dat mi'j zo trekt! De 13 Oost-Stellingwarver dörpen vroeger*.

Bottema, S., Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.), 2005, in: *Paleoaktueel 14/15*, pp. 45-47.

Bottema-Mac Gillavry, N., Hergebruik van hout in de prehistorie?, 2005, in: *Paleoaktueel 14/15*, pp. 48-53.

Bouwer, K., Groningen 1970, *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents Plateau*.

Brokamp, B., Middeleeuwse landweren in Nederland, uit: Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis, in: H. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius en H. Renes (red.), Amersfoort 2012, *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap*. Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, Hoofdstuk 6, p. 105-121.

Brouwer, F., en M.M. van der Werff, Wageningen 2012, *Vergraven gronden. Inventarisatie van 'diepe' grondbewerkingen, ophogingen en afgravingen. Alterra-rapport 2336*. Alterra WageningenUR.

Burie-Gotink, A., Een bijl van de Goldhaer, in: in: *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Redactie: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, uitgever: *Fryske Akademy-Afûk, Ljouwert*, pp. 88-89.

Cate, J.A.M. ten, 1981. *Fysisch-geografische aspecten van het Friese landschap*. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Elward, R. & P. Karstkarel, 1990. *Stinsen en States. Adellijk wonen in Friesland*, Friese Pers Boekerij bv, Drachten/Leeuwarden.

Fokkens, H., 1990. *Verdrinkend landschap. Archeologisch onderzoek van het westelijk Fries-Drents Plateau 4000 BC tot 500 AD*. Academisch proefschrift, IPL Leiden.

Giffen, A.E. van, 1929, Grafheuvels in Oosterwolde. Opgravingen in 1928, in: *De Vrije Fries 29*, pp. 37-60.

Huisman, K., K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, E. Kramer en R. Salverda (red.), Leeuwarden 2005, *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*.

Jager, S. en E. van Ginkel, Assen 2005, *Archeologie van de Stellingwerven. Rendierjagers, boeren en ontginners in het stroomgebied van Tjonger en Linde*. Stichting Stellingwerper Schrieversronte.

Jager, S. De Oolde Kuunder, in: in: *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Redactie: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, uitgever: *Fryske Akademy-Afûk, Ljouwert*, pp. 71-80.

Karstkarel, K., Leeuwarden 2005, *419 x Friesland. Van Slijkenburg tot Moddergat*.

Koeveringe, Y. van, Hoorn 2008, *Van Wildernis tot Smallingerland. Friese veenontginningen en latere turfwinning rond Drachten*. Archeologie in Fryslân 8.

Langen, G.J. de, 1992. *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*. Proefschrift RUG. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Ministeries van WVC & BZ, 1992. *Europees verdrag inzake de bescherming van het archeologische erfgoed*. Sdu, 's-Gravenhage.

Mulder, G.P., Oosterwolde 1981, *De voorgeschiedenis van de Verveningen in Appelsche door de Gezamentlijke Compagnons der Opsterlansche en Ooststellingwerfsche Veenen en Vaarten*.

Mulder, G.P., Leeuwarden 2010, *Appelsche. Bijdrage tot de Geschiedenis van een oude Stellingwerfse Boerengemeenschap*.

Oosterwijk, T.H., Assen 1952, *De vrije natie der Stellingwerven*.

Oosterwijk, T.H., Oosterwolde 1977, *Notities uit de Geschiedenis van de Ooststellingwerfse dorpen*.

Provincie Fryslân, 2002. *Provinciaal beleid ten aanzien van ruimtelijke plannen en projecten en archeologische waarden*. Brief d.d. 12 april 2002, kenmerk 482791. Provincie Fryslân, Leeuwarden.

Provincie Fryslân, 2006, *Nota Erfgoed 2010-2013*. Provincie Fryslân, Leeuwarden.

Prummel, W., M.J.L.Th. Niekus en A.L. van Gijn, Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (FR.), 1999, in: *Paleoaktueel 10*, pp. 16-20.

Prummel, W., M.J.L.Th. Niekus De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003, 2005, in: *Paleoaktueel 14/15*, pp. 31-37.

Prummel, W., Prehistorische jagers langs de Boven-Tjonger, in: *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Redactie: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, uitgever: *Fryske Akademy-Afûk, Ljouwert*, pp. 80-87.

Sikkema, K., Drachten 2002, *Historische verdedigingswerken in Zuidoost-Fryslân*.

Slofstra, J., De kolonisatie van de Friese veengebieden ca. 900-1200, in: in: *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Redactie: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, uitgever: *Fryske Akademy-Afûk, Ljouwert*, pp. 206-230.

Spek, Th., De verdwijning van het hoogveen en het ontstaan van het woudenlandschap in de Zuidoosthoek van Friesland, in: in: *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Redactie: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, uitgever: *Fryske Akademy-Afûk, Ljouwert*, pp. 231-241.

Schroor, M., Oldeberkoop 2008, *De Friese Waterlinie. Toneel des oorlogs rond Lende en Kuunder*. Stichting Stellingwarver Schrieversronte.

Steehouwer, K.J., Abcoude 2005, *Boeren in de Friese Wouden. De komst van de landbouw naar het gebied rond Bakkeveen – 3400 v.C.* Archeologie in Fryslân 4..

Versfelt, H.J. & M. Schroor, 2005. *De atlas van Huguenin; militair-topografische kaarten van Noord-Nederland, 1819-1829*. Historische inleiding en samenstelling door H.J. Versfelt en M. Schroor. Heveskes Uitgevers/Drentse Historische Vereniging, Groningen/Veendam.

Vorbereidingscommissie Kwaliteitszorg Archeologie, 2001. *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie. Eindrapport van de Vorbereidingscommissie Kwaliteitszorg Archeologie*. Ministerie van OcnW, 's-Gravenhage. www.minocw.nl/malta

Worst, D. en J. Zomer, Groningen 2011, *Landschapsontwikkeling en cultuurhistorische waarden langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep (Zuidoost-Friesland)*. Kenniscentrum Landschap. Rapport nr. 1.

Worst, D., Elsloo 2012, *Agrarische veenontginningen in oostelijk Opsterland (900-1700 AD). Een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsopbouw, de nederzittings- en ontginningsgeschiedenis en het agrarische landgebruik langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep*. Masterscriptie RUG.

Geraadpleegde kaarten/bronnen

Actueel Hoogtebestand Nederland (www.ahn.nl).

Archeologische Monumentenkaart (AMK) van de provincie Friesland.

ARCHIS, archeologisch informatiesysteem van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bodemkaart van Nederland, schaal 1: 50.000. Stiboka, Wageningen 1985.

Bodemkaart gemeente Ooststellingwerf 2013.

Eekhoff, W., Leeuwarden 1859, *Nieuwe atlas van de provincie Friesland*. Leeuwarden.

Foto-Atlas Friesland. Robas Producties, Den IJp / Topografische Dienst, Emmen .

Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE), Provincie Fryslân.

Fries Museum/ROB 1984. *Archeologische Monumenten in Friesland. Overzicht van archeologisch belangrijke terreinen in Friesland*. Leeuwarden, Amersfoort.

Google Maps.

Grote Historische topografische Atlas Friesland ± 1900 – 1930, schaal 1: 25000. Tilburg 2006.

Grote Historische Provincie Atlas, 1: 25000. Friesland 1853 – 1856. Groningen 1992.

HisGIS Fryslân (www.hisgis.nl).

Kadastrale minuten uit circa 1830 en historische kaarten (watwaswaar.nl).

Luchtfoto Atlas Friesland. Uitgeverij 12 Provinciën, Landsmeer.

Luchtfoto's Google Maps en Bing Maps..

Minuutplans uit het begin van de negentiende eeuw (www.watwaswaar.nl en www.hisgis.nl)

Monumentenwet 1988.

Provincie Fryslân, 2002. *Cultuurhistorische Kaart Fryslân. Digitale informatie over cultuurhistorie: aardkunde, archeologie (FAMKE), historische geografie, bouwhistorie*. Cd-rom, versie 1.0. Provincie Fryslân, Leeuwarden.

ROB, 2000. *Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) 2^e generatie. Globale Archeologische Kaart van het continentale Plat. Archeologische Monumentenkaart*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (cd-rom).

ROBAS Producties/Topografische Dienst, 1990. *Foto-atlas Friesland*. ROBAS Producties/Topografische Dienst, Den IJp/Emmen.

Schotanus à Sterringa, B., 1718 (facsimile-uitgave 1979). *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland; zoo in 't algemeen als in haare bijzondere Grietenijen*. François Halma, Ljouwert.

Stiboka, 1971. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000. Kaartblad 11 Oost Heerenveen*. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Stiboka, 1981. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000*. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

ROB, 2000. *Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) 2^e generatie. Globale Archeologische Kaart van het continentale Plat. Archeologische Monumentenkaart*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (cd-rom).

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo).

Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz).

Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1990. *Grote Historische Atlas van Nederland, schaal 1:50.000; deel 2: Noord-Nederland 1851-1855*. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen.

Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1995. *Grote Provincie Atlas, schaal 1:25.000: Friesland*. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen.

Internet

www.cultureelerfgoed.nl website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort

www.fryslan.nl/famke website van de Friese Archeologische Monumentenkaart Extra

www.atlasleefomgeving.nl/ website waarop ook erfgoed staat aangegeven

www.monumentenzorgfryslan.nl website van het Steunpunt Monumentenzorg Fryslân

www.vng.nl website van de Vereniging Nederlandse Gemeenten

www.voia.nl website voor de vereniging van ondernemers in de archeologie (archeologische bedrijven)

9. Begrippenlijst

Archeologisch erfgoed

Alle overblijfselen, voorwerpen en andere sporen van de mens uit het verleden, in en op de bodem waarvan het behoud en de bestudering relevante archeologische kennis oplevert.

Hiertoe behoren in principe resten van bouwwerken, gebouwencomplexen, aangelegde terreinen, roerende zaken, monumenten van andere aard, inclusief hun context, zowel op het land als onder water.

Archeologisch monument

Terrein van algemeen belang wegens aanwezigheid van minimaal vijftig jaar oude zaken die relevant zijn wegens schoonheid, wetenschappelijke betekenis, cultuurhistorische waarde of zeldzaamheid. Dit kan een rijks-, provinciaal- of gemeentelijk monument zijn.

Archeologische opgraving

Het vlakdekkend onderzoeken van archeologische vindplaatsen, met als doel de gegevens van de vindplaats te documenteren en daarmee informatie te behouden die van belang is voor kennisvorming over het verleden.

Archeologische waarden

Wanneer op basis van een uitgevoerd archeologisch vooronderzoek duidelijke aanwijzingen zijn voor waardevolle en dus belangrijke overblijfselen uit het verleden.

Archeologische verwachtingen

Op basis van al uitgevoerd archeologisch (voor)onderzoek op bepaalde geomorfologische ondergronden is het mogelijk een voorspelling te doen over potentieel aanwezige archeologische waarden op andere terreinen met dezelfde geomorfologische achtergrond. Aangezien directe gegevens over deze terreinen ontbreken, kan niet worden gesproken van aanwezige waarden, dus hebben we het over verwachtingen.

Behoud in situ

Behoud van archeologische resten op exact de plaats waar het is aangetroffen.

Bodemarchief

Alle informatie die in de bodem ligt opgeslagen en daarin terecht is gekomen door activiteiten van mensen en door natuurlijke processen.

Bodemverstoring

Alle grondverstoringende werkzaamheden, inclusief heien, baggeren en diep ploegen.

Bureau onderzoek

Tijdens het bureauonderzoek wordt informatie verworven, aan de hand van bestaande bronnen, over bekende of te verwachten archeologische waarden binnen een onderzoeksgebied, omvattend de aan- of afwezigheid, aard en omvang, datering, gaafheid en conservering en relatieve kwaliteit daarvan.

Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE)

De Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE) is een kaart van de gehele provincie Fryslân met beleidsadviezen per archeologisch gebied voor de kaartlagen 'steentijd – bronstijd' en 'ijzertijd – middeleeuwen'. De FAMKE is digitaal te raadplegen via de Cultuurhistorische Kaart (CHK) van de provincie Fryslân (www.fryslan.nl/famke).

Gemeentelijke Friese Archeologische Monumentenkaart Extra

De gemeentelijke FAMKE is een uitsnede van de provinciale FAMKE voor het gemeentelijk grondgebied. De gemeentelijke FAMKE kent twee advieskaarten, namelijk voor de periode 'steentijd – bronstijd' en de periode 'ijzertijd – middeleeuwen'. Op deze kaarten staan archeologische advieszones aangegeven. Aan de advieszones is een toegespitst advies gekoppeld. Het gaat bij deze adviezen bijvoorbeeld om 'streven naar behoud', 'karterend' of 'waarderend onderzoek', een quickscan of 'geen onderzoek noodzakelijk'. Per advieszone is dus

bepaald of er onderzoek moet worden uitgevoerd en waaruit dit onderzoek minimaal moet bestaan. In de handleiding (op de website) van de FAMKE wordt uitgelegd waar de adviezen op zijn gebaseerd.

Inventariserend veldonderzoek (IVO)

Vorm van onderzoek waarbij het gespecificeerde verwachtingsmodel dat op het archeologische bureauonderzoek is gebaseerd wordt aangevuld en getoetst door middel van waarnemingen in het veld. Het IVO kan uit drie fasen bestaan. De verkennende fase is gericht op het in detail in beeld krijgen van de archeologische verwachting voor een plangebied, bijvoorbeeld met behulp van de gedetailleerde archeologische verwachtingskaart.

De tweede fase is de karterende fase. Het doel van de karterende fase is het in kaart brengen van (nog onbekende) archeologische vindplaatsen. In de meeste gevallen bestaat een kartering uit booronderzoek, aangevuld met een oppervlaktekartering.

De derde, waarderende fase dient om meer duidelijkheid te verkrijgen over de aard van een vastgestelde archeologische vindplaats ten behoeve van de waardebeoordeling. Een waarderend onderzoek bestaat in veel gevallen uit een proefsleuvenonderzoek voorafgegaan door het opstellen van een Programma van Eisen.

Plan van Aanpak (PvA)

In een PvA, door een senior archeoloog opgesteld, staan de voorwaarden voor inventariserend (niet-gravend) onderzoek.

Programma van Eisen (PvE)

In het PvE, opgesteld door een senior archeoloog, wordt vastgelegd waaraan gravend archeologisch veldonderzoek moeten voldoen. De formulering van de inhoudelijke vraagstelling (wat er moet gebeuren) en aanwijzingen voor de praktische uitvoering (hoe het moet gebeuren). Het PvE geeft de probleem- en doelstelling van de te verrichten werkzaamheden van de vindplaats en formuleert de daaruit af te leiden eisen met betrekking tot het uit te voeren werk. Nadat het PvE is opgesteld kan het zijn dat nieuwe feiten en gewijzigde inzichten leiden tot een wijziging van de onderzoeksopzet (incl. uitwerking, conservering). Dit kan het geval zijn tijdens en na afronding van het veldwerk. Voor dergelijke beslissingen is akkoord nodig van het bevoegd gezag die het PvE heeft vastgesteld.

RCE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort.

Selectieadvies

Schriftelijk advies aan het bevoegd gezag. Hierin wordt geadviseerd over het belang van één of meer vindplaatsen aan de hand van de opgestelde waardering en criteria die gesteld zijn in het archeologische beleid van de betrokken overheid.

Selectiebesluit

Een gemotiveerd besluit van het bevoegd gezag tot het al dan niet behouden van een bepaalde archeologische waarde. Het besluit leidt tot het al dan niet, of onder voorwaarden, verlenen van een vergunning.

Senior archeoloog

Archeoloog die conform de criteria van de KNA voldoet aan de opleidings- en deskundigheidseisen.

Toevalsvondsten

Een archeologische vondst in een gebied waarvoor geen beschermingsregime geldt, waar grondversturende werkzaamheden plaatsvinden en de verstoorder aan alle voorwaarden van de vergunning voldoet.

Wamz

Wet op de archeologische monumentenzorg

Bijlage A Wetgeving van toepassing op archeologie

Verdrag van Valletta (Malta)

Aan de basis van de 'Malta-archeologie' ligt de constatering dat de ruimtelijke inrichting van Europa ingrijpend aan het veranderen is. Door economische groei, mobiliteit en schaalvergroting zijn de bestaande cultuurlandschappen op vele plaatsen drastisch van aanzien veranderd. Door grote infrastructurele werken zijn er inmiddels al vele sporen van samenlevingen uit het verleden, die overal in de bodem verborgen liggen, ongezien verdwenen. De kern van het Verdrag van Malta is dat cultuurhistorische en archeologische waarden als "gemeenschappelijk Europees erfgoed" beschermd en beheerd moeten worden en daarom een volwaardige plaats moeten krijgen in de besluitvorming over de ruimtelijke inrichting.

Om de zorg voor archeologische waarden te garanderen geeft het Verdrag aan dat:

1. archeologische waarden van meet af aan in de plannen voor ruimtelijke inrichting moeten worden meegewogen;
2. archeologische resten zoveel mogelijk in de bodem bewaard moeten blijven ('behoud *in situ*');
3. initiatiefnemers van bodemverstorende activiteiten verplicht kunnen worden om de kosten van archeologisch vooronderzoek te dragen en – alleen als behoud *in situ* (in de bodem) niet mogelijk is – verantwoordelijk zijn voor de kosten van een opgraving. Dit is het zogenaamde 'veroorzakerprincipe' ofwel 'de verstoorder betaalt'.

Vanuit de gedachte dat het historisch besef van de eigen leefomgeving een belangrijke kwaliteit is, legt het verdrag daarnaast nadruk op het beleefbaar en beschikbaar maken van de resultaten van archeologisch onderzoek aan het publiek.

Wet op de archeologische monumentenzorg (2007) en Monumentenwet (1988)

Met de inwerkingtreding van de Wamz en de herziening van de Monumentenwet 1988 hebben gemeenten een eigen verantwoordelijkheid voor het bodemarchief (veelal aangeduid als 'archeologische zorgplicht') gekregen. De kern daarvan is dat archeologische waarden en verwachtingen van meet af aan volwaardig moeten worden meegewogen in ruimtelijke plannen. Hiermee wordt het Verdrag van Malta verankerd in de Nederlandse wetgeving. Daarmee is archeologie geïntegreerd in de systematiek van de ruimtelijke ordening in Nederland. Gecombineerd met de herziening van de Wet op de Ruimtelijke Ordening het wetgevingstraject voltooid waarin de wetgeving op het gebied van ruimtelijke ordening, leefkwaliteit (milieu, natuur) en cultuur nauw met elkaar verbonden zijn. Op die manier stimuleert het rijk dat ruimtelijke ingrepen als integrale culturele opgave worden uitgevoerd.

Monumentenwet 1988

Artikel 38: Archeologieverordening of erfgoedverordening

De gemeenteraad kan in het belang van de archeologische monumentenzorg bij verordening regels laten vaststellen ter uitvoering van het gemeentelijke archeologiebeleid. Deze verordening is van toepassing voor zover niet in een geldend bestemmingsplan als bedoeld in artikel 3.1 van de Wet ruimtelijke ordening ter bescherming van het archeologisch erfgoed regels zijn gegeven met betrekking tot bouw- en andere werkzaamheden.

Artikel 38: Bestemmingsplan of beheersverordening

Bij nieuw vast te stellen bestemmingsplannen of beheersverordeningen als bedoeld in artikel 3.1, onderscheidenlijk artikel 3.38, van de Wet ruimtelijke ordening dient de gemeente rekening te houden met de bekende en te verwachten archeologische waarden (artikel 38a, lid 1 Monumentenwet 1988).

Artikel 39: Omgevingsvergunning voor een aanlegactiviteit

Artikel 39, eerste lid van de Monumentenwet 1988 stelt dat bij een bestemmingsplan een omgevingsvergunning voor een aanlegactiviteit als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel b, van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht verplicht kan worden gesteld. Van de aanvrager van een omgevingsvergunning voor een aanlegactiviteit kan geëist worden dat hij een rapport (archeologisch bureauonderzoek) overlegt waarin de archeologische waarde van het te verstoren terrein voldoende is vastgesteld. De aanvrager kan verplicht worden tot het doen van opgravingen of kan verplicht worden de bodemverstorende activiteiten te laten plaatsvinden onder begeleiding van een archeoloog.

Artikel 40: Omgevingsvergunning voor een bouwactiviteit

Artikel 40, eerste lid van de Monumentenwet 1988 stelt dat bij een bestemmingsplan een omgevingsvergunning voor een bouwactiviteit als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel a, van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht verplicht kan worden gesteld. Aan de omgevingsvergunning voor een bouwactiviteit kunnen voorschriften worden verboden die zijn vastgesteld krachtens artikel 2.22, derde lid, onderdeel d van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht.

Artikel 41: Omgevingsvergunning voor een project

Zo ook kan de aanvrager van een project als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel c (zie onder 1), en artikel 2.1, eerste lid, onderdeel h (zie onder 2), van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht verplicht worden tot het overleggen van een dergelijk rapport. Het gaat hierbij om:

1. het gebruiken van gronden of bouwwerken in strijd met het bestemmingsplan, een beheersverordening, een exploitatieplan, de regels gesteld krachtens artikel 4.1, derde lid, of 4.3, derde lid, van de Wet ruimtelijke ordening of een voorbereidingsbesluit voor zover toepassing is gegeven aan artikel 3.7, vierde lid, tweede volzin, van die wet;
2. het slopen van een bouwwerk in een beschermd stads- of dorpsgezicht.

In artikel 41a staat dat de artikelen 39 t/m 41 niet van toepassing zijn op objecten met een kleinere oppervlakte dan 100 m². Deze 100 m² onderzoeksvrijstelling geldt echter niet voor archeologisch en cultuurhistorisch waardevolle terreinen zoals deze op de Gemeentelijke FAMKE staan aangegeven. De gemeente kan namelijk een andere maat vaststellen en de provincie heeft dat al gedaan voor de terreinen waarvoor 'streven naar behoud' geldt en de terreinen binnen de advieszones 'waarderend onderzoek'.

Tegenover de verantwoordelijkheid van de "verstoorder" om te betalen voor de schade die hij toebrengt aan het archeologisch erfgoed, staat de verantwoordelijkheid van het verplichtende bestuursorgaan de redelijkheid van de kosten te bewaken. Het gaat hierbij voornamelijk om excessieve kosten als gevolg van opgravingen. In geval van excessieve onderzoekskosten kan het Rijk (een deel van) de kosten voor zijn rekening nemen (Artikel 34a, eerste lid van de Monumentenwet 1988; zie ook: Besluit archeologische monumentenzorg (Bamz), Artikel 2 t/m 14).

Wet kenbaarheid publiekrechtelijke beperkingen onroerende zaken (Wkpb)

De Wet kenbaarheid publiekrechtelijke beperkingen onroerende zaken (Wkpb) is op 1 juli 2007 van kracht geworden. Een nieuw registratiestelsel moet ervoor zorgen dat alle geldende beperkingen en voorschriften die van toepassing zijn op een stuk onroerend goed zijn vastgelegd. Daarbij valt te denken aan beperkingen die voortvloeien uit een bestemmingsplan (bijvoorbeeld een omgevingsvergunning voor bouw- of aanlegactiviteiten op grond van een archeologische waarde of verwachting), een toegekende monumentenstatus (wettelijk beschermd archeologisch monument), een bodemsaneringplicht, etc.

Wet milieubeheer

In de Wet Milieubeheer is ondermeer de procedure rond Milieueffectrapportages (MER's) en de Strategische Milieubeoordelingen (SMB's) geregeld. De RCE krijgt de positie van wettelijk adviseur, wat betekent dat deze dienst bij nieuwe MER's verplicht om advies gevraagd dient te worden. Voor de SMB's zal een vergelijkbaar uitgangspunt gelden.

Wet ruimtelijke ordening en Besluit ruimtelijke ordening

Per 1 juli 2008 is de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) in werking getreden. Binnen de Wro vormt het bestemmingsplan een belangrijk instrument. De gemeente bepaalt door middel van het bestemmingsplan welke inrichting, bebouwing en welk grondgebruik in een plangebied is toegestaan. De Wro biedt de mogelijkheid om aan een gebied één of meer bestemmingen toe te kennen, waaronder die van de dubbelbestemming 'Waarde-archeologie'. Dit biedt de mogelijkheid om door middel van het toekennen van een archeologische bestemming en de daaraan verbonden regels en beperkingen (verwachte) archeologische waarden binnen een gebied te beschermen.

Het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) is een nadere uitwerking van de Wro en bevat onder meer bepalingen over bestemmingsplannen, tegemoetkoming in schade en grondexploitatie. In het Bro staat onder artikel 3.1.6 aangegeven dat een bestemmingsplan evenals een ontwerp hiervoor vergezeld moeten gaan van een toelichting, waarin onder andere een beschrijving wordt neergelegd van de wijze waarop met **de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en de in de grond aanwezige of te verwachten monumenten** rekening is gehouden (artikel 3.1.6, lid 4, sub a).

Bij de in de grond aanwezige of te verwachten monumenten gaat het om:

- archeologisch waardevolle terreinen: donkerbruine (wettelijk beschermde archeologische terreinen) en rode vlekken op de FAMKE.
- de gebieden waarvoor een archeologische verwachtingswaarde geldt: advieszones op de FAMKE met een onderzoeksverplichting.

De cultuurhistorische waarden betreffen:

- historische (stede)bouwkunde / bovengrondse monumentenzorg; bijvoorbeeld kastelen, kerken, oude boerderijen of landhuizen, maar ook stedenbouwkundige elementen als beschermde stads- of dorpsgezichten.
- cultuurlandschap/historische geografie: alle landschappelijke elementen die het gevolg zijn van menselijk handelen in het verleden, bijvoorbeeld verkavelingspatronen, pestbosjes, landgoederenzones of ontginningsassen.

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht

In de Monumentenwet 1988 wordt in de artikelen 39, 40 en 41 aangegeven dat de aanvragers van een omgevingsvergunning als bedoeld in onderstaande artikelen van de **Wet algemene bepalingen omgevingsrecht** verplicht kunnen worden gesteld om een rapport te overleggen waarin de archeologische waarde van het terrein dat blijkt de aanvraag zal worden verstoord naar het oordeel van het bestuursorgaan dat bevoegd is die vergunning te verlenen, in voldoende mate is vastgesteld. Het gaat hierbij om de volgende activiteiten:

- een aanlegactiviteit als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel b, van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (verwoord in artikel 39 Monumentenwet 1988);
- een bouwactiviteit als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel a, van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (verwoord in artikel 40 Monumentenwet 1988);
- een activiteit als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel c, van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (artikel 41, eerste lid Monumentenwet 1988);
- een sloopactiviteit als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid, onderdeel h, van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (artikel 41, tweede lid Monumentenwet 1988).

Ontgrondingenwet

Op grond van de aangepaste Ontgrondingenwet kan het bevoegd gezag, de provincie, bij vergunningaanvragen voor ontgrondingen nadere voorwaarden verbinden aan de vergunningverlening om archeologische waarden te identificeren en zo nodig mitigerende maatregelen of aanvullend onderzoek voor te schrijven.

Tracéwet

De Tracéwet blijft op zich onveranderd. Wel is hierin de procedure rond Ontwerp Tracé-besluiten en Tracébesluiten opgenomen. Binnen deze procedures is ruimte ingebouwd voor de Milieueffectrapportage (MER). In deze MER dient een archeologische effectrapportage te worden opgenomen.

Woningwet

In de Woningwet is opgenomen dat de gemeente bij omgevingsvergunningen voorwaarden mag verbinden ter bescherming van de belangen van archeologische waarden.

Bijlage B Standaard bestemmingsregels

Op de gemeentelijke Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (gemeentelijke FAMKE) zijn de gebieden met een hoge archeologische waarde (advies op de FAMKE: “streven naar behoud” en “waardierend onderzoek”) en archeologische verwachtingsgebieden (advies op de FAMKE: karterend onderzoek en quickscan). Voor de archeologische verwachtingsgebieden gelden verschillende beleidsadviezen die zijn terug te vinden op de FAMKE.

Hieronder worden de standaardregels gegeven die gebruikt kunnen worden in nieuwe bestemmingsplannen. Het betreft de dubbelbestemmingen “Waarde archeologie 1”, “Waarde archeologie 2” en “Waarde archeologie 3”, etc.. Waarde archeologie 2 wordt gehanteerd voor bekende archeologisch en cultuurhistorisch waardevolle terreinen. Waarde archeologie 3 wordt gehanteerd voor gebieden

Waarde – archeologie 1 (WR-a 1): wettelijk beschermde archeologische monumenten

Geen bestemmingsregels omdat op deze terreinen een wettelijke bescherming rust.

Het is verboden zonder of in afwijking van een vergunning een beschermd monument af te breken, te verstoren, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen (artikel 11/12 van de Monumentenwet 1988). In het geval van plannen die het bodemarchief ter plaatse kunnen schaden, is een vergunning van de Minister van OCW noodzakelijk. Via de gemeente dient een vergunning aangevraagd te worden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort (zie: www.cultureelerfgoed.nl; zie bij Aanvraagprocedure monumentenvergunning archeologisch erfgoed).

Waarde – archeologie 2 (WR-a 2): gebieden van hoge archeologische en cultuurhistorische waarde

1. Bestemmingsomschrijving

De op de verbeelding voor gebieden van hoge archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 2 (WR-a 2)) aangewezen gronden zijn, naast het bepaalde in de andere voor die gronden aangewezen bestemmingen (hoofdbestemmingen), bestemd voor het behoud van archeologische waarden.

2. Bouwregels

- a. Voor bouwwerken met een oppervlakte groter dan 50 m² en dieper dan 30 cm, moet alvorens een omgevingsvergunning voor het bouwen van een bouwwerk wordt verleend, door de aanvrager een rapport worden overgelegd waarin, naar het oordeel van burgemeester en wethouders:
 1. de archeologische waarden van de gronden die blijkens de aanvraag kunnen worden verstoord in voldoende mate zijn vastgesteld; en
 2. in voldoende mate is aangegeven op welke wijze de archeologische waarden worden bewaard en/of gedocumenteerd.
- b. Indien uit het in lid 2. onder a genoemde rapport blijkt dat de archeologische waarden van de gronden door het verlenen van de omgevingsvergunning zullen worden verstoord, kunnen burgemeester en wethouders één of meer van de volgende voorwaarden verbinden aan de omgevingsvergunning:
 1. de verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor de archeologische waarden in de bodem kunnen worden behouden;
 2. de verplichting tot het doen van opgravingen;
 3. de verplichting de werken of werkzaamheden die leiden tot de bodemverstoring, te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van archeologische monumentenzorg die voldoet aan door burgemeester en wethouders bij de vergunning te stellen kwalificaties.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de vergunning voorwaarden te verbinden als bedoeld in sublid b, wordt een archeologisch deskundige om advies gevraagd.

3. Omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden

3.1 Het is verboden zonder of in afwijking van een schriftelijke vergunning van burgemeester en wethouders (omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden) de volgende werken, geen bouwwerken zijnde, of de volgende werkzaamheden uit te voeren, zulks ongeacht het bepaalde in de regels bij de andere op deze gronden van toepassing zijnde bestemmingen:

- het ontgronden, afgraven, egaliseren, mengen, diepploegen en ontginnen van gronden met dien verstande dat het werken, geen bouwwerken zijnde, en werkzaamheden betreft met een oppervlakte groter dan 50 m² en dieper dan 30 cm;
- het graven en dempen van watergangen;
- het aanbrengen van ondergrondse transport-, energie- of telecommunicatieleidingen en daarmee verband houdende constructies, installaties of apparatuur dieper dan 30 cm;
- het aanbrengen van systematische drainage in agrarische percelen dieper dan 30 cm;
- het permanent verlagen van het waterpeil.

3.2 Een vergunning als bedoeld in 3.1 wordt slechts verleend indien:

- a. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn, of;
- b. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat de archeologische waarden door de werken en/of werkzaamheden niet onevenredig worden geschaad, of;
- c. één of meer van de volgende voorwaarden in acht genomen wordt:
 1. een verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor archeologische resten in de bodem kunnen worden behouden, of;
 2. een verplichting tot het doen van archeologisch onderzoek door middel van opgravingen, of;
 3. een verplichting de werken en/of werkzaamheden te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van de archeologische monumentenzorg.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden voorwaarden te verbinden wordt een professioneel archeoloog om advies gevraagd.

3.3 Het verbod als bedoeld in 3.1 is niet van toepassing op werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden die:

- het normale onderhoud en het normale agrarische gebruik betreffen;
- reeds in uitvoering zijn ten tijde van het van kracht worden van het plan;
- mogen worden uitgevoerd krachtens een reeds verleende omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden;
- aanvaardbaar zijn op basis van een eerder onderzoek waaruit is gebleken dat ter plaatse geen archeologische waarden aanwezig zijn.

4. Wijzigingsbevoegdheid

Burgemeester en wethouders zijn bevoegd het plan te wijzigen door:

- a. de dubbelbestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 2 (WR-a 2)) te doen vervallen, indien op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat ter plaatse geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn.
- b. aan gronden alsnog de medebestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 2 (WR-a 2)) waarde toe te kennen indien uit archeologisch onderzoek blijkt dat de begrenzing van de gronden met deze medebestemming, gelet op ter plaatse aanwezige archeologische waarden, aanpassing behoeft.

Waarde – archeologie 3 (WR-a 3): gebieden van archeologisch belang

1. Bestemmingsomschrijving

De op de verbeelding voor gebieden van archeologisch belang (Waarde – archeologie 3 (WR-a 3)) aangewezen gronden zijn, naast het bepaalde in de andere voor die gronden aangewezen bestemmingen (hoofdbestemmingen), bestemd voor het behoud van archeologische waarden.

2. Bouwregels

- c. Voor bouwwerken met een oppervlakte groter dan 100 m² en dieper dan 30 cm, moet alvorens een omgevingsvergunning voor het bouwen van een bouwwerk wordt verleend, door de aanvrager een rapport worden overgelegd waarin, naar het oordeel van burgemeester en wethouders:
1. de archeologische waarden van de gronden die blijkens de aanvraag kunnen worden verstoord in voldoende mate zijn vastgesteld; en
 2. in voldoende mate is aangegeven op welke wijze de archeologische waarden worden bewaard en/of gedocumenteerd.
- d. Indien uit het in lid 2. onder a genoemde rapport blijkt dat de archeologische waarden van de gronden door het verlenen van de omgevingsvergunning zullen worden verstoord, kunnen burgemeester en wethouders één of meer van de volgende voorwaarden verbinden aan de omgevingsvergunning:
1. de verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor de archeologische waarden in de bodem kunnen worden behouden;
 2. de verplichting tot het doen van opgravingen;
 3. de verplichting de werken of werkzaamheden die leiden tot de bodemverstoring, te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van archeologische monumentenzorg die voldoet aan door burgemeester en wethouders bij de vergunning te stellen kwalificaties.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de vergunning voorwaarden te verbinden als bedoeld in sublid b, wordt een archeologisch deskundige om advies gevraagd.

3. Omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden

3.1 Het is verboden zonder of in afwijking van een schriftelijke vergunning van burgemeester en wethouders (omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden) de volgende werken, geen bouwwerken zijnde, of de volgende werkzaamheden uit te voeren, zulks ongeacht het bepaalde in de regels bij de andere op deze gronden van toepassing zijnde bestemmingen:

- het ontgronden, afgraven, egaliseren, mengen, diepploegen en ontginnen van gronden met dien verstande dat het werken, geen bouwwerken zijnde, en werkzaamheden betreft met een oppervlakte groter dan 100 m² en dieper dan 30 cm;
- het graven en dempen van watergangen;
- het aanbrengen van ondergrondse transport-, energie- of telecommunicatieleidingen en daarmee verband houdende constructies, installaties of apparatuur dieper dan 30 cm;
- het aanbrengen van systematische drainage in agrarische percelen dieper dan 30 cm;
- het permanent verlagen van het waterpeil.

3.2 Een vergunning als bedoeld in 3.1 wordt slechts verleend indien:

- a. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn, of;
- b. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat de archeologische waarden door de werken en/of werkzaamheden niet onevenredig worden geschaad, of;
- c. één of meer van de volgende voorwaarden in acht genomen wordt:
 4. een verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor archeologische resten in de bodem kunnen worden behouden, of;
 5. een verplichting tot het doen van archeologisch onderzoek door middel van opgravingen, of;

6. een verplichting de werken en/of werkzaamheden te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van de archeologische monumentenzorg.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden voorwaarden te verbinden wordt een professioneel archeoloog om advies gevraagd.

3.3 Het verbod als bedoeld in 3.1 is niet van toepassing op werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden die:

- het normale onderhoud en het normale agrarische gebruik betreffen;
- reeds in uitvoering zijn ten tijde van het van kracht worden van het plan;
- mogen worden uitgevoerd krachtens een reeds verleende omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden;
- aanvaardbaar zijn op basis van een eerder onderzoek waaruit is gebleken dat ter plaatse geen archeologische waarden aanwezig zijn.

4. Wijzigingsbevoegdheid

Burgemeester en wethouders zijn bevoegd het plan te wijzigen door:

- c. de dubbelbestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 3 (WR-a 3)) te doen vervallen, indien op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat ter plaatse geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn.
- d. aan gronden alsnog de medebestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 3 (WR-a 3)) waarde toe te kennen indien uit archeologisch onderzoek blijkt dat de begrenzing van de gronden met deze medebestemming, gelet op ter plaatse aanwezige archeologische waarden, aanpassing behoeft.

Waarde – archeologie 4 (WR-a4): archeologische onderzoeksgebieden 1

1. Bestemmingsomschrijving

De op de verbeelding voor archeologische onderzoeksgebieden 1 (Waarde – archeologie 4 (WR-a 4)) aangewezen gronden zijn, naast het bepaalde in de andere voor die gronden aangewezen bestemmingen (hoofdbestemmingen), bestemd voor het behoud van archeologische waarden.

2. Bouwregels

- e. Voor bouwwerken met een oppervlakte groter dan 500 m² en dieper dan 40 cm, moet alvorens een omgevingsvergunning voor het bouwen van een bouwwerk wordt verleend, door de aanvrager een rapport worden overgelegd waarin, naar het oordeel van burgemeester en wethouders:
1. de archeologische waarden van de gronden die blijken de aanvraag kunnen worden verstoord in voldoende mate zijn vastgesteld; en
 2. in voldoende mate is aangegeven op welke wijze de archeologische waarden worden bewaard en/of gedocumenteerd.
- f. Indien uit het in lid 2. onder a genoemde rapport blijkt dat de archeologische waarden van de gronden door het verlenen van de omgevingsvergunning zullen worden verstoord, kunnen burgemeester en wethouders één of meer van de volgende voorwaarden verbinden aan de omgevingsvergunning:
1. de verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor de archeologische waarden in de bodem kunnen worden behouden;
 2. de verplichting tot het doen van opgravingen;
 3. de verplichting de werken of werkzaamheden die leiden tot de bodemverstoring, te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van archeologische monumentenzorg die voldoet aan door burgemeester en wethouders bij de vergunning te stellen kwalificaties.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de vergunning voorwaarden te verbinden als bedoeld in sublid b, wordt een archeologisch deskundige om advies gevraagd.

3. Omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden

3.1 Het is verboden zonder of in afwijking van een schriftelijke vergunning van burgemeester en wethouders (omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden) de volgende werken, geen bouwwerken zijnde, of de volgende werkzaamheden uit te voeren, zulks ongeacht het bepaalde in de regels bij de andere op deze gronden van toepassing zijnde bestemmingen:

- het ontgronden, afgraven, egaliseren, mengen, diepploegen en ontginnen van gronden met dien verstande dat het werken, geen bouwwerken zijnde, en werkzaamheden betreft met een oppervlakte groter dan 500 m² en dieper dan 40 cm;
- het graven en dempen van watergangen;
- het aanbrengen van ondergrondse transport-, energie- of telecommunicatieleidingen en daarmee verband houdende constructies, installaties of apparatuur dieper dan 40 cm;
- het aanbrengen van systematische drainage in agrarische percelen dieper dan 40 cm (uitgezonderd sleufloze en ketting drainage);
- het permanent verlagen van het waterpeil.

3.2 Een vergunning als bedoeld in 3.1 wordt slechts verleend indien:

- a. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn, of;
- b. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat de archeologische waarden door de werken en/of werkzaamheden niet onevenredig worden geschaad, of;
- c. één of meer van de volgende voorwaarden in acht genomen wordt:
 7. een verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor archeologische resten in de bodem kunnen worden behouden, of;

8. een verplichting tot het doen van archeologisch onderzoek door middel van opgravingen, of;
9. een verplichting de werken en/of werkzaamheden te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van de archeologische monumentenzorg.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden voorwaarden te verbinden wordt een professioneel archeoloog om advies gevraagd.

3.3 Het verbod als bedoeld in 3.1 is niet van toepassing op werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden die:

- het normale onderhoud en het normale agrarische gebruik betreffen;
- reeds in uitvoering zijn ten tijde van het van kracht worden van het plan;
- mogen worden uitgevoerd krachtens een reeds verleende omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden;
- aanvaardbaar zijn op basis van een eerder onderzoek waaruit is gebleken dat ter plaatse geen archeologische waarden aanwezig zijn.

4. Wijzigingsbevoegdheid

Burgemeester en wethouders zijn bevoegd het plan te wijzigen door:

- e. de dubbelbestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 4 (WR-a 4)) te doen vervallen, indien op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat ter plaatse geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn.
- f. aan gronden alsnog de medebestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 4 (WR-a 4)) waarde toe te kennen indien uit archeologisch onderzoek blijkt dat de begrenzing van de gronden met deze medebestemming, gelet op ter plaatse aanwezige archeologische waarden, aanpassing behoeft.

Waarde – archeologie 5 (WR-a 5): archeologische onderzoeksgebieden 2

1. Bestemmingsomschrijving

De op de verbeelding voor archeologische onderzoeksgebieden 2 (Waarde – archeologie 5 (WR-a 5) aangewezen gronden zijn, naast het bepaalde in de andere voor die gronden aangewezen bestemmingen (hoofdbestemmingen), bestemd voor het behoud van archeologische waarden.

2. Bouwregels

- a. Voor bouwwerken met een oppervlakte groter dan 2500 m² en dieper dan 40 cm., wordt aangegeven, moet alvorens een omgevingsvergunning voor het bouwen van een bouwwerk wordt verleend, door de aanvrager een rapport worden overgelegd waarin, naar het oordeel van burgemeester en wethouders:
 1. de archeologische waarden van de gronden die blijken de aanvraag kunnen worden verstoord in voldoende mate zijn vastgesteld; en
 2. in voldoende mate is aangegeven op welke wijze de archeologische waarden worden bewaard en/of gedocumenteerd.
- b. Indien uit het in lid 2. onder a genoemde rapport blijkt dat de archeologische waarden van de gronden door het verlenen van de omgevingsvergunning zullen worden verstoord, kunnen burgemeester en wethouders één of meer van de volgende voorwaarden verbinden aan de omgevingsvergunning:
 1. de verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor de archeologische waarden in de bodem kunnen worden behouden;
 2. de verplichting tot het doen van opgravingen;
 3. de verplichting de werken of werkzaamheden die leiden tot de bodemverstoring, te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van archeologische monumentenzorg die voldoet aan door burgemeester en wethouders bij de vergunning te stellen kwalificaties.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de vergunning voorwaarden te verbinden als bedoeld in sublid b, wordt een archeologisch deskundige om advies gevraagd.

1.1.1 3. Omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden

3.1 Het is verboden zonder of in afwijking van een schriftelijke vergunning van burgemeester en wethouders (omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden) de volgende werken, geen bouwwerken zijnde, of de volgende werkzaamheden uit te voeren, zulks ongeacht het bepaalde in de regels bij de andere op deze gronden van toepassing zijnde bestemmingen:

- het ontgronden, afgraven, egaliseren, mengen, diepploegen en ontginnen van gronden met dien verstande dat het werken, geen bouwwerken zijnde, en werkzaamheden betreft met een oppervlakte groter dan 2500 m² en dieper dan 40 cm;
- het graven en dempen van watergangen;
- het aanbrengen van ondergrondse transport-, energie- of telecommunicatieleidingen en daarmee verband houdende constructies, installaties of apparatuur dieper dan 40 cm;
- het aanbrengen van systematische drainage in agrarische percelen dieper dan 40 cm (uitgezonderd sleufloze en ketting drainage);
- het permanent verlagen van het waterpeil.

3.2 Een vergunning als bedoeld in 3.1 wordt slechts verleend indien:

- a. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn, of;
- b. op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat de archeologische waarden door de werken en/of werkzaamheden niet onevenredig worden geschaad, of;
- c. één of meer van de volgende voorwaarden in acht genomen wordt:
 1. een verplichting tot het treffen van technische maatregelen, waardoor archeologische resten in de bodem kunnen worden behouden, of;

2. een verplichting tot het doen van archeologisch onderzoek door middel van opgravingen, of;
3. een verplichting de werken en/of werkzaamheden te laten begeleiden door een deskundige op het terrein van de archeologische monumentenzorg.

Indien burgemeester en wethouders voornemens zijn om aan de omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden voorwaarden te verbinden wordt een professioneel archeoloog om advies gevraagd.

3.3 Het verbod als bedoeld in 3.1 is niet van toepassing op werken, geen bouwwerken zijnde, of van werkzaamheden die:

- het normale onderhoud en het normale agrarische gebruik betreffen;
- reeds in uitvoering zijn ten tijde van het van kracht worden van het plan;
- mogen worden uitgevoerd krachtens een reeds verleende omgevingsvergunning voor het uitvoeren van werken, geen bouwwerk zijnde, of van werkzaamheden;
- aanvaardbaar zijn op basis van een eerder onderzoek waaruit is gebleken dat ter plaatse geen archeologische waarden aanwezig zijn.

4. Wijzigingsbevoegdheid

Burgemeester en wethouders zijn bevoegd het plan te wijzigen door:

- a. de dubbelbestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 5 (WR-a 5)) te doen vervallen, indien op basis van archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegde instantie is aangetoond dat ter plaatse geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn.
- b. aan gronden alsnog de medebestemming gebieden van archeologische en cultuurhistorische waarde (Waarde – archeologie 5 (WR-a 5)) waarde toe te kennen indien uit archeologisch onderzoek blijkt dat de begrenzing van de gronden met deze medebestemming, gelet op ter plaatse aanwezige archeologische waarden, aanpassing behoeft.

Bijlage C Stappenplan archeologie

1. Valt de aanvraag omgevingsvergunning binnen een gebied met een archeologische (verwachtings)waarde op de verbeelding van het bestemmingsplan of op de gemeentelijke FAMKE?

NEE

Verdere maatregelen vanwege archeologie zijn niet nodig.

JA

2. Wordt een oppervlak verstoord groter dan het oppervlak toegestaan in het bestemmingsplan of in de erfgoedverordening?

NEE

Verdere maatregelen vanwege archeologie zijn niet nodig.

JA

3. Wordt er dieper gegraven dan de toegestane maximum diepte in het bestemmingsplan of in de erfgoedverordening?

NEE

Verdere maatregelen vanwege archeologie zijn niet nodig.

JA

4. De aanvrager moet een archeologisch vooronderzoek laten uitvoeren
Verkenkend/ karterend/ waarderend
(zie Gemeentelijke FAMKE)

5. Blijkt uit het vooronderzoek dat een archeologische vindplaats wordt verstoord?

NEE

Verdere maatregelen vanwege archeologie zijn niet nodig.

JA

6. Kan en wil de aanvrager het bouwplan aanpassen om de vindplaats te beschermen (= niet aan te tasten)?

NEE

De aanvrager laat de vindplaats opgraven. Dit komt als voorwaarde voor vergunningverlening in het besluit. Archeologie vormt na de opgraving geen belemmering meer.

JA

7. De aanvrager past het bouwplan aan.
Dit komt als voorwaarde voor vergunningverlening in het besluit.
Archeologie wordt "in situ" behouden.

Bijlage D Metaaldetectoronderzoek

Zo nu en dan worden gemeenten geconfronteerd met amateurs of hobbyisten die door middel van een metaaldetector het oppervlak in een bepaald gebied willen onderzoeken. Dit onderzoek hoeft niet primair gericht te zijn op archeologische bodemschatten maar eventuele archeologische vondsten kunnen ook niet worden uitgesloten.

Op het zoeken naar oudheden met behulp van een metaaldetector zijn de volgende wettelijke bepalingen van toepassing (Monumentenwet 1988):

1. Meldingsplicht. Vondsten die met de metaaldetector worden gedaan en waarvan wordt vermoed of kan worden vermoed dat zij van archeologisch belang zijn, dat wil zeggen een archeologisch wetenschappelijke waarde vertegenwoordigen, moeten worden gemeld (artikel 53, lid 1 Mw'88)¹¹.
2. Beschikbaarstelling. Eventuele archeologische vondsten moeten op verzoek voor ten hoogste zes maanden ter beschikking worden gesteld, waarna deze vervolgens aan de eigenaar¹² worden geretourneerd (artikel 53, lid 2 Mw'88)¹³.
3. Opgraving. Het graven naar archeologische vondsten zonder een opgravingvergunning is niet toegestaan (artikel 45, lid 1 Mw'88)¹⁴.

Hierbij speelt de locatie een bepalende rol. Indien deze locatie is aangewezen als archeologisch monument of in het vigerende bestemmingsplan als archeologisch attentiegebied dan kunnen er aanvullende bepalingen in het geding zijn.

Uiteraard dient de eigenaar van het terrein toestemming te verlenen om het terrein te betreden en, in voorkomende gevallen, voor het verrichten van graafwerkzaamheden;

¹¹ De vondsten kunnen worden gemeld bij de gemeente, de provinciaal archeoloog of het archeologisch depot te Nuis.

¹² Een toevalsvondst komt in gelijke delen toe aan de vinder én de eigenaar van de roerende of onroerende zaak waarin deze is aangetroffen (artikel 13 van boek 5 van het Burgerlijk wetboek).

¹³ In de praktijk wordt zelden van deze verplichting gebruik gemaakt, namelijk alleen als het vondsten betreft die van uitzonderlijke wetenschappelijke waarde zijn en om die reden moeten worden gedocumenteerd.

¹⁴ Dit geldt ook voor het graven in de bouwvoor (bijvoorbeeld met een schop, troffel of handschepje) en bijvoorbeeld voor het zetten van grondboringen met als doel om archeologische vondsten te doen.

Archeologische waarden zijn uitermate gevoelig voor bodemverstoringen. Bovendien is de schade als gevolg van bodemverstoringen onomkeerbaar. Bij het graven in de bodem wordt niet alleen de archeologische vondst van zijn oorspronkelijke plek gelicht, maar wordt ook de bodemgelaagdheid, dus de context van de vondst, en eventuele archeologische grondsporen verstoord.

Bijlage E Adviezen onderzoek bij bodemingrepen

Handleiding FAMKE

Waarderend onderzoek – vuursteenvindplaatsen (bestemming WR-a 2)

Bij ingrepen groter dan 50 m² op deze terreinen dient een booronderzoek (12 boringen per hectare [minimaal 12 boringen per plan]) te worden uitgevoerd.

Waarderend onderzoek – dobben (bestemming WR-a 4)

Bij ingrepen groter dan 500 m² op deze terreinen dient een booronderzoek (12 boringen per hectare [minimaal 12 boringen per plan]) te worden uitgevoerd.

Karterend onderzoek 1 (bestemming WR-a 4)

Bij ingrepen groter dan 500 m² op deze terreinen dient een booronderzoek (12 boringen per hectare [minimaal 12 boringen per plan]) te worden uitgevoerd.

Karterend onderzoek 2 (bestemming WR-a 5)

Bij ingrepen groter dan 2500 m² op deze terreinen dient een booronderzoek (6 boringen per hectare [minimaal 6 boringen per plan]) te worden uitgevoerd.

Aanvulling Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart

Inventariserend onderzoek - archeologisch en cultuurhistorisch waardevolle terreinen (WR-a 2)

Bij ingrepen groter dan 50 m² op deze terreinen dient een booronderzoek (6-12 boringen per hectare [minimaal 6-12 boringen per plan]) te worden uitgevoerd.

Inventariserend onderzoek - cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke aandachtzones met een archeologische component (WR-a 3)

Bij ingrepen groter dan 100 m² op deze terreinen dient een booronderzoek (6 boringen per hectare [minimaal 6 boringen per plan]) te worden uitgevoerd.

Bijlage F Geologische en archeologische tijdschaal

Geologische en archeologische tijdschaal												
Geologische perioden				Archeologische perioden								
Tijdvak	Chronostratigrafie		Datering	Tijdperk		Datering						
Holocene	Laat Subatlanticum		1150 tot heden	nieuwe tijd	C	1850 tot heden						
					B	1650-1850						
					A	1500-1650						
	Vroeg Subatlanticum		450 v C.-1150 n C.	middeleeuwen	laat	1050-1500						
					vroeg	450-1050						
				Romeinse tijd	laat	270-450						
					midden	70-270						
	Subboreaal		3700-450		vroeg	12 v C.-70 n C.						
					laat	250-12						
	Atlantimum		7300-3700		ijzertijd	midden	500-250					
vroeg						800-500						
laat						1100-800						
Boreaal		8700-7300			bronstijd	midden	1800-1100					
						vroeg	2000-1800					
Preboreaal		9700-8700				laat	2850-2000					
						midden	4200-2850					
Pleistoceen		Weichselien		prehistorie	paleolithicum	vroeg	5300-4200					
						laat	6450-5300					
						midden	7100-6450					
						vroeg	8800-7100					
						laat	35.000-8800					
						midden	300.000-35.000					
						vroeg	tot 300.000					
						Laat Glaciaal		Late Dryas	11.050-9700			
								Allerød	11.500-11.050			
								Vroege Dryas	12.000-11.500			
		Bølling	12.500-12.000									
Pleniglaciaal		Vroegste Dryas										
		laat	Denekamp	30.500-12.500								
		midden	Hengelo	60.000-30.500								
		vroeg	Moershoofd	71.000-60.000								
Vroeg Glaciaal		Odderade										
			Brørup	114.000-71.000								
Eemien												
Saalien II												
Oostermeer												
Saalien I												
Belvédere/Holsteinien												
Glaciaal x												
Holsteinien												
Elsterien												

Bijlage G Archeologische periodes

paleolithicum	tot 8800 v.Chr.
paleolithicum vroeg	tot 300000 C14
paleolithicum midden	300000 – 35000 C14
paleolithicum laat	35000 C14 - 8800 v.Chr.
paleolithicum laat A	35000 - 18000 C14
paleolithicum laat B	18000 C14 -8800 v.Chr.
mesolithicum	8800 - 4900 v.Chr.
mesolithicum vroeg	8800 - 7100 v.Chr.
mesolithicum midden	7100 - 6450 v.Chr.
mesolithicum laat	6450 -4900 v.Chr.
neolithicum	5300 - 2000 v.Chr.
neolithicum vroeg	5300 - 4200 v.Chr.
neolithicum vroeg A	5300 - 4900 v.Chr.
neolithicum vroeg B	4900 - 4200 v.Chr.
neolithicum midden	4200 - 2850 v.Chr.
neolithicum midden A	4200 - 3400 v.Chr.
neolithicum midden B	3400 - 2850 v.Chr.
neolithicum laat	2850 - 2000 v.Chr.
neolithicum laat A	2850 - 2450 v.Chr.
neolithicum laat B	2450 - 2000 v.Chr.
bronstijd	2000 - 800 v.Chr.
bronstijd vroeg	2000 - 1800 v.Chr.
bronstijd midden	1800 - 1100 v.Chr.
bronstijd midden A	1800 - 1500 v.Chr.
bronstijd midden B	1500 - 1100 v.Chr.
bronstijd laat	1100 - 800 v.Chr.
ijzertijd	800 - 12 v.Chr.
ijzertijd vroeg	800 - 500 v.Chr.
ijzertijd midden	500 - 250 v.Chr.
ijzertijd laat	250 - 12 v.Chr.
Romeinse tijd	12 v.Chr. - 450 n.Chr.
Romeinse tijd vroeg	12 v.Chr. - 70 n.Chr.
Romeinse tijd vroeg A	12 v.Chr. - 25 n.Chr.
Romeinse tijd vroeg B	25 - 70 n.Chr.
Romeinse tijd midden	70 - 270 n.Chr.
Romeinse tijd midden A	70 - 150 n.Chr.
Romeinse tijd midden B	150 - 270 n.Chr.
Romeinse tijd laat	270 - 450 n.Chr.
Romeinse tijd laat A	270 - 350 n.Chr.
Romeinse tijd laat B	350 - 450 n.Chr.

middeleeuwen

middeleeuwen vroeg

middeleeuwen vroeg A

middeleeuwen vroeg B

middeleeuwen vroeg C

middeleeuwen vroeg D

middeleeuwen laat

middeleeuwen laat A

middeleeuwen laat B

nieuwe tijd

nieuwe tijd A

nieuwe tijd B

nieuwe tijd C

450 - 1500 n.Chr.

450 - 1050 n.Chr.

450 - 525 n.Chr.

525 - 725 n.Chr.

725 - 900 n.Chr.

900 - 1050 n.Chr.

1050 - 1500 n.Chr.

1050 - 1250 n.Chr.

1250 - 1500 n.Chr.

1500 – heden

1500 - 1650 n.Chr.

1650 - 1850 n.Chr.

1850 – heden

Bijlage H Lijst archeologische rapporten

Beek, J.L. van, Assen 2004, *Archeologisch onderzoek inrichtingsplan randzone Oosterwolde-Zuid*. GAR 021.

Beek, J.L. van, Amsterdam 2005, *Ecologische verbindingszone Tjonger, gemeenten Heerenveen en Ooststellingwerf. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend booronderzoek*. RAAPNOTITIE 1158.

Bergh, T.A. van den, Amsterdam 2006, *Plangebied Venekoten-oost, gemeente Ooststellingwerf. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*. RAAPNOTITIE 1860.

Bergh, T.A. van den, Amsterdam 2005, *Plangebied Goudmeer nabij Oosterwolde, gemeente Ooststellingwerf. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek*. RAAPNOTITIE 1128.

Bergh, T.A. van den, Amsterdam 2005, *Plangebied Aekingaweg 3 te Aekinga, gemeente Ooststellingwerf. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek*. RAAPNOTITIE 1049.

Bongers, J.M.G., Zuidhorn 2007, *Oosterwolde: De Muijnhorn (Fr.) Een inventariserend archeologisch veldonderzoek*. Steekproefrapport 2007-01/14.

Bongers, drs. J.M.G., Zuidhorn 2012, *Langedijke, Weidedijk (Gemeente Ooststellingwerf, Fr) Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek*. Steekproefrapport 2012-11/03Z.

Bongers, J.M.G., en J. Jelsma, Zuidhorn 2012, *Elsloo, Hoofdweg/Kloosterweg (Gemeente Ooststellingwerf, Fr.) Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek, Waarderende Fase*. Steekproefrapport 2012-01/04.

Bongers, J.M.G., en M.L.J. Bergmans, Zuidhorn 2012, *Elsloo, Bûtenweg Noord (Gemeente Ooststellingwerf, Fr.) Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek*. Steekproefrapport 2012-05/04Z

Bongers, J.M.G., Zuidhorn 2012, *Oosterwolde Duistereweg (Gemeente Ooststellingwerf Fr) Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek*. Steekproefrapport 2012-08/06Z.

Bongers, J.M.G., en J. Jelsma, dr. J., Zuidhorn 2013, *Appelscha, Boerestreek (Gemeente Ooststellingwerf, Fr) Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek*. Steekproefrapport 2013-02/01A

Exaltus, R.P., Amsterdam 2002, *Natuurontwikkelingsprojecten Stuttebos 2e fase (nr. 7151) en Donkere Weg (nr. 7150), gemeente Ooststellingwerf. Een inventariserend archeologisch onderzoek*. RAAPNOTITIE 175.

Exaltus, R., Zuidhorn 2007, *Haulerwijk - Sinnehiem (Fr.) Een inventariserend archeologisch veldonderzoek*. Steekproefrapport 2007-05/14.

Fèber, D. la, en M. Marinelli, Heerenveen 2003, *Inventariserend archeologisch onderzoek ter plaatse van vier terreinen in de Delleboersterheide nabij Oldeberkoop*. Oranjewoudrapport.

Hekman, J.J., Amsterdam 2003, *Onderzoeksgebied Donkerbroek-Opsterlandsche Compagnonsvaart, gemeente Ooststellingswerf*. RAAPNOTITIE 460.

Hoekstra, J.R., Groningen 2007, *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen in de Scheltingapolder te Wolvega, gemeente Ooststellingwerf (F)*. ARC-Rapporten 2009-112.

Holl, J., en J.A.G. van Rooij, Amersfoort 2011, *Kloosterweg en Aekingerveer, gemeente Ooststellingwerf. Een Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van een quickscan en karterend booronderzoek*. ADC Rapport 2674.

Jans, J.E.A., Amsterdam 2006, *Plangebied Noord te Elsloo, gemeente Ooststellingwerf. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek*. RAAPNOTITIE 1479.

Jelsma, J., Zuidhorn 2002, *Oosterwolde. Een aanvullende archeologische inventarisatie*. Steekproefrapport 2002-12/1.

Jelsma, J., Zuidhorn 2003, *Langedijke, Weidedijk. een inventariserend archeologisch veldonderzoek*. Steekproefrapport 2003-10/12

Jelsma, J., en C. Tulp, Zuidhorn 2003, *Haulerwijk. Een bodemprofielonderzoek (quick scan) in de gemeente Ooststellingwerf*. Steekproefrapport 2003-03/2.

Jelsma, J., Zuidhorn 2003, *Oosterwolde, Martenskamp. Een verkennend archeologisch veldonderzoek*. Steekproefrapport 2003-10/15.

Jelsma, J., Zuidhorn 2003, *Oosterwolde: Een Verkennend Archeologisch Onderzoek*.

Briefrapport 2003-04/4: aanvulling op Steekproefrapport 2002-12/1.

Jelsma, J., Zuidhorn 2004, *Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek te Donkerbroek*. Steekproefrapport 2004-05/19.

Jelsma, J., Zuidhorn 2004, *Oosterwolde-Kom 2003. Een inventariserend archeologisch veldonderzoek*. Steekproefrapport 2004-01/6.

Jelsma, J., Zuidhorn 2004, *Inventariserend archeologisch veldonderzoek op drie locaties te Oosterwolde*. Steekproefrapport 2004-01/15.

Komen, M.C.M., en H. Buitenhuis, Groningen 2010, *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen in het project Fochteloeveen II, gemeente Ooststellingwerf (F)*. ARC-Rapporten 2009-253.

Kroft, P. van der, Weesp 2011, *Plangebied Venekoten te Oosterwolde*.

Milojkovic, J., Heerenveen 2005, *Archeologische begeleiding de Bult en de Schaopedobbe bij Elsloo-Appelscha*. Oranjewoud 2005-98.

Mulder, S.A., Groningen 2007, *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek (IVO) met betrekking tot de eerste module van landinrichtingsproject Fochteloeveen, gemeente Ooststellingwerf (Fr.)*. ARC-Rapporten 2007-6.

Osinga, M., en J.B. Veenstra, Assen 2009, *Archeologisch onderzoek Fietspad Rolpaal. Inventariserend veldonderzoek*. GAR 810.

Roller, G.J. de, Groningen 2006, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van boringen langs het nieuwe tracé van de N381 in de gemeenten Opsterland, Heerenveen en Ooststellingwerf (Fr.)*. ARC-Rapporten 2006-74.

Roller, de G. J., Groningen 2008, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO), fase 2, door middel van boringen en megaboringen, langs het toekomstige tracé van de N381 in de gemeenten Opsterland, Heerenveen en Ooststellingwerf (Fr.)*. ARC-Rapporten 2006-92.

Roller, G.J. de, en M.C. Blom, Groningen 2007, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van boringen langs de mogelijke nieuwe tracé's van de N381 te Donkerbroek, gemeente Ooststellingwerf (Fr.)*. ARC-Rapporten 2007-35.

Roller, G.J. de, Leek 2010, *Aanvullend archeologisch booronderzoek N381, traject Drachten-Duitse grens*. MUG-publicatie 2010-44.

Roller, G.J. de, en T.N. Krol, Leek 2013, *Archeologisch booronderzoek Hildenberg 1 te Appelscha, gemeente Ooststellingwerf (FR)*. MUG-publicatie 2012-35.

Roller, G.J. de, Leek 2013, *Archeologisch booronderzoek Peelrug te Donkerbroek gemeente Ooststellingwerf (FR)*. MUG-publicatie 2013-19.

Rosenbrand, N.M., 2003, *Plangebied Blauwe Bos te Haule, gemeente Ooststellingwerf. Een inventariserend archeologisch onderzoek*. RAAPNOTITIE 348.

Tulp, C., Zuidhorn 2004, *Oosterwolde, Nanningaweg*. Inventariserend archeologisch veldonderzoek op drie locaties. Steekproefrapport 2004-05/4.

Tulp, C., Zuidhorn 2004, *Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek aan de Kloosterweg te Elsloo*. Steekproefrapport 2004-09/6.

Tulp, C., Zuidhorn 2007, *Oosterwolde, Venekoterweg (Fr.)*. Een inventariserend archeologisch veldonderzoek. Steekproefrapport 2007-10/05.

Verboom-Jansen, M., Groningen 2011, *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen voor het beekherstel van de Tjonger te Oldeberkoop, gemeente Ooststellingwerf (F)*. ARC-Rapporten 2011-101.

Visser, P., Heerenveen 2005, *Bureauonderzoek en archeologisch inventariserend veldonderzoek bij hotel "Aan de Vaart" te Appelscha*. ORANJEWOUDE 2005-58.

Vissinga, A., Zuidhorn 2007, *Makkinga - Veneburen, N351 (Fr.)*. Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek. Steekproef-rapport 2007-08/03.

Zwet, E.J.M. van der, Amsterdam 2005, *Plangebied Stokdijk 9 te Langedijke, gemeente Ooststellingwerf. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend onderzoek*. RAAPNOTITIE 1142.

Bijlage I Archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart, gemeente Ooststellingwerf

Bijlage J Monumentenkaarten gemeente Ooststellingwerf

Bijlage K Cultuurhistorische Kaart Fryslân (CHK2) in kaartbeelden

Bijlage L Uitgebreide rapportage monumenten